

საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის

ქართული უნივერსიტეტი

იამზე ფუტკარაძე

შინაურ ცხოველებთან დაკავშირებული ქართველური
ლექსიკის გავრცელების გეოგრაფია

სადოქტორო ნაშრომი შესრულებულია ფილოლოგიის

დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად

სამეცნიერო ხელმძღვანელი: თეიმურაზ გვანცელაძე, ფილოლოგიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი

თბილისი

2020

შინაარსი

ანოტაცია	3
Annotation	4
წინასიტყვაობა	5
შესავალი.....	9
I თავი. საქონლის სქესობრივ-ასაკობრივი დაყოფის ამსახველი ლექსიკის გავრცელების გეოგრაფია	11
1.1. სქესის მიხედვით სხვაობის ამსახველი ლექსიკა.....	16
1.2. საქონლის ასაკობრივი დაყოფის ამსახველი ლექსიკა, ანუ ნაშიერთა სახელები	25
II თავი. პირუტყვის აღნაგობის აღმნიშვნელი ლექსიკის გავრცელება	45
III თავი. შინაურ ცხოველთა შეფერილობის აღმნიშვნელი ლექსიკის გავრცელების გეოგრაფია	76
IV თავი. პირუტყვის მდგომარეობისა და წირის (ზნის, ქცევის) აღმნიშვნელი ლექსიკა დიალექტებში	88
V თავი. რძისა და რძის პროდუქტების დიალექტური სახელები	100
VI თავი. რძის პროდუქტებთან და მესაქონლეობასთან დაკავშირებული ჭურჭლისა და ინვენტარის აღმნიშვნელი ლექსიკის გეოგრაფია	125
VII თავი. პირუტყვის სადგომთან დაკავშირებული დიალექტური ლექსიკა	146
VIII თავი. ზოონიმები ქართველურ დიალექტებში	183
დასკვნა	193
დამოწმებული ლიტერატურა	196
დანართი I. მეცხოველეობის დიალექტური ლექსიკის გავრცელების ამსახველი საცდელი რუკები	207
დანართი II. მეცხოველეობის დიალექტური ლექსიკის გავრცელების ამსახველი საცდელი ცხრილები	209

ანოტაცია

სადისერტაციო ნაშრომი წარმოადგენს მეცხოველეობის ქართველური დიალექტური ლექსიკის გავრცელების გეოგრაფიულ თავისებურებათა ანალიზს, რაც მოსამზადებელი საფეხურია ამ დარგის ლექსიკის დიალექტოლოგიური ატლასის შესაქმნელად.

საანალიზო მასალა შეგროვილია უკვე გამოცემული დიალექტოლოგიური ლექსიკონებიდან, ხოლო აჭარული, მეგრული, სვანური და იმერული ლექსიკის ნაწილი შეკრებილია პირადად ავტორის მიერ საველე მუშაობის შედეგად.

სადისერტაციო ნაშრომი შედგება 8 თავისაგან. მათში დეტალურად განიხილება მესაქონლეობის შემდეგი ლექსიკის გეოგრაფიული გავრცელება:

საქონლის სქესობრივ-ასაკობრივი დაყოფა;

პირუტყვის აღნაგობა;

შინაურ ცხოველთა შეფერილობა;

პირუტყვის მდგომარეობა და ნირი (ზნე, ქცევა);

რძისა და რძის პროდუქტების დიალექტური სახელები;

რძის პროდუქტებთან და მესაქონლეობასთან დაკავშირებული ჭურჭლისა და ინვენტარის აღმნიშვნელი ლექსიკა;

პირუტყვის სადგომთან დაკავშირებულ ლექსიკა;

ზოონიმები.

თითოეულ თავში განიხილება დიალექტებში მეზობელ ენათაგან ნასესხები ლექსიკაც.

კონკრეტული ემპირიული დიალექტური მასალის განხილვის საფუძველზე გამოტანილია დასკვნები.

ნაშრომს ერთვის მეცხოველეობასთან დაკავშირებული ლექსიკის გავრცელების გეოგრაფიის ამსახველი საცდელი რუკები და ცხრილები.

Annotation

The thesis deals with the analysis of geographical peculiarities of spreading of Georgian dialectical vocabulary of livestock breeding which is the preparatory stage for the creation of dialectological atlas of the vocabulary of this branch.

The analytical materials have been collected from the published dialectological dictionaries but the part of Adjarian, Mingrelian, Svan and Imeretian vocabulary has been collected by the author as a result of field work.

The thesis consists of eight chapters and the geography of spreading of livestock breeding vocabulary of the following sub-branches has been discussed in detail: the sexual-age division of livestock; animals' build, domestic animals' colour, animals' behaviour and temper; the dialectical names of milk and dairy products; the vocabulary of vessels and equipment connected with livestock breeding and dairy products; the vocabulary connected with animal stables; zoonyms; the borrowed vocabulary from neighbour languages in the dialects is discussed in each chapter.

The conclusions, which have been reached on the basis of the discussion of concrete empiric dialectical materials, are attached.

The experimental maps and tables, which are attached to the work, concern to the geography of spreading of vocabulary connected with animal husbandry.

წინასიტყვაობა

თემის აქტუალურობა. საქართველოში უძველესი დროიდან აშენებდნენ, უვლიდნენ და სხვადასხვა მიზნით იყენებდნენ საქონელს: გუთანსა და ურემში შებმულ ხარს ან კამეჩს - გამწვევ ძალად, შინაური პირუტყვის ხორცს, რძესა და მათ პროდუქტებს - საკვებად, ტყავს, მატყლსა და რქებს - სხვადასხვა მიზნით, პირუტყვის ძვალსაც კი - საგანმანათლებლო სფეროში, მაგალითად, ამ მხრივ საინტერესოა მესხურ დიალექტში დადასტურებული სიტყვა **ხეხელა** - ძროხის ბეჭის ძვალი, რომლის გამოყენებითაც ძველად წერას ასწავლიდნენ ბავშვებს (ღლონტი 1984: 748).

მეცხოველეობასთან დაკავშირებული ლექსიკის კვლევა აქტუალურია, უპირველეს ყოვლისა, იმიტომ, რომ მიმდინარეობს ურბანიზაცია (სოფლების მასობრივი დაცლა მოსახლეობისაგან), დავიწყებას ეძლევა მეურნეობისა და ტექნოლოგიის ეროვნული ტრადიციები, ქართულ სალიტერატურო ენასა და ქართველურ დიალექტებზე ძლიერდება უცხოენობრივი გავლენა, რაც იწვევს ლექსიკის ამ უძველესი დარგის დაჩქარებულ გასვლას ხმარებიდან.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართველ ენათმეცნიერთა რამდენიმე თაობამ თავდადებით იღვაწა და სოფელ-სოფელ აღწუსხა ქართველური დიალექტების ლექსიკა, ჯერ კიდევ არ გვაქვს ყველა დიალექტის სრული ლექსიკონები, მეტიც, ზოგი დიალექტის ლექსიკონები ჯერაც არ შედგენილა და ცალკე წიგნებად არ გამოცემულა. იგივე ითქმის დიალექტური ტექსტების კორპუსის შესახებაც: ზოგი დიალექტის კორპუსი საკმაოდ სრულად არსებობს, ზოგისა კი - ახლა დგება. დრო კი არ ითმენს: თითქმის ყოველდღე იკარგება ლექსიკის დიდ-დიდი ჯგუფები, მათ შორის მესაქონლეობის ლექსიკაც.

ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხნის წინ წამოიჭრა საკითხი დიალექტოლოგიური ატლასის შედგენის საჭიროების შესახებ. ამ მიმართულებით გადადგმული პირველი მოსამზადებელი ნაბიჯი იყო 1961 წელს გამოცემული **ივ. გიგინეიშვილის, ვ. თოფურიასა და ივ. ქავთარაძის** მიერ შედგენილი დიალექტური ტექსტების ვრცელი კრებული „ქართული დიალექტოლოგია. I“, მაგრამ მისი გაგრძელება აღარ დაბეჭდილა. ასევე მნიშვნელოვანი იყო **ბ. ჯორბენაძის** წიგნები: „ქართული დიალექტოლოგია“ 2 წიგნად და

„ქართველური დიალექტები“. გარდა ამისა, უკვე რამდენიმე ათწლეულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის კოორდინირებით ყოველწლიურად ტარდება დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიები, მაგრამ, სამწუხაროდ, დიალექტოლოგიური ატლასის შედგენის საქმე ადგილიდან არ იძვრის მეცნიერთაგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო, მაგრამ ამ მიმართულებით თეორიულ-სამეცნიერო ნიადაგის მზადება გადაუდებელი საქმეა. ჩვენი ნაშრომის მოკრძალებული მიზანი ამ მიმართულებით გარკვეული ნაბიჯის გადადგმა იყო, კერძოდ, ნაბეჭდი გამოცემების მონაცემების საფუძველზე ქართველურ დიალექტებში მესაქონლეობის ლექსიკის გავრცელების გეოგრაფიულ თავისებურებათა აღწერა.

კლავის ძირითადი მიზნები. ნაშრომის მიზანი იყო ნაბეჭდ სამეცნიერო წყაროებში მესაქონლეობის ქართველური დიალექტური ლექსიკის მოძიება, კლასიფიცირება ქვედარგებად და იმის მიხედვით, რომელ ტიპს განეკუთვნებიან კონკრეტული დიალექტური სიტყვები: საერთოქართველური წარმომავლობის ლექსიკის ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ თუ სემანტიკურ ვარიანტებს, მხოლოდ თითო-ორი დიალექტში გავრცელებულ ლოკალურ სიტყვებს, ერთი ცნების აღმნიშვნელ გეოგრაფიულად განტოტვილ სინონიმებს, თუ ნასესხებ ლექსიკას. გარდა ამისა, მთავარი მიზანი იყო ყოველი კონკრეტული სიტყვის დიალექტებში გავრცელების შეძლებისდაგვარად ზუსტი სურათის დადგენა და ამ საფუძველზე მესაქონლეობის ძირითად ტერმინთა გავრცელების გეოგრაფიის ამსახველი საცდელი რუკებისა და ცხრილების შედგენა.

კვლევის ამოცანები განისაზღვრა ნაშრომის მიზნებიდან გამომდინარე:

- საკითხის გარშემო არსებული სპეციალური ლიტერატურისა და წყაროების დამუშავება და ემპირიული მასალის ამოწერა;
- საველე სამუშაოები ახალი მასალის მოსაპოვებლად;
- ემპირიული მასალის კლასიფიცირება სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით;
- სიტყვათა გავრცელების გეოგრაფიის დადგენა;
- საცდელი რუკებისა და ცხრილების შედგენა.

ნაშრომის სამეცნიერო სიახლე. სადოქტორო ნაშრომი არის პირველი ცდა, მომზადდეს ნიადაგი ერთი კონკრეტული დარგის, კერძოდ, მესაქონლეობის ლექსიკის დიალექტოლოგიური ატლასის შესადგენად. მასში კომპლექსურად არის გაანალიზებული კვლევის შედეგად დაგროვებული ქართული ენის დიალექტებში დაცული მეცხოველეობის ლექსიკა. გამოვლენილია ის თავისებურებანი, რაც მესაქონლეობის დიალექტურ ლექსიკას ახასიათებს.

შედგენილ იქნა სამი სახის რუკა: 1. საქართველოს საზღვრებში მოქცეული დიალექტების მიხედვით; 2. საქართველოს ფარგლებს გარეთ - თურქეთის რესპუბლიკის ტერიტორიაზე მოქცეული ქართული ენის დიალექტების მიხედვით; 3. ირანის ისლამურ რესპუბლიკაში არსებული ქართული ენის ფერეიდნული დიალექტისა და აზერბაიჯანის რესპუბლიკის ტერიტორიაზე მოქცეული ინგილოური დიალექტის მიხედვით. რუკებზე დატანილია პირობითი ნიშნები ქართული ენის დიალექტებში მეცხოველეობის ლექსიკის იზოგლოსების აღსანიშნავად.

დისერტაციის პრაქტიკული ღირებულება. ჩვენ მიერ წარმოებული კვლევის შედეგები შეიძლება გამოყენებულ იქნეს უმაღლესი განათლების სამივე საფეხურზე, როგორც დამხმარე საენათმეცნიერო მასალა ისტორიული და ეთნოლოგიური დისციპლინებისთვის. კონკრეტული და ზოგადი დასკვნები გარკვეულ სამსახურს გაუწევს ამ მიმართულებით მომუშავე და ზოგადად ამ საკითხით დაინტერესებულ მკვლევრებს.

კვლევის მეთოდები. საკითხის შესწავლისას გამოყენებულია აღწერითი და ისტორიულ-შედარებითი მეთოდები, კარტოგრაფირების ხერხი.

ნაშრომის სტრუქტურის აღწერა. კვლევის მიზნებისა და დასახული ამოცანების შესაბამისად არის წარმოდგენილი ნაშრომის სტრუქტურაც, კერძოდ: სადისერტაციო ნაშრომი შედგება შესავლის, წინასიტყვაობის, რვა თავის, დასკვნების, დამოწმებული სამეცნიერო ლიტერატურის სიისა და ორი დანართისაგან.

ნაშრომის აპრობაცია. კვლევის თემატიკა, მიმდინარეობა, ძირითადი შედეგების ნაწილი ეტაპობრივად აისახა სამეცნიერო მოხსენებებსა და სტატიებში. სადისერტაციო თემასთან დაკავშირებით გამოქვეყნებულია შემდეგი სტატიები:

1. მეცხოველეობის აჭარული ლექსიკის იზოგლოსები ქართული დიალექტის ლექსიკასთან. კრებული, „ქართველოლოგიის აქტუალური პრობლემები“, VII, 2018;
2. რძის პროდუქტებთან დაკავშირებული კერძების ამსახველი ლექსიკის იზოგლოსები ქართული ენის დიალექტებში. „ქართველური მემკვიდრეობა“, ტ. XXIII, ქუთაისი, 2019;
3. ყველის სახელდება ქართული ენის დიალექტებში. „ქართველოლოგიის აქტუალური პრობლემები“, ტ. VIII. თბ., 2019;
4. მწყემსური ლექსიკა ვაჟა-ფშაველას თხზულებებში. წაკითხულია მოხსენებად მაგისტრანტთა და დოქტორანტთა X რესპუბლიკურ სამეცნიერო კონფერენციაზე. ქუთაისი, 2017;
5. მეცხოველეობის ლექსიკის იზოგლოსები ქართული ენის დიალექტებში. წაკითხულია მოხსენებად ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა და სამართლის სკოლის დოქტორანტთა ყოველწლიურ სამეცნიერო კონფერენციაზე. თბილისი, 2019;
6. რძის პროდუქტების სახელწოდებათა იზოგლოსები ქართული ენის დიალექტებში. წაკითხულია მოხსენებად მაგისტრანტთა და დოქტორანტთა XII რესპუბლიკურ სამეცნიერო კონფერენციაზე. ქუთაისი, 2019.

შესავალი

ქართული ენის დიალექტებში მდიდრულადაა ასახული მესაქონლეობასთან დაკავშირებული ლექსიკა, რომელშიც წარმოდგენილია მრავალი ისეთი სიტყვა, რომლებიც თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში აღარ გვხვდება, ანდა სერიოზული ფონეტიკურ-მორფოლოგიური ან სემანტიკური ცვლილებები აქვთ განცდილი. მათი დიდი ნაწილი არაა შეტანილი არც განმარტებით ლექსიკონებში, მაგრამ დღემდე სათანადოდ დაუცავს ქართველურ დიალექტებს.

მეცხოველეობასთან დაკავშირებული ქართველური ლექსიკა მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს ჩვენი ქვეყნის კულტურულ-რელიგიური თუ სოციალური კუთხით, გარდა იმისა, რომ საენათმეცნიერო და ეთნოლოგიური ლიტერატურიდან, დიალექტოლოგიური ლექსიკონებიდან ამოკრებილი სანდო მასალა საყურადღებოა დიალექტოლოგიური ატლასისთვის, ისტორიული, ეთნოლოგიური, რელიგიური, სოციალური, ლინგვისტური და სხვა თვალსაზრისით, შესაძლებელია ასევე კონკრეტულ გეოგრაფიულ პუნქტში გავრცელებული ლინგვისტური მასალების საფუძველზე გაირკვეს, თუ ვის უცხოვრია თავდაპირველად მოცემულ ადგილას და სხვ.

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია აღიწეროს და ისტორიულ-შედარებითი თვალსაზრისით გაანალიზდეს საერთოქართველურ ფუძეენასა და დიალექტებში დაცული მესაქონლეობასთან დაკავშირებული ლექსიკის მრავალფეროვნება, სიტყვის მრავალმნიშვნელობა, სიტყვაწარმოების თავისებურებანი, ნასესხები ლექსიკა, ნასესხები სიტყვების ცვლილებების თავისებურება, დადგინდეს დარგთან დაკავშირებული ქართველური ლექსიკის გავრცელების გეოგრაფიული არეალი, დიალექტების ერთმანეთთან მიმართების საკითხი ლექსიკური თვალსაზრისით: ზოგიერთი სიტყვა დაცულია ქართული ენის გეოგრაფიულად დაშორებულ დიალექტებში, ზოგი კი მხოლოდ ერთი ან მომიჯნავე დიალექტების კუთვნილებაა, თუმცა დიალექტთა გამიჯვნას გარკვეული სიძნელებები ახლავს, რადგან ურთიერთგავლენა და ურთიერთზემოქმედება ზოგჯერ ძალიან დიდია: „ვერ დავასახელებთ ვერც ერთ დიალექტს, რომელშიც აბსოლუტურად გამორიცხული იყოს სხვა დიალექტის ან სხვა ენის ზემოქმედება“ (გრ. იმნაიშვილი, 1974: 60). მაგალითად,

აჭარული კილო განსაკუთრებულ სიახლოვეს ამჟღავნებს მოსაზღვრე დიალექტებიდან იმერხეულთან, მესხურთან, ჯავახურთან და გურულთან.

ამრიგად განხილული მასალების საფუძველზე დადგინდა ბევრი ზიარი ერთეული, რაც უცხოა სამწერლო ენისათვის. ამგვარი სიტყვების დაძებნა და ლოკალიზება კი უდავოდ გაამდიდრებს სალიტერატურო ენის საუნჯეს და ხელს შეუწყობს მესაქონლეობის დიალექტოლოგიური ატლასის შექმნას.

თავი I

საქონლის სქესობრივ-ასაკობრივი დაყოფის ამსახველი ლექსიკის გავრცელების გეოგრაფია

ქართული ენის დიალექტების მეცხოველეობის ლექსიკის ენათმეცნიერული კვლევა გვებმარება, დავადგინოთ ამ ფონდის ამჟამინდელი გავრცელების გეოგრაფიული არეალი, გავმიჯნოთ ძირეული და ნასესხები მასალა, გამოვყოთ ძირეული ლექსიკის უძველესი ფენა, გავარკვიოთ ქართული ენის დიალექტებსა და სალიტერატურო ენაში არსებული ლექსიკის ამ ჯგუფის ისტორიული განვითარების პროცესი. შედეგები შექმნის საფუძველს ქართული ენის დიალექტოლოგიური ატლასის შესადგენად.

ქართული ენის დიალექტებში შინაური ცხოველის ზოგადი სახელწოდებებია: **საქონელი, პირუტყვი, ჩომა, ზღავილა, მოშენე, საცხოვარი, ცხოველი.**

ძველქართულ ტექსტებში შინაური ცხოველის ზოგადი სახელი იყო **საცხოვარი**. გარკვეულ კონტექსტებში **საცხოვარი** ცხვრის სახელიც იყო. ლექსიკოგრაფი ილია აბულაძე განმარტავს: **საცხოვარ-ი** (საცხოვრისა) პირუტყვი, ცხვარი, ფარა: „ვითარცა პირუტყუნი **საცხოვარნი**“ II პეტრე 2, 12; „აბრაჰამ იყო მდიდარ ფრიად **საცხოვრითა** და ვერცხლითა“ დაბ. 13, 2.

ზოგჯერ ერთი და იმავე ტექსტის სხვადასხვა რედაქციაში **საცხოვარი** და **ცხოვარი** ერთმანეთს ენაცვლება და აქვთ ცხვრის სემანტიკა: **ცხოვარი** „საცხოვარი“: „დამწყსენ ცხოვარნი (საცხოვარნი C) ჩემნი“ (აბულაძე 1973: 379, 521 DE, ი. 21, 16).

მეცხოველეობა ისტორიულად მესაქონლე ქართველი ხალხისთვის სასიცოცხლო ფუნქციის მატარებელი, ცხოვრების მთავარი საშუალება იყო. ამიტომ ეწოდა შინაურ პირუტყვს ერთი ძირისაგან მომდინარე სახელები: **სა-ცხოვ-არ-ი > ცხოვ-არ-ი > ცხოვ-ელ-ი**. შესაბამისად, **საცხოვარი** ზოგად სახელად დაერქვა იმ ცოცხალ არსებებს, შინაურ ცხოველებს, რომლებიც ადამიანის სიცოცხლეს უზრუნველყოფდნენ საკვებით (რძე და რძის პროდუქტები, ხორცი, და ხორცეული), მატყლ-ბალნით, ტყავით და ა.შ. ეს იმას ნიშნავს, რომ სიტყვა **საცხოვარი** მოტივირებული იყო შინაურ ცხოველთა

განსაკუთრებული მნიშვნელობის მქონე ფუნქციით. რაც შეეხება სიტყვა **ცხოველ**, თავდაპირველად იგი ზედსართავი სახელი იყო და ცოცხალს ნიშნავდა. არქაულ ლიტერატურაში **ცხოველ** სიტყვის მნიშვნელობა გაფართოებულია და სულიერ სიცოცხლესაც (ქრისტიანობასაც) აღნიშნავდა: „უკუეთუ სულითა **ცხოველ** არს იგი“ - ამბობს წმ. შუშანიკი ვარსკენის შესახებ („წამებაი წმიდისა შუშანიკისი“, X კლასის სახელმძღვანელო 2010: 31). თანამედროვე ქართულში **ცხოველი** გაემიჯნა გონით, სიტყვის ძალმოსილებით გამორჩეულ ადამიანს და პირუტყვს დაუახლოვდა (ცოცხალს, ოღონდ არამეტყველს), თუმცა ცხოველსა და პირუტყვს შორისაც არის შინაარსობრივი სხვაობა: **ცხოველი** ზოგადად ითქმის როგორც შინაურ, ისე გარეულ არსებებზე, **პირუტყვი** კი უპირატესად - ადამიანისთვის სარგებლობით გამორჩეულ ხარ-ძროხასა და ხარ-კამეჩზე.

მ. ჩუხუა ცხვრის ზოგად საერთოქართველურ სახელად აღადგენს ***ცხჳარ** ფორმას. **ცხჳარი** > **ცხვარი** ფორმების ზანური შესატყვისია მეგრ. **ჩხურ-ი** > **შხური** „ცხვარი“ და ლაზ. **ჩხური** // **მჩხური** (თანდილავა 2013: 556); იგივე ფუძეა სვან. **შხჳრ** < ***ჩხარ-ი** „ნიშა“ და ინგუშ. **ჩუხჳ** (ჩუხუა 2007: 154). ამ ფუძის ფონეტიკური ვარიანტებია: მოხ. და ხევს. **ცხორი** (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 115, 132, 565); ქართლ. **მცხვარი** (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 611, 640); აჭარ. **მცხვარი** (შდრ. **თხა-მცხვარი**) (ნიჟარაძე 1975: 115). ცხვარს აღნიშნავენ აგრეთვე ფშაური **ბუჟიერი** (ს. მაკალათია; ი. ქეშიკაშვილი; ღლონტი 1974: 93) და სვან. **ლოლჳჟ** „ცხვარი“ (დონდუა 2001: 319). სვანურის **ლოლჳჟ** ს. ჯანაშიასა და არნ. ჩიქობავას ადილურ ენათაგან ნასესხებად მიაჩნდათ.

საბას განმარტებით, **პირუტყვი** უტყვი ცხო(ვ)ელია (საბა 1991: 626). ძველქართულ ტექსტებში მისი ანტონიმი იყო **პირმეტყუელი**, რომელიც მხოლოდ ადამიანს მიემართებოდა. მაგალითად, როცა გრიგოლ ხანძთელი პირველად ეწვია ხანძთაში მოღვაწე განდევილ ბერ კუედიოსს, ამ უკანასკნელმა ასეთი სიტყვებით იწინასწარმეტყველა წმ. გრიგოლის მომავალი: „...შენ, წმიდაო ღმრთისაო, დაღაცათუ დღითა უმრწემეს ხარ, საქმით კულა უხუცეს ხარ ჩემსა, რამეთუ შენ იყო მწყემსი კეთილი მრავალთა **პირმეტყუელთა** **საცხოვართა** ქრისტჳსთაჲ და სულისა ჩემისა

საუკუნოდ გვრგვნი და სასოჲ“ („გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, მეათე კლასის სახელმძღვანელო, 2010: 117).

ქართული ენის ზოგიერთ დიალექტში სიტყვა **პირუტყვის** რამდენიმე ფონეტიკური ვარიანტი დასტურდება: ლეჩხ. **პურტყვი**, ფერეიდნ. **პირიტყვი** (ღლონტი 1984: 439, 443). ტაოურში გვხვდება **პირტყვი**, თუმცა ტაოურში **პირტყვის** სემანტიკა დავიწროებულია და ნიშნავს მხოლოდ წვრილფეხა საქონელს (თხა, ცხვარი) (დადიანი 2013: 5)

საქონელი - ძველ ქართულში მხოლოდ ნივთიერ ქონებას, შენაძენს ეფარდება: **საქონელი** - უსულო ხვასტაგი (საბა 1991: 61). დღეს სალიტერატურო ქართულში **საქონელი** ერთიანად ითქმის მსხვილფეხა-წვრილფეხზე, თუმცა სასაუბრო ენაში უპირატესად ხარ-ძროხასა და კამეჩზე იტყვიან **საქონელს**. ამ სიტყვის ფონეტიკურ-მორფოლოგიური ვარიანტია **საქონი** - (ხევს. თუშ. ფშ. ქიზიყ.) საქონელი (ძროხა, ხარი, ცხვარი, ცხენი) (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 213, 584, 594); (ფშ., თუშ., მთიულ., გუდამაყრ.) - საქონელია, მსხვილფეხა პირუტყვი, ცხვარიც (ღლონტი 1984: 480); შდრ. უფრო ზოგადი მნიშვნელობის მქონე იმერულ-გურული **საყოლი** „ყოველგვარი შინაური ფრინველი, ცხოველი“ (უნივერსალური ენციკლოპედიური ლექსიკონი. შეადგინა ალ. ელერდაშვილმა. თბ., 2006. <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=14&t=168308>). **საყოლი** (მთიულ., აჭარ.) „სანაშენო საქონელი, შინაური პირუტყვი საერთოდ“ (ღლონტი 1984: 482); **დიდფეხა** (აჭარ.) „მსხვილფეხა საქონელი“ (შამილაძე 1969: 49); **ქლიკმბული** (ხევსურ.) „ცხვარ-საქონლის ეპითეტია“ (ღლონტი 1984: 727).

წვრილფეხა რქოსანი საქონლის ზოგად სახელად ჯავახურ დიალექტში წარმოდგენილია სიტყვა **ბღავილა** „პირუტყვი (თხა, ცხვარი)“ (მარტიროსოვი 1984: 225).

სიტყვა **მოშენე**, ლექსიკოგრაფ დავით ჩუბინაშვილის განმარტებით, მცხოვრებს ნიშნავს. ნასესხები **შჳნ > შენ** ძირისაგან ნაწარმოები სიტყვები ხშირად გვხვდება ძველქართულ ტექსტებში. ამავე მნიშვნელობით დასტურდება გიორგი მერჩულესთან: “მცირედნი იპოვებოდეს დაშენებულ (მცხოვრები) ტყეთა შინა ადგილ-ადგილ“ (X კლასის სახელმძღვანელო, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, 2010: 118). აღსანიშნავია, რომ ქიზიყურ მეტყველებაში საქონელს, რომელიც კარგად მრავლდება, დღესაც **მოშენეს**

უწოდებენ (შდრ. გადაშენება, გადაშენდა), **მოშენდება** - გამრავლდება საქონელი (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 335). ამრიგად, ვისაც საქონელი „მოშენებული, მომრავლებული“ ჰყავდა, მას ერქვა მცხოვრები (ის ცხოვრობდა).

შინაურ ცხოველთა ზოგადი სახელწოდებებიდან საყურადღებოა მეგრული **ორინჯი** > // **ორიჯი** > // **ორჯი** „საქონელი, პირუტყვი“ (ყიფშიძე 1914: 294; ჭარაია 1997: 109); „სამი წლის მამალი ცხვარი“ (ჯავახიშვილი 1986: 213, 221). ი. ჯავახიშვილი სიტყვებს **ორინჯი** // **ორიჯი** // **ორჯი** განიხილავს მეგრულივე **ერჯ**- // **ორჯ**-თან „მამალი ცხვარი, დედალი ცხვარი“ მიმართებით, უკავშირებს მეგრულ **რინა** „არსებობა“ ზმნის ფუძეს და მისგან მიღებულ მიმღეობებს: **მა-რინჯ-ი** „მყოფი, არსი“, **ნა-რენჯ-ი** // **ნა-რინჯ-ი** „ნამყოფი“ და **ო-რენჯ-ი** „მყოფადი“. მეცნიერი მიუთითებს, რომ საქონლის აღმნიშვნელი **ორინჯ**-ისა და **ერინჯ**-ის, აგრეთვე „არსების“ აღმნიშვნელი მიმღეობის **მარინჯ**-ის ფონეტიკური და სემასიოლოგიური მსგავსება შეუძლებელია შემთხვევითი იყოს (ჯავახიშვილი 1937: 201-203). ვ. თოფურია საქონლის აღმნიშვნელ მეგრულ **ორინჯ**-ს მიიჩნევს მყოფადის მიმღეობის **ო-რ-ენჯ**-ის „სამყოფელი, სამყოფი“ ფონეტიკურ სახეცვლილებად და სიტყვის ტრანსფორმაციას ასე წარმოადგენს: **ორინჯი** > **ორიჯი** > **ორჯი**. მეცნიერი მიუთითებს, რომ მის ასეთ წარმოება-გაგებას მხარს უჭერს ქართ. **სა-ცხოვ-არ-ი**, **ცხოვ-არ-ი**, **ცხოვ-ელ-ი** (თოფურია 1937: 142). **ორინჯი** სომხურ ენაშიც გვხვდება **ერინჯ**, **არინჯ**, **ერენჯ**, **ჰერინჯ**, **ჰერენჯ** სახით (ჯავახიშვილი 1937: 200) და ნიშნავს საქონელსაც და დეკეულსაც. ვარიანტი **ერინჯი** ზემოაჭარულსა და იმერხეულში „მეორედ გამოზამთრებული ხბო, ფურია“ (ნიჟარაძე 1975: 57; ღლონტი 1974: 220). ეს ფორმა სომხურს ლაზური დიალექტიდან უნდა ჰქონდეს ნასესხები. ნ. მარიც ამ ფორმებს სომხურში ჭანურ-მეგრულიდან შეთვისებულად განიხილავს (მარი 1912: 834). მეგრული **საორინჯო** „სანაშენოს“, „საჯიშეს“, „საარსებოს“ (არსებობის გასაგრძელებლად გამოსაყენებელს), „სადგამურს“ (მოდგმის, შთამომავლობის მომცემს) ნიშნავს.

ქართულ ენას შეუთვისებია სპარსული სიტყვა **ხვასტაგი**. **ხუასტაგი** - საქონელი და საყოლელი (საბა 1993: 432); ამ სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტია იმერულ-გურული **ხვადაგი** - მსხვილფეხა რქიანი შინაური ცხოველის ზოგადი სახელი; იგივეა სვანურში

ხუდაგ „რქიანი საქონელი საზოგადოდ“ (ჩუხუა 2007: 208). ამ სიტყვას გურია-იმერეთში გადატანით უზრდელ, თავხედ ადამიანზეც იტყვიან.

მამრობითი სქესის რქიანი საქონლის საერთოქართველურ სახელად აღადგენენ **ხუად** ფუძეს: შდრ. ძვ. ქართ. **ხუადი** > თანამედროვე ქართ. **ხვადი** „მამალი ცხოველი“; ზან. **ხოდ-უ-ა** // **ო-ხოდ-უ** „coire“ (ჩუხუა 2007: 207). დიალექტებიდან **ხვადი** აჭარულში, ფშაურსა და ხევსურულში მამალ ცხენს აღნიშნავს (დლონტი 1984: 749); აჭარულ დიალექტში **ხვადი** ასევე გარეული მამალი ცხოველის სახელიცაა; **ხოდი** მთიულურ-გუდამაყრულში, მოხეურში - მამალი ცხენია, **ხოდი** // **ხვადი** თუშურში მამალია საზოგადოდ (ძაღლი, კატა და სხვა) (დლონტი 1984: 768); რაჭულში **ხადა** (ხადისა) ცხენის ერთ-ერთი ჯიშია (ქეგლ, VIII, 1964: 1309).

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, **ხვადი** ხორცის მჭამელი მამალი ცხოველია (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 579). სულხან-საბას მიხედვით, **ხუადი** არის ძაღლი და მხეცი მამალი (საბა 1993: 430). როგორც ჩანს, მე-12 ს-ში ძუ და **ხვადი** გარეულ ცხოველებშიც იყო გარჩეული, რასაც რუსთველის აფორიზმი ადასტურებს: „ლეკვი ლომისა სწორია, ძუ იყოს, თუნდა ხვადია“.

საერთოქართველურ დონეზე აღადგენენ სიტყვას ***ცამე** „მსხვილფეხა საქონელი“. იმავე ძირისაა ზან. **ჩომა** „მსხვილფეხა საქონელი, პირუტყვი“. ზანური შესატყვისი შემორჩენილია იმერულსა და აჭარულ დიალექტებში: **ჩომა** „მსხვილფეხა საქონელი, პირუტყვი“ (დიალექტ., 673. დლონტი 1984: 662;) ლექსემა **ჩუმი** „უტყვი, წყნარი“ სიტყვა **ჩომა**-საგან უნდა მომდინარეობდეს. საერთოქართველურში **ცამ**-ე არქეტიპი აღდგება ქართული ენის დიალექტებს შორის გამოვლენილ ბგერათშესატყვისობათა ჩვენების საფუძველზე – ქართლ. **ც** : ზან. **ჩ**, **ა** : **ო**, **ე** : **ა**, როცა ქართლურის ჩვენება დიდწილად ემთხვევა ფუძეენის მახასიათებლებს.

დიალექტებში ძალზე მრავალფეროვნადაა წარმოდგენილი **საქონლის სქესობრივ-ასაკობრივი დიფერენციაციის ამსახველი ლექსიკა**. მისი ნაწილი ადის საერთოქართველურ ენობრივ დონემდე, მეორე ნაწილი ნასესხებია სხვა ენათაგან, ერთი ჯგუფის წარმომავლობა კი ჯერ კიდევ სარკვევია.

ქვემოთ ცალ-ცალკე განვიხილავთ იმ ლექსიკას, რომელიც ასახავს პირუტყვის სქესობრივ და ასაკობრივ დიფერენციაციას, მაგრამ ეს **დაყოფა პირობითია**, ვინაიდან ხშირად **სიტყვები ერთდროულად აღნიშნავენ როგორც სქესს, ისე ასაკს**. მაგალითად, **უშობელი** სრულწლოვნობას მიახლოებული ზრობაა, ხოლო **მოზვერი** იმავე ასაკის მამრი პირუტყვია. აქ სქესი მკაფიოდაა გარჩეული, მაგრამ ასაკიც ასევე ცხადად არის მარკირებული. ამიტომ ასეთი სიტყვების მიკუთვნება მხოლოდ ასაკობრივი, ან მხოლოდ სქესობრივი ნიშნებით გამორჩეული სიტყვების ჯგუფებისადმი მხოლოდ პირობითაა შესაძლებელი.

1.1. სქესის მიხედვით სხვაობის ამსახველი ლექსიკა

ბგერითი შედგენილობით სხვაობს საერთოქართველური **ცედ-** „ჭაკი ცხენი, ფაშატი, ძროხა“ ძირისაგან მომდინარე შემდეგი სიტყვები: **მოცედი** „საფურე ძროხა“ (საბა 1991: 286); **მოცედი // მოცადი** „ერთი წლის ან ცოტა მეტი ხნის ხბო“ (შ. მიძიგ., ნ. კეცხ., პ. ხუბ.), „წვრილფეხა სანაშენო საქონელი“ (კირიონი); ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით **მოცადი** არის „არასამუშაო საქონელი, მოზარდი ან ზრდადაუსრულებელი (ცხვარი, ძროხა) პირუტყვი“ (ქეგელ, ერთტომეული, 1986: 336); **მოცადო** (ქსნის ხეობა) - 2 წლის მოზვერი ან დეკეული. ნ. მოცადი; **მოცვეთი** (აჭარ.) – „ხბო 2-3 წლამდის; გადატ. დაღეული, ჩაჩანაკი, ძაბუნი“ (შ. ნიჟ.), ზრდასრული მოზვერი (მგელაძე 2018: 304; ლლონტი 1974: 383, 384). **მოცვეთი** გვხვდება მუჰაჯირი ქართველების, კერძოდ, ინეგოლელთა მეტყველებაში: “შარშან ჩვენსას ერთი მოცვეთი მოკდენიან“ (ფუტკარაძე 1993: 513). მ. ჩუხუას ვარაუდით, ქართულში „ფური“ სემანტიკის პოვნირება უთუოდ იმაზე მიუთითებს, რომ **ცედ-** ძირის ეტიმოლოგიური შინაარსი **ჭაკისა** იყო (ჩუხუა 2007: 421). ზემოთქმულიდან გამომდინარე, აჭარული **მოცვეთი** „დედალი ხბო“ **ცედ > ცეთ** ძირიდან **დ** თანხმოვნის დაყრუებით მომდინარეობს. მ. ჩუხუა იმასაც ვარაუდობს, რომ ზან. **ჩაჯი** „ცხენი“ უკავშირდება ძირად გამოყოფილ **ცედ-** მორფემას. სიტყვის ფინალური **დ → ჯ** ისტორიულად მოქმედი ფონეტიკური პროცესია ზანურში - **ცედ-ი : ჩაჯ-ი** „ცხენი“. სწორედ ზანური **ჩაჯ-ი**

„ცხენი“ შესატყვისი შემოგვინახა სვანურმა მინიმალური $\chi \rightarrow \psi$ ცვლილებით, შდრ. სვან. ჩაჟ „ცხენი“ (დონდუა 2001: 345).

საერთოქართველური ჯარ- ფუძისგან მომდინარეობენ ძვ. ქართ. და აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტების ჯარი და მისგან $\zeta > \chi$ ცვლილებით მომდინარე ხარი სიტყვა. მეტი ცვლილებებია მომხდარი მეგრ.-ლაზ. ხოჯი „ხარი“ სიტყვაში (სარჯველაძე, ფენრიხი 1990: 494) და სვან. ჯჷ „ხარი“ (დონდუა 2001: 391). სხვა ვარიანტები ამ სიტყვას არ მოეპოვება. აქარულ დიალექტში სამი წლის შემდეგ დაკოდილი მოზვერი ხარი ხდება, გასამრავლებლად (სანაშენოდ) რჩება კარგი ჯიშის „ბუღა ხარი“, რომელსაც სამტავრო ჰქვია (კობერიძე 2011: 110, ლლონტი 1984: 469), ვფიქრობ, სამტავრო ფონეტიკური პროცესის თ > ტ ბგერების შენაცვლების შედეგად მივიღეთ სა-მთავრ-ო> სა-მტავ-რო. საფურე ხბო (აქარ.) „ერთ წლამდე ხბო“, სახარე (აქარ.) „მამალი ხბო, მოზვერი, რომელსაც სახარედ ზრდიდნენ“ (მგელაძე 2018: 379, 389).

ასევე მცირეა ბგერითი სხვაობა საერთოქართველური ფურ- ფუძის მემკვიდრე ვარიანტებში. შდრ. სამწიგნ. ქართ. ფური, მეგრ. ფუჯი „ფური“, ლაზ. ფუჯი „ფურკამეჩი; ძროხა“, სვან. ფურ // ფირჷ „ძროხა“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 324). მცირედ სემანტიკურ სხვაობებს გვიჩვენებს ზოგი სხვა დიალექტი: ინგილ. ფურ „ძროხა“ (კუზიბაბაშვილი 2009: 170); ფშ. ფური „მომგები ან მეწველი ძროხა (მხოლოდ)“ (ლლონტი 1974: 551); ფური „დედალი ირემი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 137). შდრ. საბა: ფური „ზროხა დედალი“ (საბა 1993: 204). თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში ფურ ფუძე თავსართად ემატება ცხოველის ატრიბუტულ მსაზღვრელად: ფურკამეჩი, ფურირემი, ფურდედო, მაგრამ კახეთში ხბორების მშობელ ფურს, ძროხას უწოდებენ და სხვა.

ქართული ენის დიალექტთა უმრავლესობაში ფურის პარალელურად გამოიყენება ძროხა (ქართლ., კახ., გუდამაყრ., ფშ., იმერ., რაჭ...) (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 94, 132, 277); მხოლოდ ჯავახურ კილოში გამოიყენება ეს სიტყვა ძროხა „ხარ-კამეჩის“ სახელად (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 345); სრულიად ცალკე დგას მეგრული ჩხოუ // ჩხუუ „ძროხა“ სიტყვა, რომელიც სინონიმია ფური და ძროხა სიტყვებისა (ქაჯაია 2001: 337).

იმერხეულ და აჭარულ დიალექტებში პარალელურად დასტურდება **ძროხა** // **ზროხა** „ძროხა“ ვარიანტები (შამილაძე 1969: 49; ღლონტი 1974: 654). ძველ ქართულ ტექსტებში გვხვდება მხოლოდ **ზროხა** სიტყვა, რომელიც ხარისა და ფურის განმაზოგადებელი სახელი იყო და სწორედ მისგან მოდის ვარიანტი **ძროხა**. „ვეფხისტყაოსანში“ წერია: „მისთა სპათაცა ნუ დაჰხოც, **ზროხათა**, ვითა ვირთაო“ (რუსთაველი 1978: 98). აკად. ზურაბ ჭუმბურიძის მიხედვით, **ძროხა** სპარსული სიტყვაა, ნასესხები შორეულ წარსულში. შდრ. საბა: „**ზროხა** ზოგადი სახელი არს, ხოლო მამალსა ზროხასა ეწოდების ხარი და დედალსა - ფური“ (საბა 1991: 286). ამ სიტყვაში მომხდარია **ზ** ბერის აფრიკატიზაცია: **ზროხა** > **ძროხა**...

შობის, მშობიარობის აღმნიშვნელი საერთოქართველური ***მაზჷ** „მშობიარე (ქალი); დედალი პირუტყვი“ ფუძისაგან (შდრ. ძველ ქართ. **ზუება** „შობა; გაჩენა“) მომდინარეობს სამწიგნობრო ენასა და დიალექტების ნაწილში გავრცელებული **ნეზვი** სიტყვის ფონეტიკური და/ან სემანტიკური ვარიანტები: მესხ. **ნეძვი** „დედალი ღორი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 64); ინგილ. **ნაზ** „ნეზვი“ (კუზიბაბაშვილი 2009: 58); **ნეზვი** (ინეგოლი) „დედალი თხა“: „ესა ნეზვია, ესა - ბოტი!“ (ფუტყარაძე 1993: 527); იმერ. **ნეზვი** „დედალი ღორი“; ლაზ. (ათინ.) **ზურა** „ძუ“ (თანდილავა 2013: 288); სვან. **ზურა** „დედალი თხა და ცხვარი“ (მოწოდებულია ინფორმატორის მიერ); სვან. **ნეზვ** „ნეზვი“... შდრ. „ვეფხისტყაოსანში“ **ნეზვი** დედალი პირუტყვია: ფატმანი ჭაშნაგირთან თავისი ურთიერთობის შესახებ ირონიულად ამბობს: „მე, გლახ, ვიყავ მისი **ნეზვი**, იგი იყო ჩემი **ვაცი**“. **ნეზვი** სიტყვის **ვაც** სიტყვასთან დაწყვილება უცდომლად მიგვანიშნებს, რომ სიტყვა **ნეზვი** შოთა რუსთაველის დროს „თხის, ან ცხვრის მდედრი“ უნდა ყოფილიყო, რასაც მხარს უჭერს ამ სიტყვის საბასეული განმარტებაც: „**ნეზვ** - თხანი დედალნი“ (საბა 1991: 589).

საერთოქართველური ***დაჯალ** „თხა“ სიტყვა ამჟამად ამ სახით არც სამწიგნობრო ენაში დასტურდება და არც დიალექტებში. ფონეტიკურად მასთან ყველაზე ახლოს დგას სვანური დიალექტის **დაჯელ** ვარიანტი, რომელიც მიღებულია პირველი ა ხმოვნის ნეიტრალურ ხმოვნად გარდაქმნის შედეგად (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 97). სხვა ფონეტიკური პროცესების მოქმედებითაა მიღებული მეგრული **თხალ-** „თხა“ ფუძე, რომელიც აღდგება მრავლობით რიცხვში: **თხალ-ეფ-ი** „თხები“. ეს პროცესები ასე წარმოიდგინება: ***დაჯალ** > ***თჯალ-** > **თხალ-** > **თხა** > ლაზ. **თხა** // **მთხა**, შდრ. ინგუშ.

დოახან „თხა“ (ჩუხუა 2007: 80). ქიზიყ. თხა (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 217).

ნეზვის საპირისპირო სემანტიკა აქვს საერთოქართველურ *ჟაც ფუმეს, შდრ. სამწიგნობრო ენისა და დიალექტთა უმრავლესობის ვარიანტი ვაცი „თხის, ცხვრის, ჯიხვის მამრი“. საერთოქართველური *ჟაც > ვაც ძირი შენარჩუნებულია ქართლურ, კახურ, ხევსურულ, თუშურ, აჭარულ, იმერულ, მოხეურ, ფშაურ დიალექტებში. მათგან სემანტიკურად და მორფო-ფონეტიკურად მცირედ განსხვავდება შემდეგი ვარიანტები: აჭარული ვაცი „თხის მამალი შვილი“ (მგელაძე 2018: 176); იმერ. ვაცი „ორ-სამწლიანი თხა, დაკოდილი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 70); ფშ. ვაცი „მამალი თხა ერთ წელზე დიდი (მანამდე ჩებიჩია) (ხორნაული 2000: 99), ხევსურულში ვაცი მამალი თხაა, მამალი ნიამორი (ჭინჭარაული 2005: 357); თუშ. ვაცუნაჟ „1 წლის ვაცი“ (ცოცანიძე 2002: 158); მოხ. ვაცალაი „ვაციკი, მოზარდი მამალი თიკანი ერთ წლამდე“ (ქავთარაძე 1985: 236). იმერულ დიალექტში ვაცის სინონიმია გოგა (ღლონტი 1974: 196), ხოლო სვანურში, ინფორმატორის ცნობით, ზრდასრულ ვაცს ფიკვ ჰქვია. ვაცი სიტყვის მორფოლოგიურ-სემანტიკური ვარიანტებია: ვაც-იკ-ი „სამამლე (საბოტე) თიკანი“, მამალი თხა (ელერდაშვილი 2006: უნივერსალური ენციკლოპედიური ლექსიკონი); ვაც-ალ-ა (მოხ.) „დოლის შემდეგ დაბადებული მამალი თიკანი, 1 წლისა“. ვაც-უნ-ა (მთიულ.-გუდამაყრ.) „ბოტი, ვაციკი, საბოტე თიკანი“ (ლ. კაიშაური; ღლონტი 1974: 224); ვაც-უნ-ი (ხევს.) „მეორე წლის მამალი თიკანი“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 552); (ვაც-იკ-ი >) ბეც-იკ-ი (რაჭ.) „პატარა თხა“ (მიძიგური, 202; ღლონტი 1974: 71). ლაზურში თურქულიდან არის შესული ჩებიჩი „1 წლის თხა“, ხოლო თუშურში გვაქვს აზერბაიჯანულიდან ნასესხები იმავე ფუძის ვარიანტები: ჩეფიჩი და ჩეფიშაჟ „მამალი თხა ციკნობის შემდეგ“ (ღლონტი 1984: 418, 831; ცოცანიძე 2002: 418).

უფრო მნიშვნელოვან სხვაობებს წარმოგვიდგენენ მეგრული, ლაზური და სვანური დიალექტები: მეგრ. ოჩი // ვოჩი // ოჩაგა „მამალი თხა“ (ერთ წელზე მეტი ხნის); „დედალი თხა ერთ წლამდე. უშობელი“ (ქაჯაია 2001: 436); ლაზ. ბოჩი // ოჩი „მამალი ცხვარი“; სვან. ღჷშ „ჯიხვი“ < *ჟარ „ხარჯიხვი“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 120). მეგრულიდან უნდა

იყოს შესული ქვემოთმოყვანილ კილოვებში სიტყვა **ოჩაგა** „ორწლიანი ვაცი, დაკოდილი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 111).

ივ. ჯავახიშვილს სამწიგნობრო ენისა და მეგრულისათვის მოჰყავს სიტყვა **დარგა** „ორი წლის დედალი თხა“ (ჯავახიშვილი 1986: 213, 222), შდრ. სვან. **დარგ** „თხა ორ წლამდე“ (ჯავახიშვილი 1986: 205), „წალი თხაა, რომელსაც თიკანი არ მოუგია“ (თოფურია 2000: 188). იგივე სიტყვაა გურული და იმერული **დარგა** „ორი წლის დედალი თხა“ (ჯავახიშვილი 1986: 227; ძოწენიძე 1974: 124). ვ. აბაევი ამ ქართულ სიტყვას განიხილავს ოსურ **დარკ** // **დგრკ** „ერთი წლის თხა“ ფორმასთან დაკავშირებით და აღნიშნავს, რომ მას შეესატყვისება სვან. **დარგ** „თხა 6 თვიდან ერთ წლამდე“ (აბაევი 1958: 358). ქართლ. **დურაყი** „წალი“, სვან. **დუმეყ** „ბერწი“. **ნაქადუ** „ორი წლის თხა“ ბზ. ლნტხ. „ბერწი“ (ჩუხუა 2000-2003: 72).

თურქულიდან ჩანს ნასესხები ლაზურში **თექე** „მამალი თხა, ვერძი“ (ყიფშიძე, თანდილაძე 2013: 296). იგივე სიტყვაა ქართლურში დადასტურებული **თაქა** „დაუკოდავი დიდი ვაცი“, რომლის სინონიმადაც ქართლურ დიალექტშივე სახელდება ჩვენთვის უცნობი ეტიმოლოგიის სიტყვა **ტიბური** (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 220).

ვაცის სინონიმია აგრეთვე **ბოტი**, რომლის არქეტიპად აღადგენენ საერთოქართველურ ***ბოტარი** სიტყვას. **ბოტი** ვარიანტი დასტურდება კილოთა ერთ ნაწილში, უპირატესად აღმოსავლურ და სამხრულ დიალექტებში ერთი და იმავე სემანტიკით: მესხ. **ბოტი** „მამალი თხა“ (ფეიქრიშვილი 1992: 26); აჭარ. **ბოტი** „მამალი თხა, თხის მამალი შვილი“ (მგელაძე 1966: 88); **ბოტი** (ინეგოლი) „მამალი თხა: “ეიყვანა კაცმა ჩარში ერთი ბოტი“ (ფუტყარაძე 1993: 402); შდრ.: **ბოტი** „თხის ერკემალი“ (საბა 1991: 111). სხვა ვარიანტებია: ზან. **ბეტარი** „დაუკოდავი თხა“ (ქაჯაია 2001: 236); სვან. **ბოტა** „ვაცი“. შდრ. ინგუშ. **ბოტ** „თიკანი“ (ჩუხუა 2007: 57).

ქეჩი (ფშ., მთიულ., გუდამაყრ., ინგილ., თუშ.) „ცხვრის ფარის წინამძღოლი ვაცი, ბოტი, თხა“ (ლლონტი 1984: 567). ნასესხებია: შდრ. თურქ.-აზერბ. **keci** „თხა“. ამავე ძირისაა იმავე დიალექტებსა და ქართლურში გაუქეჩავს ზმნა, **გაქეჩვა** „ვაცის დაყენება ფარის წინ გზის გასაკვალად“.

ვაცის სინონიმია ასევე მეგრ. თილი // თიყი „დაუკოდავი ცხვარი“ (ქაჯაია 2001: 236). გ. კლიმოვი მიიჩნევს, რომ ეს სიტყვა მეგრულში აფხაზურიდანაა ნასესხები, შდრ. აფხაზ. ა-თგლ (კლიმოვი 1986: 182). სხვა სინონიმებია: აჭარ. პოსი // პოსიამ „მამალი თხა, ვაცი“ (მგელაძე 2018: 441), პოსი (ინეგოლი) „მამალი თხა, ვაცი, ბოტი“. „მეწველე თხის ნიეთში პოსი მეიყუნა შინ“ (ფუტკარაძე 1993: 544); ხევს. ბოჯი-ბოჯი „ვაცის მოსახმობი სიტყვები“ (ჭინჭარაული 2005: 109; ღლონტი 1974: 86). ივანე ჯავახიშვილს ბოტი საერთოკავკასიურ სიტყვად მიაჩნდა.

საერთოქართველური ჭერძ ფორმისგან მომდინარეობს სამწიგნობრო ენისა და დიალექტთა უმრავლესობის კუთვნილი სიტყვა ვერძი „მამალი ცხვარი“. ამ ფორმათა ფონეტიკური ვარიანტებია: მეგრ. ერჯი // ორჯი „მამალი ცხვარი“, ერჯ-აკ-ა „პატარა ცხვარი“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 123). მათი სინონიმია სვანური დუხ „მამალი დაუკოდავი ცხვარი“. ჩვენი ინფორმატორის ცნობით, სვანეთში (მხოლოდ უშგულში) „ვერძობაზე“ შესაწირ ვერძს ვისხე ეწოდება. ჩვენი აზრით, ეს სიტყვა ძველქართული უსხი „მსუქანი“ სიტყვის ფონეტიკური გარდაქმნის შედეგადაა წარმოქმნილი. მ. ჩუხუა ვერძ ფუძის ინგუშურ შესატყვისად ასახელებს ბორძ სიტყვას (ჩუხუა 2007: 126).

ერკემალი „დაუკოდავი მწერბავი ცხვარი“ მოხეურ დიალექტში წარმოდგენილია არკამელი (ქავთარაძე 1985: 171) ვარიანტის სახით, ფშაურში არის ვერკამელი (ჭინჭარაული; ღლონტი 1974: 225), ინგილოურში კი გვხვდება ერამუკი, რომელსაც საკმაოდ განსხვავებული სემანტიკაც აქვს: „უშობელი; ფურკამეჩი“ (მ. ჯანაშვილი, ლ. ლეონიძე; ღლონტი 1974: 220).

ვირისა და ჯორის განმაზოგადებელ სახელად მ. ჩუხუა საერთოქართველურ დონეზე აღადგენს *გჳირ- ფუძეს შემდეგ სიტყვაფორმათა გათვალისწინებით: ქართლ. ვირი < გვირი, ზან. გირინი // გვრინი // გურიინი < *გვირინი „ვირი“, სვან.: ლაშხ. ჭილ „ჯორი“ // ბალსზ. ჰილ // ჰჳლ // ბალსჳ. ჰჳილ < *გჳილ (ჩუხუა 2002-2003: 425).

სხვა დიალექტებში ვირის სინონიმებია: (ფშ.) ჩოკი „ვირი, სახედარი; გადატ. ბრიყვი კაცი“; კახ. ჩოკინა; სვან. წელ „ვირი“ (დონდუა 2001: 364); მეგრ. გუშია „ვირი“ (ქაჯაია 2001: 420); ძველქართულ ლიტერატურაში ვირის სინონიმი იყო კარაული // კაჰრაული: „ჩორდ წარგვე შენ ანუ კარად კარაულითა“ („წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი“, X კლასის

სახელმძღვანელო, 2010: 51); “ზე ზის ნაშობსა **კარაულისასა**“ (აბულაძე 1973: 192); შდრ. საბასეული განმარტება: „**კარაული** საჯედნი ვირი, საჯედარი“ (საბა 1991: 353). ძველსავე ქართულ ტექსტებში ვირის, ჯორისა და ცხენის განმაზოგადებელი სახელი იყო **საჯედარი**, რაც იხედნება. ამჟამად ამ სიტყვას აღმოსავლურ დიალექტებშიდა იყენებენ მხოლოდ ვირის აღმნიშვნელად.

საკუთრივ ცხენის აღმნიშვნელი ზოგადი სახელი უცვლელადაა გავრცელებული დიალექტებში: მეგრულსა და ლაზურში (ლაზურში ანლაუტში განვითარებულია **ნ** სონორი): მეგრ. **ცხენი** გვარზე ირულენია „ცხენი გვარზე ხტისო“ (შეროზია, მემიშიში, 1994: 169), ლაზ. ზაბუნო **ნცხენითენ** მულენ, მეფოხედ იგზალუ „ავადმყოფობა ცხენით მოდის, ხოხვით მიდის“ (იქვე, 215). არნ. ჩიქობავა მიიჩნევს, რომ სიტყვა **ცხენი** შედგება **ცხ-** ძირეული მასალისა და **-ენ** დეტერმინანტისაგან და სვამს საკითხს: „გასარკვევია, არის თუ არა **ცხ-ენ-** ფუძე სახელისა ვარიანტი **სხ-ედ-** ფუძისა, რომელიც ზმნაში გვაქვს: **სხ-ედ-ან – სხ-ენ-ან // სხ-ენ-ედ**“... (ჩიქობავა 1938: 79).

საერთოქართველური **ცხენ-** ფუძე რეალიზებულია ქართლ. **ცხენი**, ზან. **ჩხენი** (ტოპონიმ **ჩხენიშ**-ის შემადგენლობაში), მეგრ. **ჩხოუ**, რომელიც, მ. ჩუხუას ცნობით, ამჟამად ზუგდიდის მუნიციპალიტეტში ძროხას აღნიშნავს; სვან. **შხირ** ცხენისწყლის აღმნიშვნელ ჰიდრონიმ **ლა-შხირ**-ის შემადგენლობაში (ჩუხუა 2000-2003: 318). ლაზურში ცხენი სიტყვის პარალელურად წარმოდგენილია **ნცხენი** ვარიანტიც (თანდილაძე 2013: 586, 847).

საერთოქართველური ***ჟარყა** „დაუკოდავი კვიცი, უხედნელი ცხენი“ წარმოდგენილია შემდეგი სახეობებით: ქართ. **ვარყა // ვაყა** „ულაყი, დაუკოდავი ცხენი“ სვან. **ჟარყა** „თავნება ცხენი“, ***ჟარყ-ილ** > **ჟარ-ილ** “id”; ზან. (მეგრ.) ***ვორყა** > **ურ-ა** „დაუკოდავი კვიცი“ (ჩუხუა 2007: 210); ლაზ. **ვაყა // ვარელი** „დაკოდილი ცხენი“ (თანდილაძე 2013: 275). ი. ყიფშიძე პარალელურად მიუთითებს უსონორო და სონორგანვითარებულ ფორმებს და აღნიშნავს, რომ ტერმინი ქართულია (ყიფშიძე 1914: 372). იგულისხმება ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში დაცული ფორმები: გურული **ვაყა**, იმერული **ვარყა** (ბერიძე 1912: 25), აჭარ. **ვაყა** „მამალი ცხენი, ულაყი“ დაუკოდავი ცხენი (ნიჭარაძე; ღლონტი 1974: 224); რაჭული **ვარყა // ვაყა** (კობახიძე 1987:

48). ვაყა ფორმას ნ. მარიც მიუთითებს ლაზურის ლექსიკონში და განმარტავს, როგორც „დაკოდილ ცხენს“ (მარი 1910: 143), ხოლო ულაყი, მამალი ცხენი გადმოცემულია როგორც კვაჯონი; ყვაჯი / ყვაჯონი (მარი 1910: 203; ჯავახიშვილი 1950: 207; თანდილავა 2013: 370) სიტყვით. ვარყა // ვაყა სიტყვის სემანტიკის ცვლილებაზე მსჯელობს ი. ჯავახიშვილი თავის ფუნდამენტურ ნაშრომში „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“: „საყურადღებოა აგრეთვე ვაყა, რომელიც იმერეთში „მამალი ცხენი“-ს ე. ი. ხვადი ცხენის, უფრო კი ახალგაზრდა ხვადი კვიცის სახელია (ვ. ბერიძე). ეს სახელი მეგრულშიც არის, მხოლოდ იქ ვაყა-ს გარდა ვარყა-საც ხმარობენ... დასასრულ, ვაყა ჭანურშიც მოიპოვება და იქაც ხვადი ცხენის, მაგრამ უკვე დაკოდილის მნიშვნელობა მიჰნიჭება“ (ჯავახიშვილი 1937: 178). ულაყს, დაუკოდავ ცხენს სამწიგნობრო ენაში, დიალექტთა უმრავლესობასა და მეგრულში აჯილღა ეწოდება, მისი ფონეტიკური ვარიანტია თუშური აჯირღაყი (პ. ხუბუტია; ლლონტი 1974: 52).

სამწიგნობრო ენასა და დიალექტთა უმრავლესობაში ჭაკი სიტყვას აქვს მნიშვნელობები: „მდედრობითი სქესის ცხოველი“, ჭაკი იგივეა, რაც ფაშატი (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 569; ყიფშიძე 1914: 385), „სამი წლის დედალი ცხენი“ (ჯავახიშვილი 1986: 224); ეს სიტყვა დაცულია ძველ ქართულში და საბას განმარტებით „დედალი ცხენია“ (საბა 1993: 345). იგივე სიტყვა გამჟღერებული თანხმონათა და უმლაუტიზებული ხმოვნით გვაქვს სვანურში: ჭჷჷ „ჭაკი ცხენი, ვირი“ (დონდუა 2001: 370), „დედალი ცხენი“ (ლიპარტელიანი 1994: 334). ი. ჯავახიშვილის ვარაუდით, ეს სიტყვა თავდაპირველად დედალ საქონელს აღნიშნავდა, დღეს კი ოდინდელი ზოგადობის მნიშვნელობა მეგრულმა შემოინახა (ჯავახიშვილი 1937: 213). ირკვევა, რომ ჭაკი უმეტესწილად სქესის აღმნიშვნელ ატრიბუტივად გამოიყენება ცხენ- სიტყვასთან ერთად: ათე მინდორც გილურცე ართი ჭაკი ცხენი „ამ მინდორში დადის ერთი ჭაკი ცხენი“ (დანელია, ცანავა, 1991: 164). სქესის ასეთი აღნიშვნა ბუნებრივია ქართულისათვის (არაბული 1989: 21). გვაქვს აგრეთვე ატრიბუტული მსაზღვრელიანი შესიტყვება ფინა ცხენი „დედალი ცხენი, ჭაკი“ (ყიფშიძე 1911: 31). ჭაკ ცხენს ხევსურულში ეფარდება სიტყვა ჯდალი (ა. ჭინჭარაული; ლლონტი 1984: 768). ეს

უკანასკნელი ძველქართული **კრძალი** „ჭაკი“ სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტია. ქართულში, მეგრულსა და სხვა დიალექტებში წარმოდგენილია თურქული ენებიდან შემოსული **ალაშა** „ფაშატი, ჭაკი“ სიტყვაც (ტანძ.) (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე, 1981: 26).

საერთოქართველური **ბეხ** „დედალი ცხვარი; უვარგისი ცხენი (ჭაკი)“ დიალექტებში წარმოდგენილია სემანტიკური მრავალფეროვნებით: ქართლ., ფშ., მთიულ. **ბეხი** „ძალიან დაბერებული საქონელი“; ზან. **ბახი** „ავადმყოფი, უვარგისი, ძლიერ გამხდარი ცხენი“; ჭან. **ბახი** „ავადმყოფი“ (ჩუხუა 2002-2003: 67); სვან. (ლაშხ.) **ბეხ** „დედალი ცხვარი, ჯაგლაგი ცხენი“ (ჩუხუა 2007: 46).

ასევე ძალიან დიფერენცირებული სემანტიკა აქვს **სადგამი** სიტყვას: ხევსურულში მას აქვს მნიშვნელობა „ჯანსაღი და საყოლად ვარგისი წვრილფეხა პირუტყვი“ (ჭინჭარაული 2005: 731; ღლონტი 1984: 461); ჯავახურში იგი აღნიშნავს საფურე ხბოს: „მუცელში ჰყამს ნიშა სადგამი“ (მარტიროსოვი 1984: 242). **სა-დგამ-ურ-ი** (იმერ.)- მოსაშენებლად გაშვებული ფრინველი ან ცხოველი (ღლონტი 1984: 461); **სადგამი** (აჭარ.)- დედალი თიკანი (მგელაძე 2018: 356).

მდედრო (მთიულ.) „ორ ან სამმონაგები ცხვარი“ (ღლონტი 1974: 354).

მთიულურსა და მის მეზობელ კილოებში გავრცელებულია სიტყვა **ნერბი** „დედალი, დამაკებული ცხვარი“ (ღლონტი 1984: 420). იქვე ნასახელარი ზმნა **დანერბვა** არის „ცხვრის განაყოფიერება“.

საერთოქართველური **კერ-** ძირი ტახის, დაუკოდავი ღორის აღმნიშვნელ სახელებშია წარმოდგენილი: ქართლ. **კერ-ი** // **კერ-ატ-ი** „მამალი ღორი“, იმერ. **კერ-ი** „კერატი“; ზან. **კეშ-ი** // **მა-კერ-იშ-ე**; სვან. **კერ** // **კჳრ** // **კჳრ** (ჩუხუა 2002-2003: 124); **კეში** დაუკოდავ ტახს აღნიშნავს აგრეთვე გურულსა და იმერულში (ღლონტი 1984: 281); სვან. **ხამ** „ღორი (დედალიც, მამალიც)“ (დონდუა 2001: 378). შდრ. საბასეული განმარტება: „**კერატს** უხმობენ ღორსა გამოუყვერავსა“ (საბა 1991: 366).

საპირისპირო სქესს აღნიშნავს საერთოქართველური **ყარ-** // **ყორ-** ძირები: „ნეზვი, დედალი ღორი“. შდრ. ზან. **ჯორ-ი**, სვან. **ყარ** // **ყერ** „ნეზვი“ (ჩუხუა 2002-2003: 275).

ძველქართულ ტექსტებში ხშირად დასტურდება ბერძნული ენიდან ნასესხები **დეკეული** > **დიაკეული** სიტყვა (სარჯველაძე 1997: 431), თანამედროვე სამწიგნობრო ენაში იგი გამოიყენება **დეკეული** „უშობელი, მოზრდილი დედალი ხბო“ ვარიანტის სახით და სხვადასხვაგვარი ფონეტიკური ფორმით გვხვდება დიალექტებში: ქართლ. **დეკეული** „დეკეული“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 636); აჭარ. **დეკეული** // **დეკეული** // **დეკეული** „სამი წლის დედალი ხბო, უშობელი, მსხვილფეხა საქონელი“ (მგელაძე 2012: 157); ქართლ. **დეკეული** „საფურე ხბო წლამდი“ (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 195); სვან. **დეკეული** // **დეკეული** // **დეკეული** „დეკეული“ (თოფურია 2000: 191); იმავე ნასესხები სიტყვის ბევრად უფრო სახეცვლილი ვარიანტები გვაქვს ზოგ დასავლურ დიალექტში: იმერული და გურული **ჯაკელი** // **ჯაკელი** „ძროხა ორიდან სამ წლამდე, დეკეული“ (დლონტი 1984: 772), მეგრული **ჯაკელი** // **ჯაკელი** // **ჯაკელი** „დეკეული“ (ყიფშიძე 1914: 411), „სამი წლის დედალი ძროხა“ (ჯავახიშვილი 1986: 212). ამ ფორმებში **ჯ** ბგერა დი მარცვლისაგან მომდინარეობს აფრიკატიზაციის ნიადაგზე. არსებობს სინონიმებიც: სვანური **ლაფვრალ** „საფურე, სამძროხე“ (დონდუა 2001: 149); მთიულური **წიქარა** „2 წლის დეკეული“ (ქეგლ; დლონტი 1984: 706). იმერულში, გურულში დეკეულზე **უშობელიც** ითქმის (უშობელი ზრდადაუსრულებელი ფურია, რომელსაც ხბო ჯერ არ მოუგია); **სამაკინო** (ლექხ.) „ზრდადამთავრებული დეკეული“, „უშობელი“ (3-4 წლის) (დლონტი 1984: 467); იმერული **ჯელკია** „მეორე წლის ხბო“ (დლონტი 1984: 778).

1.2. საქონლის ასაკობრივი დაყოფის ამსახველი ლექსიკა, ანუ ნაშიერთა სახელები

საერთოქართველური **ბატკი** // **ბოტკი** „ბატკანი; თიკანი; ზაქი; საქონლის ნაშიერთი ზოგადად“ ზოგიერთ დიალექტში განსხვავებული მნიშვნელობების მქონეა: ქართლში **ბატკი** ჩვილი თიკანია; გურულში **ბატკი** - „შემოდგომაზე ნაშობი შინაური საქონელი: ხბო, ბატკანი ან თიკანი“ (დლონტი 1974: 62); იმერული - **ბატკი** „თხა სამ წლამდე“ (ჯავახიშვილი 1986: 182); მეგრული - **ბატკი** „ერთი წლის თხა, დედალი“ (ჩიქოშავა 1942: 15). მეგრულშივე **ბატი** // **ბატია** „ზაქი“ (ყიფშიძე 1914: 201) **ბატკ**-ისგან არის მიღებული კ-ს დაკარგვით (ჯავახიშვილი 1937: 191); სვანურში, კერძოდ, ზემოსვანურში, ლენტეხურსა

და ლაშხურში **ბატკ** // **ბატკ** „მრგვლად შემწვარი თხა, ან ცხვარია“ (ჩუხუა 2002-2003: 62).
შდრ.: **ბატკი** „ჩვილი თიკანი“ (საბა 1991: 97).

ნაშენი (ხევს., ფშ.) „ნამატი პირუტყვი“ (ჭინჭარაული 2005: 663; ღლონტი 1984: 414).

საერთოქართველურია ბატკნის აღმნიშვნელი დიალექტური სიტყვები: ქართლ., ფშ., ქიზიყ. **ხეხერა** „ციკანი, რომელსაც დედა მოუკვდა და სხვა თხას აწოვებენ“ (ქეგლ VIII, 1964: 1431), „სწოვს სხვადასხვა ცხვარს“ (ღლონტი 1984: 748); **კეკერაჲ** (მოხ., მთიულ.) „უდედო ბატკანი (ითქმის ისეთზეც, ფარას რომ გაურბის)“ (ო. ქაჯაია; ლ. კაიშაური; ღლონტი 1984: 770); შდრ. თუშ. **კეკერაჲ** „საწოვარა“ (ცოცანიძე 2002: 474). თუშურში **კეკერაჲ**ით **გაზრდაჲ** „ბავშვის გაზრდაა უძუძურად“, ზან. **ხოხუ** „პატარა ჩვილი“, ინგუშ. **ხოჟხარ** (ჩუხუა 2007: 207). ამ სიტყვის სინონიმია **კიდუ** (ხევს.) „უდედო ბატკანი“, ნ. „**კიდო**“ (ღლონტი 1974: 289).

ჩიხაჲ (თუშ.) „ობოლი ბატკანი“ (ცოცანიძე 2002: 420).

ღაცაჲ (თუშ.) „დაჩაგრული პატარა და გამხდარი, სნეული (ბატკანი ან ხბო)“ (ცოცანიძე 2002: 380).

პირზიან (თუშ.) „ჩვილი მაწოვარი ბატკანი“ (ცოცანიძე 2002: 275) < *პირზიანი;

კაჭრუმელა (ფშ.) „ძუძუთა ბატკნის საალერსო სახელი“ (ღლონტი 1974: 276).

მოზიჭებული, მოჩრიხვებული (ქიზიყ.) „მოღონიერებული საკმაოდ მოზრდილი ბატკანი“ (მენტეშაშვილი 1943: 115; ღლონტი 1974: 367).

შურთი (მთიულ.-გუდამაყრ.) „ბატკანი“ (ღლონტი 1984: 637).

ქორფაჲ (თუშ.) „გვიან მოგებული ბატკანი“ (ცოცანიძე 2002: 374). თურქულ

აზერბაიჯანული emilik სიტყვისაგან მომდინარეობს ვარიანტები: ამლიკი (ქართლ.),

იმლიკი (ქიზიყ.) „გვიან, დოლის დამთავრების შემდეგ, მოგებული ბატკანი“

(მენტეშაშვილი), **ამლიკი** (ფშ.) „გათამამებული ბატკანი“ (ღლონტი 1974: 32).

გაჯილაჲ „გაპარსული თოხლი“ (ღლონტი 1974: 149).

დოლისთავი „პირველი მამალი ბატკანი“ (ღლონტი 1974: 210).

მშრალი ცხვარი დიალექტთა აბსოლუტურ უმრავლესობაში არის „ცხვარი

[ზოგადად, საქონელი – ი.ფ.], რომელიც არ იწველება“ (ღლონტი 1974: 391).

საბას განმარტებით, „კანბეშთა კბოსა **ლოლოს** უწოდებენ და წლისა ანუ მეტსა - **ზაქსა**“ (საბა 1991: 287). კამეჩის ხბოს ქართლურსა და გურულში დღესაც **ლოლოს** უწოდებენ (დლონტი 1984: 594). მ. ჩუხუა **ლოლო** სიტყვასთან მატერიალურად აკავშირებს **ლოლ-** // **ღჳელ-** ძირთან, რომელსაც გამოყოფს სვანურ ვარიანტებში: **ლოლ-**იჳქ // **ღჳელ-**მჳქ // **ლოლ-**ჳქ „ცხვარი“, შდრ. ინგუშ. **ღალ-**ჰი „id“ (ჩუხუა 2007: 553). **ლოლო** სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტი **ყოყო** ქართლში პატარა ზაქისა და ხბოს სახელია (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 438).

კამეჩის ნაშიერს **ზაქი** ეწოდება მრავალ დიალექტში, მაგალითად: (ინეგოლი) „კამეჩის შვილი. „კამბეშის შვილსა ზაქი ქვია“ (ფუტკარაძე 1993: 457); აჭარ. – „კამეჩის შვილი, ახლად შობილი კამეჩი წლამდე“ (მენთეშაშვილი 1937: 173); მეგრულ დიალექტში, კერძოდ, ჯვარულ, მარტვილურ და ზუგდიდურ მეტყველებებში **ზაქი** „კამეჩის ნაშიერია“ (ბუკია 2017: 3). ზაქი სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტები ჩანან მეგრულში წარმოდგენილი **ზზანგი** „კამეჩის ნაშიერი, დედალი კამეჩი ორი წლის“ (ჯავახიშვილი 1986: 220) და **ზოკი** „კამეჩის 1 წლის დედალი შვილი“ (მასალები, ტ. მე-4, ნაწ. 1-ლი: 220; ქაჯაია 2001: 24).

ქართლურ დიალექტში **ზაქი** და **ყოყო** სიტყვების პარალელურად ოდნავ განსხვავებული სემანტიკით დასტურდება **კოტინა** „პატარა ზაქი (იტყვიან ხბოზედაც)“ (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 254); **კოტ-** ძირისაგან მომდინარე ვარიანტები სხვა დიალექტებშიც გვხვდება: (ინეგოლი) - **კოტი** // **კოტიაი** „ზაქი. „ესა ჩვენი მარალას კოტიაი ყოფილა“ (ფუტკარაძე 1993: 488); მესხურში **კოტია** ზაქის მოფერებითი სახელია (ფეიქრიშვილი 1992: 54); ქვემოიმერულ კილოკავში **კოიტი** „კამეჩის შვილი, ზაქია“ (გაჩეჩილაძე 1976: 84), ხოლო ზემოიმერულ კილოკავში ზაქს **ლოტიას** უწოდებენ (დლონტი 1984: 594).

კამეჩის ნაშიერთა ზემოთ დასახელებულ სიტყვათა სინონიმებია: ქართლ. **ტროყია** - 1. „ ახლად მოგებული ზაქი“; 2. **ტროღია** - „დიდი მოსული ჯანმრთელი ბიჭები“ (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 391); ზემოაჭარული **ბოყვერი** „ზაქი“ (ნიჟარაძე 1971: 88); ქიზიყური **ბუჩინა** „წლამდე ზაქი“ (დლონტი 1974: 97).

საერთოქართველურ დონეზე აღადგენს მ. ჩუხუა *გიდ-ო სიტყვას, რომლის არქეტიპულ სემანტიკადაც უთითებს „ცხვარს, ბატკანს, ბურვას“. მკვლევარი ამ დასკვნამდე მიდის შემდეგ ფორმათა შედარების გზით: კიდ-ო // კიდ-უ „უციკნო თხაა“; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, ქართლურსა და მოხეურში უბატკნოდ მეწველი ცხვარია, ხევსურულ დიალექტში კიდ-უ უდედო ბატკანს ეწოდება. შდრ. სვან. ჯით (*გ ~იდ < *გიდ) „ბურვაკი“ (ჩუხუა 2002-2003: 415).

ხბოს აღმნიშვნელი საერთოქართველური ჯობ- ძირი მრავალნაირ ფონეტიკურ ვარიანტებად არის წარმოდგენილი ძველ ტექსტებსა და ამჟამინდელ დიალექტებში: ძველქართულ ტექსტებში დადასტურებული ჯბო აღნიშნავდა „ზვარაკს, მართვეს“: „დაკლან ჯბოდ იგი წინაშე უფლისა“ (აბულაძე 1973: 566), შდრ. საბასეული განმარტება: „ჯბო - ზროხის შვილი“ (საბა 1993: 487). მთის დიალექტებში გვაქვს ვარიანტი ჯბო // ჯბორ-ებ-ი; თუშ. ჯმოდ „ხბო“ (ცოცანიძე 2002: 478); ქართლურში, კახურში - ხბო // ხბ-ორ-(ებ)ი; აჭარულში - ხობ-ო (მრ. რ. ხბიები, ხობჟები) // ხაბო // ხფო // ხპო (ნიჟარაძე 1975: 114). აქედან წარმოიქმნა აჭარაში ტოპონიმი ხობოსაძჟარა; ტაოურ, იმერხეულ და ინეგოლურ მეტყველებაში გვაქვს: ხობო // ჯბო // ხბო (მრ. რ. ხობიები // ხბიები (ფუტყარაძე 1993: 675, 679; ტაოურის, აჭარულისა და იმერხეულის გარდა, არცერთ დიალექტში არ გვაქვს თანხმოვანთგამყარი ო ხმოვანი, რაც მეტად მნიშვნელოვანია მთლიანად სიტყვის ისტორიისათვის; კახ. - ხბორი (იმედაშვილი, გრემი; ღლონტი 1984: 744); იმერ. ხბოი // ხფოი // ხპოი // ხმო (დიალექტ. 674; ღლონტი 1984: 757); გურ. ხბო // ფბოი // ხფოი (ღლონტი 1984: 557); ლეჩხ. ხბო // ხპო // ხფო // ხმო (დიალექტ., 680; ღლონტი 1984: 762); ხევსურულ დიალექტში სიტყვა ჯეჩუა და ენწუა ხბოს ნიშნავს ბავშვის ენაზე (ჭინჭარაული; ღლონტი 1984: 770). მ. ჩუხუა ჯობ- ძირთან აკავშირებს სვანურ ღაბ-ნა (ზემოსვან., ლაშხ.) და ღაბ-ენ-ა (ლენტეხ.) „მოზვერი“, ასევე ზანურ (მეგრულ) ქაბ-ულ-ა // ქაბგლა // ქაბლა „მოზრდილი ხბო; უშობელი“ სიტყვებსაც (ჩუხუა 2000- 2003: 262).

დიალექტებში უხვად არის უპირატესად ხმაბაძვითი და კნინობით-ალერსობითი კონოტაციის მქონე ხბოს აღმნიშვნელი სხვა სიტყვებიც: ბოჩოლა „გამოზამთრებული ზროხა“ (საბა 1991: 112); ჯავახ. ბოჩოლო // ბოჩოლა „მეორე წელში გადამდგარი ხბო“;

თიან., ფშ. **ბოჩოლა**; რაჭ. ქიზიყ. **ბოჩიკი** „ზამთარგამოვლილი ხბო, ბოჩოლა“ (მენტეშაშვილი 1943: 19) და ქართლ. **ბოჩიკა** „ხბო 1-დან 2 წლამდე“; მოხ. **ბოლიჩა** „1 წლის მოზვერი“ (დლონტი 1974: 83, 84), შდრ. **ბოჩიკი** „წლის ირემი“ (საბა 1991: 112); ლაზ. **პეპენა** (თანდილავა 2013: 711); მეგრ. **კოკია** // **კოკინია** // **კოტინია** „ხბო (ემახიან ძროხასაც)“ (ქაჯაია 2001: 154, 160); იგივე **კოკია** და **კოკინია** დასტურდება ქვემოიმერულშიც (თ. გვანცელაძე). **კოკინია** // **კოკინიე** (ლექს.) „ხბო“, მოფერებით; სვანურში **კოკინოლ** (დლონტი 1974: 297). სვანურ ვარიანტში **-ოლ** კნინობით-ალერსობითის მაწარმოებელი ფორმანტია.

სვანურში ხბოს ასაკს გადაცილებულ მოზარდეულს **მეისნავი** ჰქვია (მოწოდებულია ინფორმატორის მიერ). ლაზ. **ხოჯიტიკინა** „ახალდაბადებული ხბო“ (თანდილავა 2013: 888); თუშ. **კუჭილაი** // **კუჭილოი** „ხბო“ (პ. ხუბუტია; დლონტი 1974: 318); ინეგოლელთა, იმერხეველთა მეტყველებაში დაცულია **ფუჩაი** // **ფუჩიაი** „ხბო“, ლივანურში - **ფუჭინა** // **პუჩინა** „ხბო - “ჩვენ ფუჭინა ვიცით, ხბოს არ ვიტყვით“ (ფუტკარაძე 1993: 596); მესხ. **ფუჩვე** „ხბო მოფერებით“, მესხ. **ფუჩიკა** „ხბო (ბავშვის ენაზე)“ (ფეიქრიშვილი 1992: 77); ქართლ., ქიზიყ. **ფუჩინა** // **ბუჩინა** „ხბო“; მთიულ. **ფუჩინო-ფუჩინო!** - ხბოს მოხმობის შემახილი; აჭარ. **ფუჩა** // **ფუჩა** „ხბო“ (მრ. რ. **ფუჩიები**) (დლონტი 1984: 554). ვფიქრობთ, **ბოჩოლა** // **ფუჩია** // **ფუჩაი** // **ფუჭინა** // **ბუჩინა** // **პუჩინა**... ერთი ძირისგან არის წარმოქმნილი და მსხვილფეხა საქონლის ნაშიერის ზოგადი სახელება.

არქაული სიტყვა **გერგე** საბას განმარტებით, „ასაკმცირე პირუტყვი, ცხოველია“ (საბა 1991: 157). ტოპონიმი **გერგე-თი** შესაძლებელია გერგეს უკავშირდებოდეს. გენი, რაც ბერძნულში გვარს, შთამომავლობას, წარმოშობას აღნიშნავს, ქართული ენის დიალექტებში **გენი/გინი** ხბო, ძროხის ნაშიერია.

საერთოქართველური **გენ-** „ხბო“ და მისი **გინ-**, **გან-**, **გერ-** ფონეტიკური შესატყვისებისაგან ნაწარმოები სიტყვები დადასტურებულია გურული, იმერული და აჭარული დიალექტების მესაქონლეობის ლექსიკაში: **გენვა** (და მისი ფონეტიკურად სახენაცვალ ფორმები: **მოგანება**, **მოგერება**, **მოგანურება**, **მოგერისება**) აღნიშნავს მოწველამდე ხბოს მიშვებას დედასთან ძუძუს მსუბუქად გამოსაწოვად. **მოაგენვა** // **მონაგვა** (ვ. ბერიძე; დლონტი 1974: 151); ლაზ. **გენი** > **ჯენი** „ხბო“; მეგრ. **გან-უ-ა** „წოვა“,

გენი // გინი „ხბო“, ოგინე „სახბორე“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 75); მოგანუა „მოგენვა - მოწოვა ძუძუსი ხბოს მიერ“ (ქაჯაია 2001: 290). ამ ძირებთან დაკავშირებით ბევრ მეცნიერს აქვს გამოთქმული თვალსაზრისი (ს. ჟღენტი, არნ. ჩიქობავა, ალ. ლლონტი, ნ. სურმავა, ზ. თანდილავა, ც. ნარაკიძე და სხვ.). მიღებულია მოსაზრება, რომ ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში არსებული სიტყვა **მოგენება** და სხვა ფონეტიკური სახესხვაობები ზანური **გენ** ძირიდან მომდინარე ფორმებია და ზანიზმია ამ დიალექტებში, თუმცა ბოლო გამოკვლევებით **გენ** ძირს ზოგი მეცნიერი ქართულ-ზანური ერთიანობის ხანის კუთვნილებად ასახელებს (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 78), ზოგიც საერთოქართველურ ძირად გამოყოფს (თ. გამყრელიძე, ვ. ივანოვი, 1984), მაგრამ ზ. თანდილავა აღნიშნავს, რომ „საკუთრივ მეგრულ-ჭანურში **გენ** ძირი ბერძნულიდან ნასესხები ჩანს“ (თანდილავა 1989: 74).

საერთოქართველური ***მოზჷ-ერ-ი** „მამრი ხბო“ ამჟამინდელ დიალექტთა დიდ ნაწილში თითქმის უცვლელი ბგერითი ფორმითა და სემანტიკით არის მოღწეული. მისი ფონეტიკური ვარიანტი **მოზარი** თავისი ქვესახეობებით მხოლოდ ლაზურსა და მეგრულში გვხვდება მდებრი ხბოს მნიშვნელობით: ლაზ. **მო-ზარ-ი** // **მოზაი** // **მუ-ზარ-ი** „დედალი ხბო“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 132; მარი 1910: 144), ზან. **მოზ-ა** // **მოზარ-ი** // **მუზ-არ-ი** < ***მოზვ-არ-ი** „ხბო (დედალი)“ (ჩუხუა 2007: 158). სხვა დიალექტებში წარმოდგენილია: **მოზი** // **მოზიკი** // **მოზვერი** (იმერ.), **მაზვერი** (მთიულ.), **მოზვი** // **მოზვერი** (რაჭ.); **მაზარი** (მოხ.) „მოზვერი“ (ქაჯაია; ლლონტი 1974: 338); **მოზვერი** (მეგრ.) „მოზვერი“ (ქაჯაია 2001: 293); **მოზვერი** „სახარე ხბო“ (ქობალია 2010: 483); მეგრ. **მოზვერი** // **მოზუკია** „ერთ წელზე მეტი ხნის სახარე ხბო, მოზვერი“ (ჯავახიშვილი 1986: 212, 221). იგივე სემანტიკა აქვთ შემდეგ სიტყვებს: იმერ. **ბოიკი** „1-2 წლის ხბო, პატარა და უსუქარი, უპატიები ხბო, გამხდარი, უჯიშო საქონელი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 25). შდრ. **ბოიკი** „ორი წლის ჯარი“ (საბა 1991: 108); გურ. **ბოიკი** „მოზრდილი, წამოზრდილი (ხბო)“ (ს. ჟღენტი); თუშ., რაჭ. **ბოიკი** „მოზვერი“ (ლლონტი 1974: 79). მთიულ. **მაცალო** „მოზვერი“ (ლ. ლეონიძე; ლლონტი 1974: 349); მეგრ. **მოცოროზი** „ერთი ან ორი წლის მოზვერი, სახარე ხბო“ (ქობალია 2010: 483); მოხეურ, ხევსურულ, გუდამაყრულ, თუშურ

მიკროვარიანტებში **ჭოჭყი** არის „ხბო ორ წლამდე“ (ო. ქაჯაია), „მოზვერი“ (ლ. ლეონიძე; ღლონტი 1984: 729).

მოზი (აქარ.) „ერთი წლის შემდეგ პირველგამოზამთრებული ხბო (ნიჟარაძე, ღლონტი 1974: 370).

რელიგიური მიზნებისათვის შესაწირ მოზვერს სამწიგნობრო ენასა და აღმოსავლურ კილოებში **კურატი** ეწოდება. მისი სინონიმია **ზვარაკი**. მეგრულში **ზვარაკი** ეწოდება მიცვალებულის სულის მოსახსენებლად შეწირულ მოზვერს (ყიფშიძე 1914: 236). შდრ. **ზვარაკი** // **ზორა** „ძვ. რელიგ. მსხვერპლად შესაწირავი საქონელი“ (ქეგლ IV, 1955: 148); **ზვარა** // **ზვარაკი** „შეწირული საქონელი, ნასუქალი ხბო“; „ნასუქარი ჯბო“ (საბა 1991: 280, 287), „მსხვერპლი“ (აბულაძე 1973: 169). სიტყვა მინიმალური ფონეტიკური და სემანტიკური ცვლილებებითაა წარმოდგენილი ამჟამინდელ დიალექტებში: ზემოიმერ. **ზვარა** // **ზვარაკი** „შესაწირავი ცხვარი ან მოზვერი“ (მოწენიძე 1974: 156), ფშ. **ზვარა** „დეკეულის პირველი ხბო, რომელიც აუცილებლად უნდა დაიკლას ხატის სახელზე“, მთიულ. **ზვარა** // **ზორა** „1. ხატისთვის შეთქმული მოზვერი; 2. ასეთი მოზვერის სახელი“; რაჭულში **ზვარა** „ძროხის პირველი ხბო“ (კობახიძე 1987: 49); თუშ., კახ. **მზვარა** „ხატისთვის შეწირული საქონელი (ცხვარი, ძროხა მამალი უნდა იყოს, დასაკოდავი“ (შანიძე, 1984), ხევს. **ზორა** // **ზვარა** „ხატისათვის შეთქმული, შეწირული მოზვერი, ზვარაკი“; სვან. **ზჷერ** „სამსხვერპლო შესაწირავი“ (თოფურია 2000: 254); მთიულ., გუდ., მოხ. **ზორა** „ხატისთვის შეწირული ხარი“ (ღლონტი 1974: 231, 234, ლეონიძე, 1925: 24); მოხ. **მზორაი** „ხბო, სანამ ძუძუს აბია“. მთიულ. **მზორა** „ხატისთვის შეთქმული მოზვერი“ (კაიშაური 1967: 206); შდრ. **ზუარა** // **ზვარა** - შეწირული (საბა 1991: 287). ფშაურში, ხევსურულში, მოხეურში, გუდამაყრულსა და ქიზიყურში **კურატი** არის „უღელდაუდგმელი ხარი, რომელიც სამსხვერპლოდაა შეწირული“ (ღლონტი 1974: 314). საბასეული განმარტებით, **კურაკი**, **კურატი** „მცირე კურო, ბუღა“ (საბა 1991: 398). თანამედროვე სამწიგნობრო ენაში **კურატი** // **კურო** არის „გაუხედნელი, დაუკოდავი ხარი - კურო, ბუღა“ (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 272).

ბატკნის, კრავის აღმნიშვნელი საერთოქართველური ***კრაჲ** // ***კარჲ**- ფუძისაგან მომდინარეობს სამწიგნობრო ენასა და მრავალ დიალექტში გავრცელებული **კრავი**

„ცხოვართ შვილი“ (საბა 1991: 387) სიტყვა. მისი ფონეტიკური ვარიანტია ზანური კირიბი > მეგრ. კკრიბი „კრავი“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 190). მ. ჩუხუა ზანურის არქეტიპად აღადგენს *კურბი < *კორვი შუალედურ ვარიანტებს და ძირს აკავშირებს ინგუშურ კორ-იგ < *კორნ-იგ ცხოველთა ნაშიერი ფორმასთან (ჩუხუა 2007: 113).

აჭარულ დიალექტში დასტურდება ვარიანტები: კაკანაი // კაკუნები // კაკვნები „1. ცხვარი ბატკანი კრავი; 2. დედალი თიკანი“ (ნიჟარაძე 1971: 219). მათგან ერთ-ერთი კაკუნაი ვარიანტი წარმოდგენილია მუჰაჯირი ქართველების (ანკარა) მეტყველებაში „კაკუნას ეტყვიან ჩვილ მცხუარსა“ (ფუტყარაძე 1993: 480). ვფიქრობთ, ეს ფორმები ფეხის ბაკიბუკის აღმნიშვნელი საბავშვო სიტყვის ვარიანტები უნდა იყოს.

სხვადასხვა სემანტიკით გვხვდება დიალექტებში ჭედილი // ჭედილა სიტყვა. ქვემოიმერულ კილოკავში ჭედილი არის ერთი წლის ცხვარი (გაჩეჩილაძე 1976: 169); ქართლურში ჭედილა ჰქვია გამოკოდილ მამალ ცხვარს (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 645); ქიზიყურში ჭედილა მამალი ცხვარია (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 213), მოხეურში კი იგივე ჭედილა დაკოდილი ცხვარია, წლისა და მეტი ხნისა (ღლონტი 1984: 719).

საერთოქართველური წარმომავლობის წალი სამწიგნობრო ენაში ორი წლის თხაა, რომელსაც ჯერ ციკანი არ მოუგია. იგივე სიტყვა დიალექტებში იმავე, ან სხვა სემანტიკითაც გვხვდება: აჭარ. წალი // წაწალი „1. 1 წლის ასაკში მყოფი თიკანი; 2. ნამატი, შესამატი“ (მგელაძე 2018: 540); ხევსურ., მოხ., თუშ., ქიზიყ. წალი „მეორე წელში ჩამდგარი თიკანი, თხა თიკნის მოგებამდე, წლის თხა“; ქსნის ხეობაში წალა - ორი წლის თხა (ღლონტი 1984: 693); შდრ. საბასეული განმარტება: წალი - წლამდი თიკანი, ნ. თხა, ჩეფიჩი (საბა 1993: 363). ვფიქრობთ, აჭარულში წარმოდგენილი წაწალი < *წალ-წალ-ი ფორმა, რომელსაც ერთი წლის თიკნის სემანტიკა აქვს, უნდა მიგვანიშნებდეს იმაზე, რომ ფშაური სიტყვა წაწალი „საყვარელი ქალი“ სწორედ მეცხოველეობის ლექსიკაში იღებს სათავეს და მიღებულია მეტაფორიზაციის გზით.

თიკანი (ლაზ.) - თიკანი, ბატკანი (თანდილავა 2013: 298);

სამწიგნობრო ენასა და დიალექტთა უმრავლესობაში თხის ნაშიერს თიკანი // ციკანი, მოფერებით კი ბეკეკა ეწოდება. საფიქრებელია, რომ ციკანი ფორმა თიკანი

ვარიანტისაგან არის წარმოქმნილი პირველი თანხმობის აფრიკატიზაციის გზით, ხოლო სიტყვა **თიკანი** ცხვრისა და თხის ნაშიერთა საზოგადო სახელი იყო (**ციკანი** დასავლურ დიალექტებში თითქმის არ დასტურდება). იმავე **თიკანი** ფორმისაგან მომდინარეობს მესხური **ტიკანი** „თხის ნაშიერი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 72). მეგრულში **ბატკანი** სიტყვა **კირიბის** სინონიმია და „ბატკანს, კრავს, თიკანს“ ნიშნავს (ჭარაია 1997: 39). **ბატკან-** ფუძის ისტორიისათვის საყურადღებო მონაცემი შემოუნახავს აფხაზურ ენას: აქ **ა-ბათკან** სიტყვის სემანტიკაა „გაზაფხულზე დაბადებული თიკანი“ (კვარჭია 1981: 23). სიტყვა აფხაზურში ქართულიდანაა შეთვისებული, კერძოდ, დასავლური დიალექტებიდან. ამაზე მიუთითებს აფხაზურ ფორმაში დაცული **თკ** თანხმოვანთკომპლექსი, რომელიც იმერულ და გურულ დიალექტებში ისტორიულად სავარაუდებელი ***ბათიკან-** ფორმიდან უნდა იყოს შემორჩენილი (გვანცელაძე 1988: 75). **ბატკან-** ფუძის სხვა ვარიანტი უნდა იყოს ზემოთ უკვე განხილული **ბატკი** სიტყვა. **ბატკანი** სიტყვის ვიწრო ლოკალური სინონიმებია: **პიტაჲ** (აჭარ.) „თიკანი მოფერებით“ (ნიჟარაძე; ღლონტი 1984: 440); **წიკოჲ** (ინგილ.) „თიკანი, ციკანი“ (ღლონტი 1984: 702).

ვაცი სიტყვის მორფოლოგიურ-სემანტიკური ვარიანტებია: **ვაც-იკ-ი** „სამამლე (საბოტე) თიკანი“, მამალი თხა (ელერდაშვილი 2006: უნივერსალური ენციკლოპედიური ლექსიკონი); **ვაც-ალ-ა** (მოხ.) „დოლის შემდეგ დაბადებული მამალი თიკანი, 1 წლისა“ (ქავთარაძე 1985: 236); **ვაც-უნ-ა** (მთიულ. -გუდამაყრ.) „ბოტი, ვაციკი, საბოტე თიკანი“ (კაიშაური; ღლონტი 1974: 224); **ვაც-უნ-ი** (ხევს.) „მეორე წლის მამალი თიკანი“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 552); (**ვაც-იკ-ი** >) **ბეც-იკ-ი** (რაჭ.) „პატარა თხა“ (მიდიგური, 202; ღლონტი 1974: 71). ლაზურში თურქულიდან არის შესული **ჩეზიჭი** „1 წლის თხა“, ხოლო თუშურში გვაქვს აზერბაიჯანულიდან ნასესხები იმავე ფუძის ვარიანტები: **ჩეფიჩი** და **ჩეფიშაჲ** „მამალი თხა ციკნობის შემდეგ“ (ღლონტი 1984: 418, 831; ცოცანიძე 2002: 418).

ციკნისა და თიკნის აღმნიშვნელ კიდევ ერთ საერთოქართველურ ***ქჷესთ** ფუძეს აღადგენს მ. ჩუხუა: შდრ.: ქართ. **ქოსტი**, ზან. **ქვაშთი** „შიშაქი“, სვან. **ნე-ღჷშდ** // **ნე-ღჷშტ** < ***ნე-ღჷშთ** „ციკანი“, ინგუშ. **ოასთჷ** < ***ჷასთ** (ჩუხუა 2007: 165). ამავე ფუძის ფონეტიკურ ვარიანტებად მიგვაჩნია აგრეთვე **ქოშატი** (ლაზ.) „ერთი წლის თხა“ (ღლონტი 1984: 805);

ქოსტი (ქართლ.) „მამალი დაუკოდავი თხა (ბოტი და ქოსტი ერთია, ბოტი უფრო მოვლილია)“ (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 424); შდრ. სამწიგნობრო ენის **ქოშატი** - „ბატკანი, ცხვრის ნაშიერი ექვს თვემდე“ (ქეგლ, I, გვ. 990). სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ მეგრული ფორმა ქართველურ **ქოსტ**-თან („ციკანი, შემოდგომით მთიდან დაბრუნებული თიკანი“) ამჟღავნებს ერთობას და საერთოქართველურ დონეზე აღდგენილია ***ქჷესთ > ქართ. ქოსტი (< *ქვესთ-ი) : ზან. ქვაშთ-ი** (ჩუხუა 2000-2003 : 255).

საერთოქართველური **ქეც**- ძირი აქვს **ქეცარ-ი // *გეცარი** „ციკანი; ვერძი“ სიტყვებს: ქართ. **გეცარი**, ზან. (მეგრ.) **ქაცარი** „ციკანი“, სვან. **გიცარ** „ციკანი; ვერძი“ (ჩუხუა 2007: 530). მ. ჩუხუა **ქაცარი** (ერთი წლის თხის შვილი) ფორმას უკავშირებს სვანურ **გიცარ-ს** „ვერძი“ და **ქ > გ** პროცესის საილუსტრაციოდ მოჰყავს სვან. **გატ „ქატო“ : ქართ. ქატო**; სვან. **გინდერ „ჩაქინდრვა“ : ზან. ქინდირი „კისერი, ქედი“**; სვან. **გიცჭრილ „კვლიავი“ : ზან. ქუცი „ქაცვი“** (ჩუხუა 2000-2003: 82).

მხოლოდ ხევსურულსა და აჭარულ დიალექტებშია შემორჩენილი ძველ ქართულ ტექსტებში დადასტურებული არქაული ვარიანტი **კიცჷ** „ნაშობი კარაულისაჲ, კვიცი“, „კვიცი“ (ლეონიძე 1925: 33); **კიცი** (აჭარ.) „კვიცი“ (კობერიძე 2011:105), შდრ.: აბულაძე, 1973: 199; საბა 1991: 376). დიალექტთა უმრავლესობაში ცხენის ნაშიერის სახელად გამოიყენება **კვიცი** ფორმა. მაგალითად: **კვიცი** (მეგრ.) „ცხენის შვილი, მამალი“ (ჭარაია 1997: 79), „ცხენის ნაშიერი 1 წლის ზევით 3 წლამდე, მამრ.“ (ქაჯაია 2001: 134). სვანურში ამ ცნებას აღნიშნავს **საშელ „კვიცი“** (დონდუა 2001: 261). **კვიც**- ფუძე იმავე სვანურშიც დასტურდება -**რა** სუფიქსდართული სახით და გადაწეული სემანტიკით: **კვიცრა** ნიშნავს „დედალ ჯიხვს“ (ქერქაძე 1974: 65). ლაზურში ცხენის ნაშიერის აღსანიშნავად გამოიყენება შესიტყვება: **ცხენიშ მოთალი // ცხენიშ მონთა // ცხენიშ მოთა** (მარი 1910: 168). მეგრულში სიტყვა **მოთა** მხოლოდ ადამიანის მიმართ გამოიყენება და ნიშნავს შვილიშვილს. ლაზურში კი შვილიშვილსაც ნიშნავს, ცხოველის ნაშიერსაც და ფრინველის ბარტყსაც (ჩიქოზავა 1938: 30). გასაზიარებელია აკად. ქ. ლომთათიძის მოსაზრება, რომ მეგრულ-ლაზური **მოთა** და მისი ვარიანტები **მართვე** სიტყვის ფონეტიკური შესატყვისებია (ლომთათიძე 1988: 3-7). თხის აფხაზური სახელი

მონადირეთა ენაზე შეცვლილია კვდ ფორმით, რომელიც მომდინარეობს ძველი ქართული კიცვ-ისაგან (ლომთათიძე 1991: 49).

საერთოქართველურად მიიჩნევა მ. ჩუხუა ქჷრ- // *გჷრ- ფუძეებსაც: იხ. თუშ. ქვირ-ან-აჟ-ი „კვიცი“, მთიულ. ქვირ-ა-ქვირ-ა „კვიცის მოხმობის შემახილი“, ზან. ქვირ-ა „კვიცი“, შდრ. ზან. გურ-უნ-ი // გურ-ინ-ი // გვრინ-ი // გირ-ინ-ი „ვირი“ და ინგუშ. გოჟრ „ცხენი“ (ჩუხუა 2007: 192). ამ ფუძესთან ახლოსაა ინგილოური კურია „კვიცი, ტაიჭი ქვირა, ურა“ (ჯანაშვილი; ღლონტი 1974: 315). ქიზიყურში ქურანა არის „კვიცი სამ წლამდე, ორივე სქესისა“ (მენთეშაშვილი; ღლონტი 1984: 579). ქურიკა-ი (მესხ.)- კვიცი ბავშვის ენით (ი. მაისურაძე; ღლონტი 1984: 569). ი. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, სიტყვა ქვირა მიღებული უნდა იყოს ურა-საგან უ ხმოვნის ჯერ გუ-დ, შემდეგ კი გვი // ქვი კომპლექსებად შენაცვლების გზით (ჯავახიშვილი 1937: 178). საანალიზო სიტყვა არ ჩანს ძველ ქართულში, მაგრამ შემონახულია მთის კილოებში: თუშურში ქვირომ, ქვირანაჟ (ხუბუტია 1969: 159), მოხეურში ბავშვთა ენაში - ქჷრიაი (ქავთარაძე 1985: 345). ცხენის მოხმობის შემახილად გვაქვს მთიულურში ქვირა-ქვირა და ხევსურულში ქვირო-ქვირო (ღლონტი 1984: 569). ფონეტიკურად მსგავსი სიტყვა გვაქვს ინგილოურში: კურიმ, კურიჰკამ „ცხენი ბაგალას კუცს ან კურიმს ებნევიან“ (დამბაშიძე 1988: 276). შევნიშნავთ, რომ სიტყვა კურიმ // კურიჰკამ ნასესხები იყოს რომელიმე მეზობელი ენისაგან. ქვირა სიტყვას მ. ხუბუა სპარსულიდან ნასესხებად მიიჩნევს და უკავშირებს ქორრეჰ ფორმას (ხუბუა 1945: 733), რაც ნაკლებდამაჯერებელია. შდრ. ქურანი „წაბლისფერი ცხენი“ (საბა 1993: 240).

სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ ფაშატი და ქვირა ერთი და იმავე ცნების კილოკავურად განსხვავებული ლექსიკური ერთეულებია. იგივე სიტყვა უმლაუტიზებული ხმოვნით გვხვდება სვანურშიც: ფაშტ „ცხენი ერთი წლის შემდეგ“ (ჯავახიშვილი 1986: 205). ერთ წლამდე ფაშატი ორივე სქესისთვის საერთო ტერმინია (ჯავახიშვილი 1986: 224), შემდეგ ხდება დიფერენცირება. მანამდე დედალსაც და მამალსაც ფაშატი ჰქვია. ეს არის მიზეზი ზემოთ წარმოდგენილი სემანტიკის ასეთი განსხვავებისა და წინააღმდეგობრიობისა. ასაკმცირე (ერთ წლამდე) ცხენის ნაშიერის სქესის მისათითებლად საგანგებო შემთხვევებში მას (სიტყვა ფაშატს) ატრიბუტივად

ემატება კვიცი, ასე მიიღება გარკვეული სქესის (მამრობითის) აღმნიშვნელი შესიტყვება, ე. ი. კვიცი ფაშატი მამრობითი სქესის ცხენის ნაშიერის აღმნიშვნელია ერთ წლამდე.

ვირის ნაშიერის, ჩოჩრის, მუტრუკის სახელებად დიალექტებში წარმოდგენილია: აჭარ. ჩოჩია „ვირი, ჩოჩორი, მუტრუკი“ (ღლონტი 1984: 663), რაჭ., ლეჩხ. ჩოჩი // ჩოჩიკა „ჩოჩორი“ (ღლონტი 1984: 663); კახ., ქიზიყ. ჩოკინა „მუტრუკი ჩოჩორი“ (ღლონტი 1984: 661); ხევსურ. ჩოჩი-ჩოჩი „ვირის მოხმობისას ნახმარი სიტყვები“, ქიზიყ. ჩუტრუკი „მუტრუკი, ჩოჩორი, ვირის შვილი“ (ღლონტი 1984: 663, 666); მეგრ. გოყი „ჩოჩორი“ (ქაჯაია 2001: 397); ქართლ. კოდუხი „ვირის ნაშიერი, ჩოჩორი“ (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 251); გუდამაყრ. ჯორაკა „ჯორი“, ხევს., მოხ. ჯორიკა „უასაკო ჯორი“ (ღლონტი 1984: 784); ჯავახ. ტოშიკი // ქოქიშა „ჩოჩორი, მუტრუკი“ (მარტიროსოვი 1984: 245, 248).

ქართულ სამწიგნობრო ენასა და დიალექტებში ფართოდაა გავრცელებული სიტყვა ურა ერთმანეთთან ახლომდგომი სემანტიკით: ურა „მამალი კვიცი“ (ქეგლ IV, 1955: 856); ურა „უხედნი ცხენი, რომელზეც არავინ მჯდარა და არც უნაგირი დაუდგამთ“ (ლეონიძე 1925: 71); ურა // ურო „უხედნი კვიცი“ (ჯავახიშვილი 1986: 188); გურ. ურა „გაუხედნავი, მოუთვინიერებელი, გაუწვრთნელი“ (იმნაიშვილი 2006: 347); მეგრ. ურა „გაუხედნავი ცხენი“ (ყიფშიძე 1914: 372); მეგრ. (წალენჯ., ჩხორ.) ურა „ცხენი, რომელიც ადამიანის დანახვაზე კრთება“; ინეგოლ. ურა „1. დაუკოდავი პირუტყვი; 2. უზრდელი, გაუთლელი, ტლანქი, ბრიყვი კაცი: „ერთი ურა კაცი ყავს“, „ურა ხარივით კაცია ერთი“ (ფუტყარაძე 1993: 580); შდრ. ურა „გაუწვრთნელი კვიცი“, მისი სინონიმია „ახტა კვიცი“ (საბა 1993: 166). ურა სიტყვა, გარდა ასაკისა და გაუხედნაობისა, აღნიშნავს მშობარა საქონელსაც (ლეონიძე 1925: 71). სიტყვა ა-ურა „გაუხედნავი ცხენი“ ფორმით ნასესხები აქვს აფხაზურს: ა- გრა, ა- გურა „ურა ცხენი“ (ჯანაშია 1954: 269), ამოსავალია ცხოველის ასაკის აღნიშვნის სემანტიკა.

საერთოქართველურ დონეზე აღადგენენ გოჭის აღმნიშვნელ *თალ- ფუძეს: შდრ. ძვ. ქართ. თელი „გოჭი“, სვან. თომურ (ლაშხ.) // თომ-ირ (ბზ., ბქ., ლენტ.) „ბურვაკი“, ლაზ. თილა // თულა „გოჭი“, მეგრ. თუ, თულ-(ეფ)-ი „გოჭი“. თელ-, რომელიც ქართველურ არქეტიპადაა გამოყოფილი, ქართულ-ზანური ერთიანობის ხანისათვის გამოყოფილ

ძირად ითვლება (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 146), რაც სადავოა, ვინაიდან იგივე ძირი სვანურშიცაა წარმოდგენილი, თუმცა ეს სიტყვა არ დასტურდება ძველ ქართულ ტექსტებში. არც ახალი სალიტერატურო ქართული ენა იცნობს ამ ტერმინს. მხოლოდ სულხან-საბას ლექსიკონშია განმარტებული **თელი**, როგორც „ღორის გოჭი“ (საბა 1991: 303). ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ აჭარული დიალექტის მესაქონლეობის ლექსიკაში დასტურდება სიტყვა **ღორთელი**, რაც აღნიშნავს საქონლის ერთგვარ დაავადებას, რომელიც უჩნდება ხბომოსაყვან საქონელს და „უჭამს“ ნაყოფს, განმარტებითი ლექსიკონის (ქეგლი) მონაცემებით კი, **ღორთელი** ცნობილი ყოფილა იმერულსა და რაჭულ დიალექტებშიც. გოჭის აღმნიშვნელია აგრეთვე ქიზიყური **ბუსლუკი** „გოჭი 2 თვემდე“ (დლონტი 1974: 96), ქართლური **სატახე** „მამალი გოჭი“ (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 373) და რაჭული **ჩქოლა** „ზრდადაუსრულებელი ღორი“ (დლონტი 1984: 667). სიტყვა **ჩქოლა** // **ფჩქოლა** ქვემოიმერულში „ნაზ, ჩვილ ხორცს“ ეწოდება (თ. გვანცელაძე, ძოწენიძე 1974: 458).

ქართველურ დიალექტებში საკმაოდ ბევრია მეზობელი ენებიდან **ნასესხები სახელები**, რომელთა შესახებ ცნობებს ქვემოთ წარმოვადგენთ.

თურქულ-მონღოლურიდანაა შესული მთელ კავკასიურ ენობრივ სივრცეში (და არა მარტო აქ) დაუკოდავი საქონლის აღმნიშვნელი **ბულა**: **ბულა** „დაუკოდავი ხარი (კამეჩი), რომელსაც ინახავენ სანაშენედ, კურო“ (ქეგლ I, გვ. 1193), **ბულა** (ქართლ.) „მოზვერი, კურო, დაუკოდავი ხარი“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 634); **ბულა** (აჭარ.) „გამოუკოდავი საჯიშედ შენახული კურო მოზვერი“ (მგელაძე 2018: 98); **ბოლა** (ლივანური) „ხარი. „იმ გოლიდამ წყლის ბოლა გამოდის მეგერ“ (ფუტკარაძე 1993: 402); **კურო** (ქართლ.) „დაუკოდავი ხარი, კამეჩი, რომელთაც სანაშენედ ინახავენ“; **ბულა** (კახ.) „დაუკოდავი ხარი, რომელსაც ინახავენ საქონლის მოსაშენებლად“ (ლეონიძე 1925: 110); **ბულა** (მეგრ.-ლაზ.) „კურო“ (ელიავა 1997: 37); **ბულა** (სვან.) „ბულა, კურო“ (თოფურია 2000: 158); **ბულა** (იმერ.) „დაუკოდავი ხარი“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 481)... ლაზურში გვხვდება აგრეთვე თურქულიდანვე ნასესხები **თოსუმი** „მოზვერი“ (სიბრძნე, 1994: 246). სვანურში ამ სიტყვის სინონიმია ჩვენთვის უცნობი ეტიმოლოგიის სიტყვა **მავრანდ** „ბულა (კურო)“ (დონდუა 2001: 193).

ქართულ სამწიგნობრო ენასა და დიალექტებში სპარსული წარმოშობის **გამუშ** სიტყვისაგან მომდინარეობს სახელი **კამეჩი** > **კამბეჩი**, რომელიც მრავალ დიალექტშია გავრცელებული: **კამეჩი** // **კამბეჩი** „ხარზე დიდი რქოსანი ცხოველი“ (ქეგლ IV, 1955: 1043), **კამბეში**, **კამბეჩი** (ძვ. ქართ.) „კამეჩი, „გამეჩი“ (აბულაძე 1973: 191); **კამბეში** > // **კაბე** (მეგრ.) „კამეჩი“ (ქაჯაია 2001: 97), **გომიჩი** (მეგრ.) „კამბეში, კამეჩი“ (ქაჯაია 2001: 377); **კამბეჩი** // **კამბეში** (მეგრ.) „კამეჩი“ (ყიფშიძე 1914: 251; ჯიქია 1975: 67); **კამბეჩ** // **კამბეშ** // **კამბეჩ** (სვან.) „კამეჩი“ (თოფურია 2000: 344). ფშაურსა და გურულში გვაქვს **კამბეჩი** - **კამეჩი** (ლლონტი 1974: 268), იგივე ვარიანტია იმერულშიც. **კამბეში** (იმერხ.) „კამეჩი, „კამბეში ჩვენ სოფელში ნაკლებათ არი“ (ფუტყარაძე 1993: 481); **კამბეჩი** (მთიულ.) „კამეჩი“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 72); უშუალოდ სპარსულიდან ან აზერბაიჯანულის შუამავლობით ჩანს ნასესხები ინგილოურში ვარიანტები: **გამმეჩ** // **კამმეჩ** „კამეჩი“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 614; კუზიბაბაშვილი 2009: 83). **კამეჩს** ლაზურში აღნიშნავს თურქულიდან ნასესხები სიტყვა **დომბაი**. ლაზურში გვაქვს თურქიზებული **ჯამიში** // **ჯამუში** „კამეჩი“ (თანდილავა 2013: 217, მარი 1910: 235); სპარსულიდან და თურქულის გავლითაა შესული ზემოაჭარულში **კამბეში** და **ჯამუში** ვარიანტები (ლლონტი 1984: 773). აფხაზი მკვლევარი ვ. კვარჭია მრავალგზის მიუთითებს, რომ აფხაზური **ა-კამბაშ** სიტყვის ამოსავალია სპარსული **გამუშ** (კვარჭია 1981: 85...), მაგრამ ავტორი არ ითვალისწინებს იმ ფაქტს, რომ აფხაზთა წინაპრებს სპარსელებთან შეხება არ ჰქონიათ. ამიტომ მართებულია მ. ბუკიას მოსაზრება, რომ სიტყვა აფხაზურმა მეგრული დიალექტის შუამავლობით შეითვისა ასეთი ცვლილებების გზით: სპარს. **გამუშ** > ქართ. **კამეჩი** > მეგრ. დიალ. **კამბეში** > აფხ. **ა-კამბაშ**. ქართველურიდან შეთვისებული ფორმაა აფხაზურ ჰიბრიდულ კომპოზიტებში **ა-ჟკამბაშ** „ფურკამეჩი“ (არშა 1980: 24), **აჯკამბაშ** „ხარკამეჩი“ (იქვე, გვ. 79), **ა-კამბაშჯაკალ** „ორი წლის ფურ-კამეჩი“ (კვარჭია 1981: 28), **ა-კამბაშნაძა** „ხუთი წლის კამეჩი“ (იქვე), **ა-კამბაშმაყა** „ბებერი კამეჩი“ (იქვე)... **აჟკამბაშწორე** „ბერწი კამეჩი“ (ბუკია 2008: 25);

ლაზ. **დავარი** (თურქ. **davar**) „ცხვარი, საქონელი“ (ყიფშიძე, ჭანური ტექსტები, 69; თანდილავა 2013: 187).

თოხლი გავრცელებულია ქართული ენის შემდეგ დიალექტებში: ქართლ., ფშ., ქიზიყ., მთიულ.-გუდამაყრ., თუშ.) „6 თვიდან 1 წლის ასაკამდე ცხვარს ეძახიან“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 128, 567, 637). **ნათოხლი** (ქართლ.) „ყოფილი თოხლი“, „1 წლის შემდეგ დედალი ცხვარია“ (ღლონტი 1984: 404). იგივე სიტყვა ოდნავ განსხვავებული ბგერითი ფორმითაა მეგრულში: **თორხი** „თოხლი“ (ქაჯაია 2001: 63) და ლაზურში **თორხი** „თოხლი“ (თანდილავა 2013: 304); იმერულსა და ლეჩხუმურში: არის **თოლხი** „თოხლი ცხვარი“ (ი. ქავთარაძე), „უწლო ცხვარი“ (მ. ჩიქოვანი). სიტყვა მომდინარეობს თურქული **toklu**-საგან (ღლონტი 1974: 250). ქართულ სამწიგნობრო ენასა და დიალექტებში მას აქვს შემდეგი მნიშვნელობებიც: „გაზაფხულზე მოგებული ბატკანი“ (დიალექტ., გვ. 591); „**თოხლია** ბატკანი 1-ლი გაპარსვიდან წლამდე; შემდეგ **შიშაქს** უწოდებენ, თუ დედალია და **ჭედილს** ან **ჭედილას** - თუ მამალი“ (თ. უთურგაიძე); „წლის ცხვარი“ (ნ. ჩუბინაშვილი, დ. ჩუბინაშვილი); „ცხვარი 6 თვის ასაკიდან 1 წლამდე, 1-ლი გაპარსვიდან მეორე გაპარსვამდე“ (ქეგლ). სიტყვას საკმაოდ განსხვავებული მნიშვნელობები აქვს შემდეგ კილოებში: ხევსურულში - **თოხლი** „ბატკანმოგებული ბატკანი“ (ჭინჭარაული 2005: 237; ღლონტი 1974: 252); მესხურში - **თოხლი** „მამალი ცხვარი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 48). მთიულურ-გუდამაყრულში **თოხლის** სინონიმია **შურთი** „ბატკანი“ (ე. ვირსალაძე; ღლონტი 1984: 637), ხოლო ლაზურში - **მომჭკომური** „დედალი ბატკანი“ (თანდილავა 2013: 510).

ასევე თურქულიდანაა ნასესხები **ოდლაღი** (ლაზ.), შდრ. თურქ. oğlak „ბატკანი“ (თანდილავა 2013: 671). იგივე სიტყვაა მამაკაცთა სალანძღავად ქცეული **ოყლაყი** // **ოქლაქი** „ღონიერი და უტვინო“.

ტანა (ქართლ.) „ხბო ორ წლამდე“ (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 387); **ტანაჲ** (ინგილ.) „ხბო“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 622); **ტანასჷ** (თუშ.) „ძროხის ნაშიერი ერთიდან ორ წლამდე“ (ცოცანიძე 2002: 339); **ტანაჲ** (ზემოაჭარ., ქიზიყ.) „ხბო; ხბო ერთ წლამდე“ (მ. ჯანაშვილი; დიალექტ., 622; შ. ნიჭარაძე); „ხბო (საფურეც და სახარეც) წლიდან ორ წლამდე“ (მენთეშაშვილი); „წლის დეკეული“ (დ. ჩუბინაშვილი; ღლონტი, 1984: 506) (თურქ. tana-ხბო).

თურქული ენიდან დამკვიდრებული სიტყვა **ყოჩი** როგორც სემანტიკურად, ისე სტრუქტურულად უცვლელი სახით დასტურდება თითქმის მთელ ქართულენოვან სივრცეში: **ყოჩი** (ქართლ., აჭარ., ფშ., გუდამაყრ., ფერეიდნ., იმერხ., იმერ.) „დაუკოდავი მამალი ცხვარი“ (დლონტი 1984: 614); **კაპუეტი ყოჩი** (კახ.) „დასრულებული ასაკის (5 წლის) ყოჩი“ (დლონტი 1974: 271); **ყოჩი** (მოხ.) „დაუკოდავი მამალი ცხვარი“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 564); **ყოჩი** (მთიულ.) „ორი წლის შემდეგ დაუკოდავი მამალი ცხვარი (გადატ. მნიშვნ. თამამი, გაბედული)“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 569); **ყოჩი** (ქიზიყ.) „ცხვარი - დაუკოდავი მამალი“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 222); **ყოჩი** (იმერხ.) „ვერძი, მამალი ცხვარი“ (ფუტკარაძე 1993: 621); **ყოჩ** (ინგილ.) „მამალი ცხვარი, ვერძი“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 624; კუზიბაშვილი 2009: 127); **კოჩი** (ლაზ.) „ვერძი, ყოჩი“ (თანდილავა 2013: 383).

შიშაქი ქართულში დამკვიდრებულია თურქული ან სპარსული ენიდან (შდრ. სპარს., თურქ. **şişek**); ქართულ დიალექტებში მას აქვს მრავალი ფონეტიკური და სემანტიკური ვარიანტი, კერძოდ: **შიშაქი** (ქართლ.) „ერთი წლის დედალი ცხვარი“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 644); **შიშაგი** (ქართლ., მოხ., თუშ., მთიულ.-გუდამაყრ.)- კრავი, წლის დედალი ცხვარი, სანამ ბატკანს მოიგებდეს, **შაქის ყოჩი** (კახ.) „ორი წლის ყოჩი“ (დლონტი 1984: 623, 634); **შიშაქ** (თუშ.)- ერთი წლის დედალი ცხვარი (ცოცანიძე 2002: 406); **შაქი** // **შიშაქი** (ქიზიყ.) „წლის დედალი ცხვარი, ორჯერ გაპარსული“ (მენთეშაშვილი 1943: 217); **შიშაგანა** (ქართლ.) -წლის გოჭი (დლონტი 1984: 634); **შიშედი** (ლაზ.) „ორწლიანი ცხვარი“ (თანდილავა 2013: 824); **შიშეგი** (ინეგოლი) „ორი წლის ცხვარი (ფუტკარაძე 1993: 632), შდრ. საბასეული განმარტება: **შიშაგი** „ცხოვარი წელიწადს უკან“ (საბა 1993: 347).

თურქულ-აზერბაიჯანული წარმომავლობის სიტყვა **ჩეზიჩი** ზემოთ უკვე მითითებული სემანტიკის გარდა, მოხეურ დიალექტსა და ქსნის ხეობაში ნიშნავს „თხას ერთნახევარ წლამდე, თიკნის მოგებამდე, გაზაფხულის მამალ ციკანს“ (ვ. სომხიშვილი; დლონტი 1984: 652). შდრ. საბა: „**ჩეფიჩი** // **ჩეზიჩი** სხვათა ენაა და ქართულად წალი ჰქვია“ (საბა 1993: 319).

ბედაური მომდინარეობს არაბული ტომის **ბედუინ**-ის სახელწოდებისაგან. ქართულში თავდაპირველად არაბული ჯიშის ცხენს აღნიშნავდა, შემდეგ გადაიწია სემანტიკა და თანამედროვე ქართულში „კარგი მორბენალი, წვივმაგარი ცხენია“ (ქეგლ I, გვ. 1016). ნ. ჩუბინაშვილის განმარტებით, **ბედაური** არის „ცხენი გუაროვანი ანუ ჰუნე“ (ჩუბინაშვილი 1961: 150). იმერულ დიალექტში ამ სიტყვის სემანტიკა გაფართოებულია და **კარგად შენახულ ღონიერ საქონელს** აღნიშნავს (გაჩეჩილაძე 1976: 23), მეგრულში კი ზოგადად აღნიშნავს **კარგს, პირუტყვსაც, ადამიანსაც და ნივთსაც** (ხანდახან მოვლენასაც: **ბედაურე** ამბე რე „მშვენიერი ამბავია“). შდრ. ქართული ხატოვანი გამოთქმა: **ბედაური** „დიდი, თვალსაჩინო; ყველასათვის დასანახავი, ცხადი“ (სახოკია 1950: 30). სამეგრელოში ინფორმატორები ცხენის ჯიშის აღმნიშვნელ სიტყვებად ასახელებენ აგრეთვე **მერანს** (ხოზი), **რაშს**, **თუხარიკს**, **იორღას** (წალენჯ.), თუმცა ვერ განმარტავენ, კონკრეტულად რომელი ჯიში იგულისხმება.

ლაზურში გამოიყენება თურქულიდან ნასესხები **თაი** (ყიფშიძე 1914: 26) // **თარი** (ჟღენტი 1938: 186) // **თაი** // **თაი** (მეგრ.) (ჯიქია 1975: 67) „კვიცი“, აგრეთვე მონღოლური წარმოშობის **კულუნი**, რომელიც თურქულის გზით ისესხა ლაზურმა (მარი 1910: 159; ყიფშიძე 1911: 26) და ადიღეურმა (შაგიროვი 1989: 93). შდრ.: **თარი** (თურქ. **tay**) „კვიცი“ (თანდილავა 2013: 291; ჟღენტი, ჭან. ტექტ., გვ. 40).

იაზო „დაკოდილი ცხენი, ლაფშა“ (ელიავა 1997: 177). სპარსულიდან ნასესხები ეს სიტყვა ფართოდ არის რეალიზებული ქართული ენის დიალექტებში. საბასთან არ გვხვდება. სალექსიკონო ერთეულად აქვს შეტანილი ნ. ჩუბინაშვილს: **იაზო** „დაკოდილი ცხენი“ (ჩუბინაშვილი 1961: 438). სახელი **იაზო** დასტურდება ქიზიყურ, თუშურ, მთიულურ-გუდამაყრულ დიალექტებში (ს. მენთეშაშვილი, პ. ხუბუტია; ღლონტი 1974: 256). ლ. ლეონიძის განმარტებით, **იაზო** დაკოდილი ცხენია. მკვლევარს მოჰყავს მისი სინონიმებიც: **ლაფშა** (იმერ., გურ.), **ყვერული** (მვ.), **ყვერილი** (სვან.) (ლეონიძე 1925: 28). მეგრ. **ყვარილი** // **ყვარილი** „დაკოდილი ცხენი“ (ელიავა 1997: 331). მიმდებარე ნაწარმოებია **ყვარუა** // **ყვარუა** „დაყვერვა, დაკოდვა“ ზმნისაგან (ფუძის ანალიზი იხ. ქვემოთ) -**ილ** სუფიქსის დართვით (ჩიქობავა 1938: 101). იგივე ფორმა გვაქვს ლაზურშიც ფონეტიკური ვარიანტების სახით: **ყვარელი** // **კვარერი** // **ვარერი ცხენი** „დაყვერილი

ცხენი“ (მარი 1910: 203). ყ-ს შეცვლა კ-თი ვიწურ-არქაბულში ბუნებრივი ფონეტიკური მოვლენაა (შდრ. მეგრ. ყვალი – ლაზ. კვალი „ყველი“), ასევე ბუნებრივია ვ-ს წინ კ-ს დაკარგვა ათინურში (ჩიქობავა 1936: 16-17).

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, დასავლურ დიალექტებში - იმერულსა და გურულში ლაფშა დაკოდილ ცხენს, იაბოს აღნიშნავს (ქეგლ IV, 1955: 1489); მეგრულში არსებობს ლაბშა // ლაფშა „იაბო“ სახეობები (ყიფშიძე 1914: 269). მკვლევარ ნინო ბაღათურიას მიერ დადგენილია, რომ ამ სიტყვის ორივე ვარიანტი - ლაბშა და ლაფშა მიღებულია თურქული ალაშა „იაბო“ სიტყვაში ბაგისმიერი ზ და ფ ბგერების ჩართვის გზით (ბაღათურია 1996: 30-31). ლაზურში ალაში „ცხენია“ (თანდილავა 2013: 17), ქართლურში - ალაშა „ფაშატი, ჭაკი“ (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 26); ალაში // ალაშა (აჭარ. ინეგოლი) „მსუბუქი ყოფაქცევის ქალია“ (ფუტყარაძე 1993: 376). სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებულია აზრი, ალაშა-ს თურქულენოვანი სამყაროდან (შაგიროვი 1989: 90), კერძოდ, ყარაჩაულ-ბალყარული ენიდან შეთვისების შესახებ (ხაბიჩევი 1980: 42).

მერანი სულხან-საბას მიხედვით „კეთილმოარული ცხენია“ (საბა 1991: 465), ნ. ჩუბინაშვილი კი განმარტავს, როგორც ტაიქს, კეთილმოარულს, თოხარიკს, იორღას (ჩუბინაშვილი 1961: 276, 430). ლ. ლეონიძეს მოჰყავს მერანი სიტყვის მნიშვნელობები: „1. თოხარიკი ცხენი; 2. კეთილად მოარული ცხენი; 3. შავი რაში, ზღაპრული ცხენი. ფშაურად ნიშნავს სასწრაფო ცხენს, მტრის გზის მოსაჭრელად ვარგისს“ (ლეონიძე 1925: 41). ი. ჯავახიშვილი მერანს უკავშირებს გუდამაყრულში დაცულ ვერანს (ჯავახიშვილი 1937: 208). ვერ ვიტყვით, რა ნიშნის მიხედვით მოხდა მეგრულში ამ ტერმინის ჯიშის აღმნიშვნელ ლექსემად მიჩნევა. შესაძლოა, განსაკუთრებული სილამაზისა და სიძლიერის ცხენს ინფორმატორები ცალკე ჯიშად გამოყოფენ. რაში ი. ყიფშიძეს განმარტებული აქვს, როგორც рахш, перас (ყიფშიძე 1914: 303). ამჟამად იგივე სიტყვა განიმარტება აგრეთვე, როგორც ბედაური (ელიავა 1997: 269).

სპარსულიდან შეთვისებული რაში ფართოდ არის გავრცელებული ქართველურ დიალექტებში: რაში „1. ზღაპრული ცხენი, – მერანი. გადატ. მეტად მალი ცხენი, –

ბედაური“ (ქეგლ VI, 1960: 371), „**რაში** - ზღაპართა შინა უხმობენ ბედაურს ცხენსა ფრთიანსა“, „მეზღაპრულად მოგონილი“ (ჩუბინაშვილი 1961: 334, 438). ლ. ლეონიძეს გამოვლენილი აქვს ამ სიტყვის შემდეგი ფონეტიკური ვარიანტები: **რეში** (მოხ.), **რეშხი** (მთიულ-გუდამ.), **რაჟი** (გურ.) „რაში, ბედაური“ (ლეონიძე 1925: 53). შდრ. მეგრ. **რაში** „პეგასი“ (ყიფშიძე 1914: 303), ამჟამად იგივე სიტყვა განიმარტება აგრეთვე, როგორც **ბედაური** (ელიავა 1997: 269), კარგად მოვლილი, ნაპატიები ცხენი (ჯვ., წალენჯ., მარტვ.), ცხენის ჯიში (ხოზი). სვან. **რჷშ** „რაში“ (თოფურია 2000: 688) // **რჷშ** „სამფეხა ცხენი, ზღაპრული ცხენი, ჩქარი, მარდი“ (ლიპარტელიანი 1994: 251). **რაში** აქტიური სიტყვა იყო ძველქართულ ტექსტებში.

ტაიჭი (ჯავახიშვილი 1986: 225), რომელიც საბას მიხედვით, „გამოყვერული ცხენია“ (საბა 1993: 345), ნ. ჩუბინაშვილის განმარტებით, „ცხენი დაკოდილი, იაბო“ (ჩუბინაშვილი 1961: 375, 438). ეს სიტყვა გვაქვს სვანურშიც **ტაიჭ** (ბალსზ.) // **ჭაიტ** (ლახამ.) ფორმით (ქერქაძე 1974: 160; დონდუა 2001: 274). ტერმინი მომდინარეობს იამანური წარმოშობის ჩრდილო-არაბული ტომის **ტაის** სახელწოდებიდან. ეს უკანასკნელი ეთნონიმის ფუნქციით გამოიყენებოდა სპარსულსა და თურქულში და **არაბს** ნიშნავდა. შემდგომ ეს სახელი ამოსავალი გახდა ქართული **ტაიჭ** სიტყვისთვის – არაბული ცხენის აღმნიშვნელი გახდა (ანდრონიკაშვილი 1966: 375- 376). სავარაუდოა, რომ **ტაიჭი** თავდაპირველად მეგრულშიც არაბულ ცხენს აღნიშნავდა, რადგან ეს ჯიში სამეგრელოში კარგად იყო ცნობილი. ჰიპონიმიაში ხშირად გვხვდება **არაბ** ეთნონიმისაგან მიღებული სახელები – **არაბა**, **არაბია** (ცხადაია 1987: 449).

ნასესხები ლექსიკის ჯგუფს განეკუთვნება აგრეთვე შემდეგი სიტყვები: **სიფა** (ლაზ.) (თურქ. **sipa**) „ჩოჩორი“ (თანდილავა 2013: 738); **ყათირი** (ჯავახ., მესხ.) „ჯორი, ულაცი ცხენი, მამალი ჯორი“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 649, 652); ლაზ. **კატირი** (თურქ. **katir**) „ჯორი“ (ჩიქობავა, ჭან. ტექსტ., 57; თანდილავა 2013: 363); **ყათირი** (ჯავახ.) „ჯორი, ჯორცხენა“ (მარტიროსოვი 1984: 249); **ყათირი** (ზემოაჭარ.) „ვირი“ (დლონტი 1984: 600); **გოლუგი** (ჯავახ.) „ვირი, სახედარი“ (გ. ბერიძე, ჯავახური ლექსიკა, 1981; დლონტი 1974: 791); **კისადი** // **კისრადი** (ლაზ. < თურქ. **kisik**) „ჭაკი ცხენი“

(თანდილა 2013: 375; მარი 1910: 156); აიღირი (აჭარ.) „ულაყი, ვაყა“ (თურქ. **aygır**) ღლონტი 1974: 26); შდრ. ლაზ. **აგირ** // **აფირ** (მარი 1910: 125).

ამრიგად, დიალექტებში ძალზე მრავალფეროვნადაა წარმოდგენილი შინაური ცხოველის ზოგადი სახელწოდებები და საქონლის სქესობრივ-ასაკობრივი დიფერენციაციის ამსახველი ლექსიკა. როგორც საერთოქართველური, ისე ნასესხები ლექსიკის გავრცელების გეოგრაფია სხვადასხვა სურათს გვიჩვენებს: ზოგი სიტყვა დიალექტების დიდ ჯგუფში გვხვდება, ზოგი კი ლოკალიზებულია ერთ, ან რამდენიმე დიალექტში. არის შემთხვევები, როცა ერთი და იგივე სიტყვა წარმოდგენილია ერთიმეორისაგან გეოგრაფიულად ძალზე დაშორებულ კილოებში, კუნძულაკების სახით. არცთუ იშვიათია მაგალითები, როცა ამა თუ იმ სახელის ფუძე, თითქმის უცვლელი ფონემური სახითა და უცვლელი სემანტიკით, გვხვდება დიალექტთა უმრავლესობაში, მაგრამ ბევრად მეტია შემთხვევები, როცა ფუძე სხვადასხვაგვარი ბგერითი და სემანტიკური ვარიანტების სახითაა გავრცელებული დიალექტებში და ეს ბუნებრივია, ვინაიდან კილოები ნაკლებად არიან შეზოქილი ნორმების დაცვის ვალდებულებებით, ვიდრე სამწიგნობრო ენა.

თავი II

პირუტყვის აღნაგობის აღმნიშვნელი ლექსიკის გავრცელება

აღმოსავლეთ, დასავლეთ და სამხრეთ საქართველოს დიალექტებში საკმაოდ მრავალფეროვნადაა წარმოდგენილი პირუტყვის ანატომიური თავისებურებების, თმიანი საფარის შეფერილობის ამსახველი სპეციფიკური სიტყვები (როგორც საერთოქართველური, ისე გვიანდელი და სხვა ენათაგან ნასესხები ლექსიკა). პირუტყვის აღნაგობის ამსახველი ლექსიკის დიდი ნაწილი საზიაროა გარეულ ცხოველ-ფრინველთა და ადამიანის ანატომიასთან დაკავშირებულ ლექსიკასთან (**თავი, ფეხი, თვალი, ტანი, სახსარი, გული, ფილტი, კუჭი...**). ამ მიზეზის გამო ჩვენ შეგვეძლო, სრულიად აგვერიდებინა თავი ამ ჯგუფის სახელთა ანალიზისაგან, მაგრამ ვამჯობინეთ ამ სიტყვათაგან იმათი განხილვაც, რომლებიც საყურადღებოა პირუტყვის აღნაგობის სიტყვიერი დახასიათების სრულად ასახვისათვის.

ფეხის აღმნიშვნელი **ბერკ-** // **ბარკ-** „ფეხი“ ფუძე უდავოდ აღდგება სამწიგნობრო ენის **კუარცხლბეკი**, ზანური **ბარკ-ან-უ-ა** „ფეხის აკაპიწება“ და სვან. **ბარკ** // **ბარკ-ამ** „მრუდეფეხა (კოჭლი)“ სიტყვების ურთიერთშედარების შედეგად (ჩუხუა 2007: 194); შდრ. აგრეთვე **ბარკალი** „თემოს ქუცმოთი“ (საბა 1991: 96). ეს ფუძე ძველ სალიტერატურო ქართულში დასტურდება **ბორკილი, შებორკილი, შებორკილებული** ფორმებში (დანელია 1984: 77). სიტყვა **ბორკილი** გამოყენებულია ჰაგიოგრაფ იაკობ ხუცესის „შუშანიკის წამებაში“: „ხოლო **ბორკილთაი** არა თავს-იდვა წმიდამან შუშანიკ“ (მეათე კლასის სახელმძღვანელო, 2010: 49). იგივე **ბორკ** ვარიანტი გვხვდება მეგრულ დიალექტში: **ბორკი** „ფეხი“ (ყიფშიძე 1914: 206; ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 45). მეგრული დიალექტის **ბორკი** კანონზომიერ შესატყვისად მიიჩნევა **ბარკალი** სიტყვის **ბარკ-** ძირისა, რომელიც ძველ ქართულში ფეხსაც აღნიშნავდა. მეგრული **ბორკ-** ფორმა გამოიყოფა სამწიგნობრო ენის **ბორკილ-** ფუძეშიც, შდრ. „**ბორკილი** - ფერჯთ შესაკრავი“ (საბა 1991: 110). აგებულების შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. ლატავრა გელენიძის აზრით, **ბარკ-** // **ბორკ-** // **ბერკ-** ძირია, სამწიგნობრო ენის **ბარკალი** ფორმის -**ალ** კი - დეტერმინანტი სუფიქსი (გელენიძე 1974: 81). შდრ. ამ

ძირიდან მიღებული **ბრკოლ-** ფუძე, სადაც **ბრკ-** რედუცირებული ძირია, **-ოლ** კი დეტერმინანტი სუფიქსი (ჩიქოშავა 1942: 46, 57-58). გ. როგავა ფუძეს ყოფს **ბა-რ-კ-ალ** სეგმენტებად და უკავშირებს მეგრულ **ბუ-რ-გ-ულ** ფუძეს, რაც ნიშნავს მუხლს (როგავა 1946: 10). სხვა მოსაზრებით, **ბარკალ-** სამმორფემიანი ფუძეა: **ბარ-კ-ალ** (გამყრელიძე, მაჭავარიანი 1965: 281). სემანტიკის თვალსაზრისით ჩვენთვის საყურადღებოა ხევსურული დიალექტის მონაცემი: ამ კილოში სიტყვა **ბარკალი** მეცხოველეობასთან დაკავშირებული მნიშვნელობის მქონეა და აღნიშნავს „ცხოველის უკანა ფეხს მთლიანად“ (ჭინჭარაული 2005: 240).

საერთოქართველური ***ბარწყა-** „ბარკალი, ფეხი, ბარდაყი“ ფუძის მემკვიდრეებია სამწიგნობრო ენისა და დიალექტთა დიდი ნაწილის სიტყვა **ბარდაყი** < ***ბარწყაყი**, მეგრ. **ბოჭოკი** < ***ბორჭოყი**, „საქონლის ფეხი; ფეხის ძვალი მუხლის ქვემოთ, პოჭიკი ჩლიქიანი ცხოველის (გოჭის თხის...) ფეხი“ (ქაჯაია 2001: 257)“. შდრ. გურ., იმერ., ზან. **პოჭოკი** „გოჭის ფეხი“; შდრ. ინგუშ. **ბარწყა** // **ბარზყა** (ჩუხუა 2007: 170).

ბაყვი „ბარდაყის შიგნითა მხარე, თედოს ძვალი“ (ქეგლ I, გვ. 1002); **ბაყვი** „წვივის წინა დიდი ძვალი“ (ჩუბინაშვილი 1887: 100). დიალექტებში დასტურდება **ბაყვი** // **ბოყვი** (ზემოიძერ.) „თედოს ძვალი“ (ლეონიძე 1925: 7, 10), (ქვემოიძერ.) „ბარდაყის შიდა მხარე“ (ინფორმატორის ცნობა); **ბაყვი** (ქართლ.) „id.“ (ჯავახიშვილი 1986: 158, 174); **ბოყვი** (მეგრ.) „ბარდაყის შიგნითა ნაწილი, თედოს ძვალი“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 2000: 99), ქ. ლომთათიძე ამ სიტყვის საზიარო ფუძედ მიიჩნევდა აფხაზურ **ა-ბაჯ** „ძვალი“ (ლომთათიძე 1955: 824). გ. კლიმოვი ქართულ ფორმას უდარებდა იმავე მნიშვნელობის აფხაზურ-ადიღურ **ბაყ-ს** (კლიმოვი 1969: 289). **ბაყვი** (ინეგოლი) „ბარკალი, ბარდაყი“. „გელმა ზროხას შაატანა ბაყვში“ (ფუტკარაძე 1993: 394); აჭარულ დიალექტშიც **ბაყვი** „ბარკალია, ცხოველის კიდურის მუხლს ზემოთა ნაწილი“ (ფუტკარაძე 1990: 32). შდრ. **ბაყვი** „მუკლს ზეითი“ (საბა 1991: 98).

საერთოქართველურ დონეზე აღადგენენ ***ტატ-** „ტორი, ბარკალი“ ფუძესაც შემდეგ მონაცემთა გათვალისწინებით: ინგილოური **ტატ-ა-მ** „დიდი ტორი“ : ზანური **ტოტ-ი** „წიხლი“, მეგრ. **ტუტ-ულ-ი** „ბარკალი“ (ჩუხუა 2007: 36); ჩვენი მხრივ დავუმატებდით ლაზურ **ტუტული** „ბარკალი“ (ნარაკიძე 1983: 68) და აღმოსავლეთ საქართველოს მთის

დიალექტების **ტოტი** „ნადირის თათი, ტორი“ სიტყვებსაც. იხ.: თუშური **ტოტ** „1. ნადირის თათი, წინა ფეხი. დათვი უფრო ტოტით იბძვის, მინამდე კმით. 2. ცხენის ტორი. “ჩემ სივსონესაც ეტყობოდის ბახტურის ცხენის ტოტდანაკრავი“ (ცოცანიძე 2002: 344); ხევსურული **ტოტი** „ხელი, ტორი. გადატ. ფეხი, ჩლიქი“ (ჭინჭარაული 2005: 842); შდრ. ვაჟა-ფშაველას მოთხრობა „ამოდის, ნათდება“, სადაც სიტყვა **ტოტი** სწორედ ნადირის თათის მნიშვნელობით არის გამოყენებული: „ტოტია, ეი, არ გესმის?! რას გარინდებულხარ, ვერა ხედავ რა ამბავია? ვიღუპებით შიმშილით, ლამის მგლის ნათესაობა, ჯილაგი გაწყდეს პირისაგან ქვეყნისა. რასა სწერს შენი კარაბადინი, ბიძია? - უთხრა მას ერთმა მგელმა და თან **ტოტი** გაუქნია თავში“ (მერვე კლასის სახელმძღვანელო, 2017: 240).

ლაზურში **ბორკ**- ფუძის ფუნქციით გამოიყენება სიტყვა **ტრიკი** (მარი 1910: 191; ჟღენტი 1938: 208); შდრ. აჭარულ დიალექტში **ტრინკი** „ცხოველის უკანა ფეხი“ (რ/ლ ბგერების განმსგავსებით); **ტრინკი** (ინეგოლი) „წიხლი. „ეს ძროხა ძალიან ტრინკავაია, ძე არ დაგაქცევოს“ (ფუტყარაძე 1993: 576); შდრ. **ტლინკი** „ცხენთაგან წყებით ორის უკანას ფე(რ)კის გაქნევა“ (საბა 1993: 141). შენიშვნა: ქვემოიმერულში **ტრიკი** მამაკაცისა და პირუტყვის სასქესო ჯირკვლის სახელია (ინფორმატორის ცნობა).

***ტალ-ა** „საქონლის ბარკლის ქვედა ნაწილი“ სიტყვას მ. ჩუხუა საერთოქართველურ დონეზე აღადგენს: ქართ. **არტალა** : ზან. **ონტოლე** „ძროხის ბარკლის ქვედა ნაწილი“; ინგუშ. ინგ. **ტა** “id” (ჩუხუა 2007: 267). შდრ. **არტალა** „საკლავთ უკანა მუჯლს ქვეითი“ (საბა 1991: 66).

საერთოქართველური **ქედ**- ფუძე წარმოდგენილია შემდეგი ვარიანტების სახით: სამწიგნობრო ენასა და დიალექტთა უმრავლესობაში გვაქვს **ქედი**, შდრ. **ქედი** „კისერი“ (საბა 1993: 219); მეგრ. **ქინდ-ირ-ი** „ქედი, კისერი“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 333); აჭარულში **ქედ** ძირიდან მომდინარეობს სა-**ქედ**-ურ-ი „(ჯილდის[სახვნელის] ნაწილი) „ხარს კისერზე ადევს გრძელი ხის სა**ქედური**“ (კობერიძე 2011: 72); ფშაურში სა-**ქედ**-ნა-ვ-ი „უღლის ის ნაწილია, ხარს ქედზე რომ ადევს“ (ღლონტი 1984: 795); ხევსურულში „მასა**ქედურება** უღლისა არის, ხვნას უჩვევი ხარის მიერ უღლის გადაგდება, მოძრობა კისრიდან“ (ღლონტი 1974: 346). არქაული ტერმინი **ქედი** გამწევი საქონლის - ხარის, კამეჩის - კისერია, უღლის დასადები ადგილი: „ხარს **ქედზე** უღელი დაადგეს“. ასევე

საზიაროა ადამიანისათვის: „მაშინ უბრძანა (ვარსკენმა) დადებად ჯაჟჟ ქედსა მისსა“ (მეათე კლასის სახელმძღვანელო, 2010: 46).

საერთოქართველური ***ფითილ-** „ფთილა, ბეწვი, თმა“ გვხვდება სამწიგნობრო ენაში **ფთილ-**ა ფორმით; სვანურში არის **ფითჷ** „ბეწვი“ // **ფათჷ** „თმა“ (შდრ. ინგუშ. **ფათარ** (ჩუხუა 2007: 133). სხვა დიალექტებიდან ქიზიყურსა და ლეჩხუმურში დასტურდება **ფთილა** „მატყლი“ (დლონტი 1984: 542), ხოლო აჭარულ დიალექტში **ფთილა** „დასართავად გამზადებულ მატყლს“ ნიშნავს. იმავე ფუძის ვარიანტია აგრეთვე აჭარულის **ფთილა** და სხვა კილოებში გავრცელებული **ფთილ-ი** „ბამბის წნული თოფისა და ლამპისათვის“, შდრ. **ფთილ-**ა „ბამბის წნული თოფისათვის“ (საბა 1993: 191).

საერთოქართველური **ფარ-** ძირისაგან არის ნაწარმოები სამწიგნობრო ენისა და დიალექტთა უმრავლესობის **ფაფარი** < ***ფარ-ფარ-ი**. სულხან-საბას განმარტებით, **ფაფარი** ცხენის კისრის თმაა (საბა 1993: 186). ამავე ფუძის კანონზომიერ შესატყვისებად გვაქვს: მეგრულში **ფოფორი** // **ფაფარი** „ფაფარი“ (ჭარაია 1997: 137; ელიავა 1997: 307); სვანურში **ფაფალ** „ფაფარი“ (ლიპარტელიანი 1994: 274), მთიულურში - **ფანფარა** „ფაფარი“ (კაიშაური 1978: 122), ლაზურში წარმოდგენილია ვარიანტები: **ფამფარი** // **ფანფარი** // **ფანფაი**, რომლებიც აღნიშნავენ „ბოლოს, ბიბილოს“. მათში **ფ-**ს წინ **მ/ნ** სონორებია განვითარებული. შდრ. ყუჯიმ **ფამფარი** „ყურის ბიბილო“ (მარი 1910: 193). მეგრულ **ფოფორ-**ში არნ. ჩიქობავა ძირეულად მიიჩნევს **ფაფ-**ს, ხოლო **-არ** დეტერმინანტი სუფიქსიაო (ჩიქობავა 1938: 102), „ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში“ კი მითითებულია, რომ **ფაფარი** რედუპლიცირებული ფუძე უნდა იყოს: **ფა-ფარ** < ***ფარ-ფარ-** (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 313). ამ სიტყვათა სინონიმებია: თუშ. **თმანი** „ძუა-ფაფარი“ (დლონტი 1974: 250); ლაზ. **შიმა** // **შირმა** „ცხენის ფაფარი“ (თანდილაძე 2013: 823) და **ჩოჩოკა** // **ჩოჩოქა** „id.“ (მარი 1910: 211); **წშირმაგი** (მთიულ.) „ბალნიანი საქონელი“ (დლონტი 1984: 771).

საერთოქართველურ **ფაშჷ-** ფუძისაგან მომდინარეობს სამწიგნობრო ენისა და დიალექტთა უმრავლესობის **ფაშვი**, შდრ. **ფაშვი** „დიდი ნაწლევი“ (ჩუბინაშვილი 1887: 1298), შდრ. ზან. **ფუშჷ-ინ-** „ფშვინვა“ (ჩუხუა 2000-2003: 230), ინგილ. **ფაში** „ფაშვი“

(კუზიბაბაშვილი 2009: 58), თუმ. ფაში (დლონტი 1984: 537) და ნა-ფაშ-ურ-ებ-ი „შიგნეული, ფაში და ნაწლავები“ (ცოცანიძე 2002: 261); იმერ. ფაში // ფაში „ფაში“, ფშ., გუდამაყრ. ფაში „დიდი მუცელი (ჩვეულებრივ საქონლისა), ღიპი, პაღვი, რუმპე“ (ქეგლ, VII, 1962: 46; ლეონიძე 1925: 73); სვან. ფაშ „ფაში“ (დონდუა 2001: 293); კომპოზიტი ფაშფუშ-ა-ი აჭარულში „პირუტყვის შიგნეულობას“ ნიშნავს, ხოლო აჭარ. გურ. ფუში „ფაშია“ (დლონტი 1984: 553); ასევე ქიზიყური ფაშფუში „ფაში“ (მენტეშაშვილი 1943: 183); ახლომდგომი სემანტიკისაა მესხური ფუში „პირუტყვის თიაქარი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 77); მეგრულში ფაში „ფაშია“ (ჭარაია 1997: 134); ზემოსვან. ფაშ // ლაშხ. ფაშუ // ლენტეხ. ფაშუ „ფაში“ (თოფურია 2000: 756); ლაზ. ფუში "ფაში" (ბუკია 2006: 95). სიტყვა მეგრულიდანაა ნასესხები აფხაზურ ენაში ა-ფაშ „ფაში“ (არშბა 1980: 47), სადაც, მ. ბუკიას აზრით, დაკარგულა ლაბიალური ელემენტი სესხების კანონზომიერების საფუძველზე (ბუკია 1999: 62), თუმცა უნდა ვივარაუდოთ, რომ აფხაზურმა მეგრულიდან შეითვისა სწორედ ფაში ვარიანტი და არა ფაში ფორმა.

დრუნჩს, ჩიჩვირს აღნიშნავს შემდეგი ვარიანტები: სამწიგნობრო ენის ნიჩ-ი // ნიჩჟ-ი „დრუნჩი“, ნიჩვრ-ი // ნიჩურ-ი < *ნიჩჟ-ირ-ი „ჩიჩვირი“, ზან. ნიჩქ-ი „პირისახე“; შდრ. იმერ. ნი-ჩქ-ი (ჩუხუა 2007: 176.); იმერ. ნიჩბი // ნიჩვი „ცხვირი, დინგი ღორისა“ (გაჩეჩილაძე 1976: 109); იმერ. ნიქვირა „დიდტუჩა, ჩიჩვირა“; მეგრ. ნიჩვი „პირუტყვის ცხვირ-ტუჩი“ (ქაჯაია 2001: 391). ვარიანტი ნიჩური გვხვდება საბასთან და ლექსიკოგრაფის განმარტებით, ნიჩური „ჩიჩვირი“, ნიჩვრი „ჩიჩვირია“ (საბა 1991: 595). ლაზურში არის იმავე ძირისაგან ნაწარმოები ჩუნჩუ[რი] // ჩი[ნ]ჩვირი „დრუნჩი“ (ნარაკიძე 1983: 70); აჭარულში გვხვდება ჩიჩვირი „პირუტყვის ქვედა ყბა“ (კობერიძე 2011: 115); ქართლ., იმერ. ქვიქვირი „ჩიჩვირი, ცხენის ქვედა ტუჩი, კვიცის ხმა“ (დლონტი 1984: 569); ხევსურ. ჩვინჩვირან-ი „პირუტყვის ცხვირ-ტუჩი“ (ჭინჭარაული, 2005: 1016; დლონტი 1984: 653). ი. ყიფშიძე მიიჩნევს, რომ ნიჩვი „ტუჩი, დრუნჩი“ სიტყვას საერთო ძირი აქვს მეგრულ ლეჩქ-თან და ქართლურ ნიჩვირ-, ჩიჩვირ-, ქვიქვირ- ფორმებთან, ამასთან ჩიჩვირ- და ქვიქვირ- რედუპლიცირებული ფუძეებია (ყიფშიძე 1914: 364). სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია ვარაუდი: ხომ არ არის -ჩურ- // -ჩვირ- ცხვირ- ფუძის ზანური ფორმა საერთოდ (ქერქაძე 1974: 126). ამ მოსაზრებას გარკვეული

წინააღმდეგობა ახლავს: თუ მას მივიღებთ, უნდა დავუშვათ, რომ ქართულში **ხ** თანხმოვანი განვითარებულია და გვექონდა **ცვირ-** ფუძე. დასახელებულ სიტყვათა სინონიმებია: ხევსურ. **ჩირბე** „პირუტყვის ქვედა ტუჩი“ (ღლონტი 1984: 657); ფშ. **ჩორბი** „ტუჩი, დრუნჩი, ჩიჩვირი“ (ღლონტი 1984: 662); თუშ. **ბატრაჲ** „ცხოველის ტუჩი, უფრო ცხენის ჩიჩვირი“ (ღლონტი 1974: 62); გურ. **დუნჩი** „ტუჩი, ბაგე“ (ღლონტი 1974: 214); აჭარ. **ბუკი** „ცხვირ-პირი“ და **ტიტვირი** „პირუტყვის პირ-ტუჩი“ (კობერიძე 2011: 115). **ქვიქვირი** იგივეა, რაც **ჩიჩვირი** (ქეგელ, VII, 1962: 320).

საერთოქართველური **ლაშ-** ფუძე რეალიზებულია შემდეგ ვარიანტებად: სამწიგნობრო ენისა და უპირატესად აღმოსავლურ დიალექტთა **ლაში** „ბაგე, ტუჩი“, მისი მეგრული შესატყვისი **ლერქვი** „ბაგე, ტუჩი“ // **ლერჩქვი** „ქვედა ბაგე, ტუჩი“ (ქაჯაია 2001: 191), ლაზ. **ლემჭი** „ბაგე, ტუჩი“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 197). ენათმეცნიერები მეგრული **ლერქვისა** და ლაზური **ლემჭის** ძირითად ამოსავალ ფორმად მიიჩნევენ საერთოქართველურ ფუძე **ლაშ-**ს. ნ. მარი ორივე ფორმას მიუთითებს ლაზურში: „**ლემჭი**, слышал и **ლემკი**“ (მარი 1910: 208). **ლაში** სიტყვის უდავო ფონეტიკური ვარიანტებია იმერული **ლაფში** „ცხოველის (ადამიანის) ტუჩი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 87); აჭარული **ლაფშაჲ** „დიდტუჩა ადამიანი“ (მოწოდებულია ინფორმატორისაგან); ვარიანტების სიუხვით გამოირჩევა მეგრული, სადაც წარმოდგენილია: **ნიჩვი**, **ჩქვა**, **ლაფში** // **ლაბში** // **აბში** „ცხენის ლაში, ტუჩი“ (ყიფშიძე 1914: 271; ელიავა 1997: 203). მეგრულში წარმოდგენილი ფონეტიკური ვარიანტები წარმოგვიდგენს **ფ-**ს გამჟღერების (**ფ > ბ**) და **ლ > ძ** პროცესებს. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ცხენის ერთ-ერთი სახეობის სახელდებისათვის ამოსავალი **ლაფში** უნდა იყოს (ბაღათურია 1995: 30-32). სიტყვის სემანტიკური ისტორიისათვის საყურადღებოა **ლაში** სიტყვის საბასეული განმარტება: „პირის ქვედა ბაგე, დიდი ბაგე პირისა“ (საბა 1991: 408).

საერთოქართველურ არქექტიპად აღადგენენ ჯიქნის სინონიმურ ***ცურ-** ფუძეს: ქართლ. **ცური** „ძუძუს პირი“ (საბა 1993: 343), „მეწველი საქონლის სარძევე ჯირკვლები“. **ცურის** აღმნიშვნელი სხვა ვარიანტებია: გურული და ინეგოლური **ცურნე** „ცური, ჯიქანი“ (ღლონტი 1984: 679; ფუტყარაძე 1993: 649). იგივე **ცურნე** აჭარულ დიალექტშიც

დასტურდება, ხოლო ცერები და თითი ჰქვია ძუძუღერებს (სურმავა 1990: 10), შდრ. იმერ., მთიულ. „ძროხის თითი ძუძუ, ძუძუს კერტი“ (დლონტი 1974: 248).

იმავე სემანტიკის მქონეა საერთოქართველურ დონეზე აღდგენილი ტჷ-ა „ცური, ჯიქანი“, რომლის ნიადაგზე წარმოქმნილა შემდეგი ვარიანტები: ქართლ. ტუ-ა „ცური, ჯიქანი“; ზან. ტუ // > ტგ „ცური; სვანურში ამ ფუძის ეკვივალენტი არ არის გამოვლენილი. მ. ჩუხუას აზრით, იმერული ტუ „ცური“ ზანიზმი ჩანს; შდრ. ლაზ. ტუ „id“; ინგუმ. ტარ “id” (ჩუხუა 2007: 495); ტუა ფორმა წარმოდგენილია გურულ და ლეჩხუმურ დიალექტებშიც „ცურის, ჯიქნის“ სემანტიკით (დლონტი 1984: 517; გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 679). გაორკეცებული ტუტუა ფორმის არსებობას კახურ დიალექტში უთითებენ ჰ. ფენრიხი და ზ. სარჯველაძე (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 300), ჩვენი ინფორმატორი კი იმავე სიტყვას ქართულურშიც გვიდასტურებს. მთის კილოებში, კერძოდ, ფშაურში, ხევსურულსა და თუშურში ტუა არ დასტურდება: თუშურში მისი სინონიმია ძიძაჟ „ძროხის ძუძუ“ (ცოცანიძე 2002: 437); ინგილოურში ცურს აღნიშნავს ძუძუ სიტყვის დეზაფრიკატიზებული ზეზუვე // ზეზუ ვარიანტები: “ზეზუვე მაგარიავ“ (კუზიბაშვილი 2009: 259). სინონიმებია აგრეთვე ლაზური ჯინჯლა „საქონლის ძუძუ“ (თანდილაძე 2013: 900) და თუშური ჯღირტაჟ „ძროხის სარძევე ჯირკვალი“ (ცოცანიძე 2002: 489).

საერთოქართველურია ლაჯ-ი „ბაყვი; გვერდი, ფერდი“ სიტყვაც, რომელიც შემდეგ ვარიანტებად არის რეალიზებული: სამწიგნობრო ენის ლაჯი (ლაჯ-ებ-ი); სვან. ლესკ // ლესკ < *ლეძ „ფერდი, გვერდი“, შდრ. ინგუმ. მჟ-მე // მჯ-მე (ჩუხუა 2007: 182). აჭარულ დიალექტში ლაჯ(-ებ)-ი არის „ბარძაყის შიგნითა მხარე, ბაყვი“ (მოწოდებულია ინფორმატორისაგან); ლაჯ-ი (ინეგოლი) არის „ფეხების შიგნითა მხარე მუხლებს ზევით, როგორც პირუტყვის, ასევე ადამიანისა, „ლაჯებში გამოყრილი აქ ბაღვსა, გამომწუარიც“ (ფუტკარაძე 1993: 493). საბას განმარტებით, „ლაჯი - ფერცებთ საშუალი, ფერცსა და ფერცს საშუალი“ (საბა 1991: 410). ქართული ენის დიალექტებში ლაჯ- ძირი ძირითადად უკავშირდება პირუტყვის ფეხს (მოძრაობას): ხევს. ლაჯ „კოჭლი, გახეიბრებული ფეხი“; თუშ. ლაჯი//ლაჯიანზ „კოჭლი“ (ჭინჭარაული 2005: 506; ცოცანიძე 2002: 211); რაჭ. ალაჯუნე „ცუდად მოსიარულე“ (კობახიძე); გარეკახ. ლაჯახტარა „ახტაჯანა,

დაუდეგარი“ (სახლთხუციშვილი); ქართულში **ლაჯახტა** „ახტაჯანა გოგო“ (ბეროზაშვილი). **ლაჯი** „დიდ ნაბიჯსაც“ ნიშნავს: „რამდენისამე **ლაჯის** გადადგმაზე შიგ სოფელში მშვენიერი წყაროა“ (ილია ჭავჭავაძე); შდრ. ნასახელარი ზმნები: **მიალაჯებს** „დიდი ნაბიჯებით მიდის“, „ჰხედავს, რომ **მოალაჯუნებს** კაცი ორ-კაპის ჯოხითა (ვაჟა-ფშაველა: „სტუმარ-მასპინძელი“); **გალაჯა** „დიდი ნაბიჯებით წავიდა“, **გადაალაჯა** „დაბრკოლებაზე გადააბიჯა“ და სხვ. ეს ზმნები უპირატესად აღმოსავლურ დიალექტებში გვხვდება. **ლაჯი** დიდი ნაბიჯებით სიარული (ქეგლ, I, 1990: 597).

სალიტერატურო ქართულში **ძუა** სიტყვას აქვს ერთზე მეტი მნიშვნელობა. ქეგლ-ში დამოწმებულია საბასეული განმარტება: „ცხენის კუდის თმა“ (საბა 1993: 359), შდრ. ნ. ჩუბინაშვილისეული განმარტება: „**ძუა** // **ძუვა** - ცხენთ კუდის გრძელი ბალანი“ (ჩუბინაშვილი 1961: 443). ქეგლ-ში ისიც მითითებულია, რომ **ძუა** ცხენის კუდსაც ნიშნავს, მახესაც და ხემსაც (ხემი - ძუაგაბმული ჯოხი მუსიკალური საკრავის ასახმიანებლად). მისი მთავარი მნიშვნელობა, რომელიც საბას აქვს დასახელებული, უცვლელია დიალექტებშიც: დიალექტთა უმრავლესობაში (ქართლ., კახ., იმერ., ხევს., სვან. და ა.შ.) გვაქვს **ძუა**, მეგრულში - მისი ფონეტიკური ვარიანტები **ჯუ** და **ჯუა** „ძუა“, სვანურში **ძუა** ფორმის გვერდით არის **ჯგ** // **ჯი** „ცხენის კუდის ბალანი“ (დონდუა 2001: 361; სარჯველაძე, ფენრიხი 1990: 436). თუმცა მეგრულ ცოცხალ მეტყველებაში ზემოთ მოყვანილი **ჯუა** ფორმა ამ მნიშვნელობით არ დასტურდება და **ჯუა** „ძუკნას“ ნიშნავს (ბუკია 2006: 53); ლაზურში ამ ფორმათა ლექსიკურ-სემანტიკური შესატყვისებია: **წარი** (მარი 1910: 218) // **წაი** - ნცხენიმ წაი (ჟღენტი 1938: 198; თანდილავა 2013: 586) // **წაი** (თანდილავა 2013: 850). სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ, შესაძლოა, ლაზური ფორმები უკავშირდებოდეს ქართულ **წარბ-**, მეგრულ **წარ-** // **წაბ-**ს (გელენიძე 1974: 18); **კუსხუნი** (მესხ.) „ცხენის სამუე“ < თურქ. **kuskun** (დლონტი 1974: 317).

სულხან-საბას განმარტებით, **ჩლიქი** არის „ფერჯთგანპებულთ ფრჩხილი“ (საბა 1993: 321). იგივე სიტყვა იმავე სემანტიკით გამოიყენება ამჟამინდელ სამწიგნობრო ენაშიც და მრავალ დიალექტშიც, ხოლო მოხეურში **ჩლიქი** ძველად გადატანით ფეხსაცმელსაც რქმევია (ო. ქაჯაია; დლონტი 1984: 564). მეგრ. **ჩირქე** (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 390). ჰ. ფენრიხისა და ზ. სარჯველაძის დასკვნით, მეგრული **ჩირქე**

ჩლიქ- ფუძის შესატყვისია, რადგან ეს ორი ფუძე ფონეტიკურად ფარავს ერთმანეთს. გ. მაჭავარიანი ფიქრობდა, რომ წესით, **ჩ-**ს **ჩქ** კომპლექსი უნდა მოეცა, მაგრამ ძირში უკვე არსებულმა **ქ** ბგერამ შეუშალა ხელი (იხ.: გამყრელიძე 1959: 21). **ჩორქო** (მეგრ.)- „ცხენის წინა ჩლიქები“ (ჯავახიშვილი 1986: 224). მეგრულშივე გ. როგავა ასახელებს ფორმას **ჩორქოლო** „ცხენის წინა ფეხი; ადგილი ქაჩაჩს ზევით, სადაც ბორკილს ადებენ ხოლმე“ (როგავა 1941: 471). მეგრული **ჩორქო** და **ჩორქოლო** ვარიანტები ფონეტიკურად ძალზე ახლოსაა აჭარულ **ჩლოქო** „ჩლიქი“ ფორმასთან (ღლონტი 1984: 660); სვანურში არის კომპოზიტი **ფო-ჩლიკ** „ფლოქვი და ჩლიქი“ (დონდუა 2001: 296), რომლის მეორე კომპონენტი **ჩლიქ-** ფუძის მცირედ სახეცვლილი ფუძეა. მიიჩნევა, რომ მეგრული **ჩორქო** ფორმა უნდა იყოს ამოსავალი გურული და აჭარული **ჩლოქო**-სათვის (ლეონიძე 1925: 87). ჩლიქი სიტყვის ფონეტიკურ ვარიანტად უნდა მივიჩნიოთ ძველქართულ ტექსტებში დადასტურებული **ჭლაკი** „თათი. „ჭლაკი მისი არა განპებულ არს“ (აბულაძე 1973: 558), აგრეთვე დიალექტთა ჯგუფში წარმოდგენილია შემდეგი ფორმები: აჭარული, მესხური და ჯავახური **ჭლიკი** „ფეხის ნაწილი კოჭიდან მუხლამდე“ (კობერიძე 2011: 115; ფეიქრიშვილი 1992: 94; მარტიროსოვი 1984: 253); **ჭლიკი** წვივის მნიშვნელობით დასტურდება მუჰაჯირი ქართველების, კერძოდ, დაბა მურღულეულთა მეტყველებაში (ფუტყარაძე 1993: 663); **ჭლიკი** ფეხია „დიდოსტატის მარჯვენაშიც“: „ნესტოები დაბერვოდა ნებიერას, აპაკუნებდა გიშრისფერ **ჭლიკებს**“ (გამსახურდია 2005: 217). ამავე ფუძის ვარიანტად მიგვაჩნია ასევე რაჭული **ჭლიკვი** // **ჭლიკი** „ჩლიქი“ (ღლონტი 1984: 727). ამრიგად, **ჩლიქი**, **ჭლიკი** და **ჭლიკვი** ერთსა და იმავე **ჭლიკ-** ძირს შეიცავენ, მაგრამ განსხვავებული სემანტიკით გვხვდება აჭარულში, მესხურსა და ჯავახურში; რაჭულში კი **ჭლიკი** // **ჭლიკვი** ინარჩუნებს ჩლიქის მნიშვნელობას. მეგრულში წარმოდგენილ **ჩორქო** და **ჩორქოლო** ფორმებს ისევე, როგორც მათ სემანტიკურ **ჩლიქი** და **ქაჩაჩი** კორელატებს კომპოზიტებად მიიჩნევდა პროფ. გ. როგავა (როგავა 1941: 471-474). მისი აზრით, ფუძეები ასე დაიყოფა: **ჩო-რქო**, **ჩლი-ქი**, სადაც **-რქო** და **-ქ** კომპონენტები **რქა** სიტყვის მეგრ. **ქა** სახეობის ნაწილი უნდა იყოს. კომპოზიტის ზედმიწევნითი მნიშვნელობა იქნება „ფეხის რქა“ ან „ფეხ-რქა“. იგივე **ქა** უნდა იყოს წარმოდგენილი **ქა-ჩაჩი**-ი სიტყვაშიც (ეს სიტყვა გვაქვს ლაზურშიც), ოღონდ უკანასკნელ შემთხვევაში **ქა**

(რქა) კომპოზიციის პირველი ნაწილია, **ჩლი-ქ-სა** და **ჩო-რქო-ში** – მეორე. მეგრულში ეს კომპოზიციები ორნაირი ფორმითაა წარმოდგენილი: **ჩორქ-ო** და სუფიქსით გართულებული **ჩორქ-ოლ-ო** (როგავა 1941: 471-474); ჩვენი ჩხოროწყეული ინფორმატორის მითითებით, **ჩორქოლო** ცხენის წინა ფეხებია, სხვა განმარტებით, - ქაჩაჩს ზევით ადგილი, საბორკილე.

ჩლიქის სრულ იმერულ-გურულ სინონიმად სახელდება სიტყვა **ფოლი** (გაჩეჩილაძე 1976: 136); **ფოლი** // **ფოლო** გვხვდება ქართლურ დიალექტში ჩლიქის მნიშვნელობით (ბეროზაშვილი 1981: 411). იმერ. **ფოლი** „ხარების ჩლიქი“ (**დაფოლვა** „გადათელვა“) (გაჩეჩილაძე 1976: 136; ლეონიძე 1925: 75-76; ძოწენიძე 1974: 391); აჭარ. **და-ფოლ-ვა** „ცხვრები შესულან ბოსტანში და სულ დუუფოლვან“ (ფუტკარაძე 1990: 33); გურ. **ფოლი** // **ფლოქვი** „ხარის, ცხენის, ჯორის, ვირის ერთიანი ჩლიქი“, **დაფოლვა** (ღლონტი 1984: 546); გურულში **ფოლო** „დიდი უმწო ფეხიცაა“ (ღლონტი 1984: 546). იმავე **ფოლი** სიტყვის **ფოლო** ვარიანტს მეგრულში აქვს მნიშვნელობა „ჩლიქი“ (ყიფშიძე 1914: 337; ჭარაია 1997: 136); ეს სიტყვა ამოსავალი **ფალი** ფორმით არსებობს ლაზურშიც, მაგრამ სემანტიკა აქვს გაფართოებული: **ფალი** „ცხენის ფეხი (წინა)“ (თანდილავა 2013: 772), შდრ. ლაზურშივე **ფოლო** „ფეხი ბარდაყის ქვევით, ცხენის ფეხი (წინა)“ (თანდილავა 2013: 781); სვან. **ფოლ** „ჩლიქი ცხენისა“ (დონდუა 2001: 296; ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 320). ფშაურსა და ხევსურულში **ფოლი** დაჩეჩილი მატყლია ერთმანეთზე გადაბმული (ქეგლ, ტ. II, 1990: 973).

სიტყვა **ქაჩაჩი** სულხან-საბას ლექსიკონში ასეა განმარტებული: „ცხენისა, ვირისა და მისთანათა გაუპობელი ჩლიქი“ (საბა 1993: 218). იგივე **ქაჩაჩი** კახურსა და იმერულ დიალექტებში „ცხენის საოლავის გრძელი ბალანია“, ხოლო იმავე იმერულში **ქაჩაჩი** არის „საოლავს ზემოთ პატარა გამობერილი კორძივით, უკან მიქცეული“. ამ ბოლო მნიშვნელობას ხევსურულად **ქუცუცი** შეესაბამება. საყურადღებოა, რომ **ქაჩაჩი** და **ქუცუცი** ისეთსავე ფონემატურ მიმართებებს წარმოგვიდგენენ, როგორც სვანური და ზანური დიალექტებისა და სამწიგნობრო ქართული ენის მიმართებებია, ოღონდ ამ შემთხვევაში ხევსურულ დიალექტს დაუცავს სისინა ფონემის შემცველი ვარიანტი, იმერულსა და კახურს კი - შიშინა ფონემიანი ფორმა. ასევე შიშინა ფონემიანი

ვარიანტებია შემდეგი ფორმები: ხევსურ., მოხ. **ქაჩი** (ქაჩები), **ქაქაჩი** „ცხოველის ჭლიკის ბოლო, რქოვანი ნაწილი“ (ო. ქაჯაია; ღლონტი 1984: 564); მთიულ., ხევსურ. **ქიჩი** „ჩლიქი“ (ღლონტი 1984: 572); იმერ. **ქაჩაჩი** „პირუტყვებს ფოლს ზემოთ ფეხი მოვიწროებული აქვთ და ამ ადგილს საოლავე ეწოდება, ზემოთ, სადაც საოლავე თავდება, პატარა გამობერილი კორძი აქვთ (რომელიც უკან არის მოქცეული). იმას ეწოდება **ქაჩაჩი**“ (ღლონტი 1984: 564); თუშ. **ქაჩაჩ** „გამობერილი ადგილი ცხენის კანჭისა და ჩლიქის შესაყართან“ (ცოცანიძე 2002: 367); გურ. **ქეჩეჩო** „ცხენის ფეხის ის ადგილია, სადაც ბორკილს აბამენ“ (ღლონტი 1984: 567). **ქაჩაჩი** სიტყვის ფონეტიკურად მსგავსია მთიულ.-გუდამაყრ. **ქუცუცი** // **ქუცუცა** „საქონლის ბარკლის ქვედა ნაწილი, რქოსანი საქონლის ფეხის უკანა პატარა ჩლიქები“ (ღლონტი 1984: 581) და ხევსურ. **ქუცუცი** „ქაჩაჩი“. თავის მხრივ, **ქუცუც**- ფუძის **ცუც**- სემანტი ბგერითი შემადგენლობით და სემანტიკურად იგივეა, რაც თუშ. **ცუცაჭ** „ცხვრის ქაჩაჩები, პატარა ჩლიქი, ძირითადი ჩლიქის მაღლა“ (ცოცანიძე 2002: 431); შესაძლოა, ამავე ფუძის ვარიანტი იყოს **კაჩა** ფორმაც, რომელიც დასტურდება ლეჩხუმურ, მოხეურ და მთიულურ დიალექტებში და აქვთ სემანტიკა „წვივი, კანჭი, ბარდაყი, საქონლის ან ადამიანის ფეხი“ (ღლონტი 1974: 276), შდრ. იგივე სიტყვა ნართანიათ მრავლობითის ფორმით: ფშაური **კაჩა-ნ-ი** (მხ.რ. **კაჩა**) „წვივ-ბარკლები“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 592). იგივე **კაჩა** აჭარულში აღნიშნავს „საქონლის (ადამიანის) თავის უკანა ნაწილს კისრამდე“. ჩვენ ვერ ვიზიარებთ მოსაზრებას ამ სიტყვის თურქული **kic** „ჩლიქი“ სიტყვისაგან მომდინარეობის შესახებ (კობერიძე 2011: 115) სამი მიზეზის გამო: 1. **კაჩა** გავრცელებულია ისეთ დიალექტებში (ფშ., მოხ., თუშ.), რომლებიც გეოგრაფიულად დაშორებულია თურქულენოვან სივრცეს; 2. **კაჩა** სიტყვის სემანტიკა და ბგერითი სტრუქტურა საერთოქართველურია; 3. თურქული სიტყვის ბგერითი სტრუქტურა საკმაოდ დაცილებულია ქართულისაგან.

საერთოქართველურად მიიჩნევა **ქეჩ**- „ქეჩო, ქედი“ ფუძეც. შდრ.: სამწიგნ. **ქეჩ-ო** „ზოგი ცხოველის კისრის ზედა ნაწილი“; ფშ. **ქერჩ-ო** „ქედი“; ზან. **ქანჩ-ი** „ქეჩო“; სვან. **ქინჩ-ილ** < ***ქენჩ-ილ** „ქეჩო“; შდრ. ინგუშ. **ქაჩ** „id“ (ჩუხუა 2007: 529). სულხან-საბას განმარტებით, **ქეჩო** არის „ამოზეული კისერი“ (საბა 1993: 222). სპეციალურ ლიტერატურასა და ლექსიკონებში მოძიებული მასალის საფუძველზე ამ ფუძისგან

ნაყარი ფორმების გავრცელების გეოგრაფია ასეთ სურათს ქმნის: მთიულ. **ქეზო** „თავის უკანა ნაწილი, კისრის ზემოთ“ (ღლონტი 1984: 567); იმერ. **ქინჩი** „საქონლის კისრის დასასრულისა და ზურგის დასაწყისის საზღვრის ამაღლებული ალაგი“ (ლეონიძე 1925: 47); აჭარ. **ქიჩინჩო** „პირუტყვის თავის უკანა ნაწილი“ // **ქიჩინჩორი** „ცხენის ფაფარი“ (ღლონტი 1984: 573); გურ. **ქიჩინჩური** // **ქინდრი** „კისრის ზევითა ნაწილი (საქონლისა)“ (ღლონტი 1984: 573; შარაშიძე 1938: 70); რაჭ. **ქინჩი** // **ქინდირი** „ქეზო, კისერი“ (ღლონტი 1984: 571); მეგრ. **ქინჩი** // **ქინდირი** „ქეზო“ (ქაჯაია 2001: 143), **ქონჩი** // **ქენჩერი** „ცხენის კისრისა და ზურგის საზღვრის ამაღლებული ადგილი“. **ქინჩი** // **ქონჩი** ფორმები ფონეტიკური ვარიანტებია, რომელთაც უპირისპირდება -ერ დაბოლოებიანი **ქენჩერი** ვარიანტი. **ქენჩ-ერ**-ში ძირისეული ე ხმოვანი შეიძლება ასიმილაციის შედეგად განვიხილოთ: **ქინჩერი** > **ქენჩერი**.

საერთოქართველური ***წიჲ** „წვივის ძვალი, კანჭი“ ფუძის ვარიანტებია: სამწიგნობრო ენისა და აღმოსავლური დიალექტების **წვივი**, **წვი** „კაცის კანჭი“ (საბა 1993: 389), გურ. **წივი**, ქვემოიმერ. **წივი**, ზან. **წირღვი** // **წიღვი** < ***ჭივი** „კანჭი“, სვან. **ჭიღუ** // **ჭულუ** // **ჯულუ** „წინამხრის ძვალი“; შდრ. ინგუშ. **ჭიჲ** (ჩუხუა 2007: 155); მეგრ. **წერღვ** „ადგილი ქაჩაჩის ზევით, სადაც ბორკილს ადებდნენ ხოლმე საქონელს, ცხენს“ (ქაჯაია 2001: 446).

ასევე საერთოქართველურად მიიჩნევა ***კაწ-** „წვივი, კოჭი“ ძირი; შდრ.: სამწიგნ. **კაწ-არ-ი** „ბრჭყალი“, ზან. **კოჭი** // **კონჭი-ი** „კოჭი“, სვან. **გაწ-რ**, იხ.: ინგუშ. **წიქ** // **წიგ** < ***წიკ** „id“ (ჩუხუა 2007: 170). აქვე უნდა დასახელდეს შემდეგიც: მეგრ. **კონჭიმ დუდი** „ოთხკუთხა ძვალი, რომელიც დევს საქონლის კოჭ-წვივის სახსარში [კოჭისთავი - ი.ფ.]“ (ქაჯაია 2001: 157), მეგრ. **კაჭალე** „წვივი“ (ქაჯაია 2001: 114). სამწიგნობრო ენის **კოჭი** სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტია **კონჭი** „ცხენის წინა ფეხის კოჭი“ (ჯავახიშვილი 1986: 224), „ფეხის ძვალი მუხლს ქვემოთ“ (ხოზი). ეს სიტყვა განხილულია არნ. ჩიქობავას „ჭანურ-მეგრულ-ქართულ შედარებით ლექსიკონში“, მაგრამ მითითებულია, რომ ფეხის ძვლის მნიშვნელობით მეგრულში ის არ გამოიყენება და აღნიშნავს კარის საკეტს (ჩიქობავა 1938: 63). რეალურად ერთი და იმავე ძირისგან ნაყარი ფორმებია: **კანჭი** > // **კოჭი** > // **კონჭი** (ა > ო მონაცვლეობა და **ჭ**-ს წინ **ნ** სონორის განვითარება). სამივე სახეობა

აქტიურია აჭარულში როგორც მესაქონლეობის, ასევე ადამიანის ანატომიის აღმნიშვნელ ლექსიკაში, პირველ შემთხვევაში ნიშნავს „საქონლის ფეხის უკანა ნაწილს“, შდრ. ინგოლ. კანჭი „წვივისა და ბარძაყის შემაერთებული. „კანჭებში უუტანია ეთეგი მაგ ციცასა, საცემია ახლა“ (ფუტკარაძე 1993: 481).

საერთოქართველურ სიტყვად მიიჩნევა მ. ჩუხუა გალ-ო-ს „მუხლი. ფეხის ნაწილი თითებიდან წვივამდე“. მკვლევარი ასახელებს მის ვარიანტებს: ქართ. გალ-ო; სვან. გულ < *გალჟ < *გალ-ო „მუხლი“; ინგუშ. გულოზ // გოლოზ (ჩუხუა 2007: 187). ქეგლ-ში სიტყვა გალო-ს ასეთი განმარტება ახლავს: „კუთხ. ღრუიანი ძვალი ბარძაყისა (მკლავისა...). გალოს გავტეხდე შურთხისა (ხალხ.). მეორე დილა გათენდა, გალო გამოვხარ წვნიანი (ვაჟა). || ბარკლის დიდი ნაჭერი; გამოხრული ძვალი. ლეშზე ნაჯდომი არწივი გალოს ჩაყლაპავს ძვლიანსა (ხალხ.)“ (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 104). რაკი აქ საილუსტრაციო მაგალითები ვაჟა-ფშაველას თხზულებიდან და აშკარად აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებიდანაა მოხმობილი, უნდა ვივარაუდოთ, რომ სიტყვა მინიმუმ ფშაური მაინც არის.

საერთოქართველურ ფუძედ მიიჩნევა მ. ჩუხუა *ფირსკუ „კოჭი“ სიტყვას და მოჰყავს შემდეგი ფორმები: სვან. ფირსკჟ // ფხირსკჟ; ლაშხ. ფურსკჟ // ფირსკჟ „კოჭი“; ქართლ. (კახ.) ა-ფესკვ-ა „საქონლის ასო-ასო დაჭრა“; ზან. ფაშხუმი „დაკლული საქონლის ნახევარი“; შდრ. ინგუშ. ფეშქა „id“ (ჩუხუა 2007: 513). ამ შემთხვევაში მკითხველისათვის გაუგებარია, რატომაა ამოსავალი მაინცდამაინც მნიშვნელობა „კოჭი“, ანდა რატომ არ შეიძლებოდა, არქექტიპად აღდგენილიყო *ფესკვ- სახეობა. ჩვენი მხრივ მკვლევრის მიერ მოხმობილ საანალიზოს დავუმატებდით შემდეგ ვარიანტებსაც: ფეშო „ცალი ჩანასხეპი“ (საბა 1993: 190); ფეშხვა // ფეშხო, რომლებსაც ქეგლ-ში ასეთი განმარტება ახლავს: „ხერხემალზე სიგრძივ გაკვეთილი საკლავის ნახევარი (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 444). [ყორანო,] ერთხელც იქნება, დაგხელო, თოფს დავაყარო ფალია, ორ ფეშხვად გაგათავთავო, ქარს გავატანო ცალია! (ი. ევდ.). ძმაო, ფასი მზა არა მაქვს, ერთი ცხვრის ფეშხო მომეც და ხვალ ფასს მოგცემო [უთხრა კაცმა ყასაბს]; ხევსურ. ფეშხავს „1. წალავს, ნაწლავებსა და შიგნეულს აცლის. 2. ძალიან ჭრის. ფეშხვა“; ფეშხო-ფეშხო „ნაწილ-ნაწილ“

(ჭინჭარაული 2005: 884); ფშ. **ფეშხო** „ნასხეპი“, ლეჩხ. **ფეშხო** „დაკლული ცხვრის ნახევარი“ (ალავიძე).

საერთოქართველურ დონეზე აღდგება **თხუს-** „კოჭი, წიხლი“, შდრ.: ქართ. **თხუსი** „მსხვილფეხა საქონლის კოჭი“; სვან. **იშთხუ** < ***თხუშ** „წიხლი“ (ჩუხუა 2000-2003: 114); მოხ., მთიულ. **თხუსი** „მსხვილფეხა საქონლის კოჭი, ძროხისა და ხარის კოჭი“ (ღლონტი 1974: 256).

ასევე საერთოქართველურად მიიჩნევენ ***ჯუსთ** „ბარკალი; წიხლი“ ფუძეს, შდრ.: ქართ. **ჯურთი** // **ჯურთ-ა**; სვან. **ჯუშდ** < ***ჯუშთ**, **მა-ჯუშდ-აგ** // **მა-ჯუშდ-აგ** „ბარკალი, ბარძაყი“ (ჩუხუა 2007: 205). ვფიქრობთ, ფონეტიკური პროცესის, მეტათეზისის შედეგად მიღებული **თხუს** და **ჯუსთ** ერთი და იგივე ძირია.

სინონიმური სემანტიკის მქონეა საერთოქართველური **ტარი** და **წიხლი** სიტყვებიც. შდრ.: ქართ. **ტარი**, **ტარო**; ზან. **ტორი** „წიხლი“ (ჩუხუა 2007: 85). საბასეული განმარტებით, „**წიხლი** არს ცალის ფეჯის კრვა“ (საბა 1993: 141). ამ სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტებია: გურ. **წრიხი** „წიხლი“ (ღლონტი 1984: 711); (შდრ. ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 565); აჭარ. **წრიხლი** „წიხლი“, **მეწიხრიე** „ძროხა, რომელიც წველის დროს წიხლებს იქნევს“ (კობერიძე 2011: 22). ზემოთ დასახელებულ სიტყვათა სინონიმია მეგრული **კვარტი** „ცხენის წიხლი“ (ქაჯაია 2001: 126).

მ. ჩუხუას ვარაუდით, საერთოქართველურია ***მურწ-** „წვერი; რქა“ ფუძეც. შდრ. ქართ. **მურწი** > **მურწ-ა** „წვერა [თევზის სახეობა - ი.ფ.]“; სვან. **მიჭჷ** // **მუჭჷ** // **მუჭ** „რქა“; იხ. ინგუშ. **მუწარ** „დრუნჩი (ღორისა)“ (ჩუხუა 2007: 170).

ყუა ფუძე განეკუთვნება საერთოქართველური ლექსიკის უძველეს ფენას. ამოსავალი ფორმაა სამწიგნობრო ენის **ყუა** (ჩიქობავა). მეგრულში **კვა** არის „შუბლი“ (ჭარაია 1997: 149; ელიავა 1997: 331). ლაზურში წარმოდგენილია **ყუა** // **ყვა** (მარი 1910: 204) // **კვა** (ქლენტი 1938: 190) ფორმებით. გვაქვს სვანურშიც - **ყუ[ჷ]ა** (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 373). სიტყვა მეგრულში ხშირად გვხვდება კომპოზიტის ერთ-ერთ კომპონენტად: **კვარჩე** „შუბლთეთრი“, **კვასადარი** „შუბლსადარი“.

გ. კლიმოვი საერთოქართველური ფუძეების დონეზე აღადგენს ***კუდ-** არქეტიპს (კლიმოვი 1964: 117). სვანურში გვაქვს **ჰაკუად** (ბალსზ.), **აკუად** (ლაშხ.) ფორმები.

სვანურში ფუძე წარმოდგენილია დამახასიათებელი „ბგერამეტობითაც“ ჰაკუდულ ფორმით (გელენიძე 1974: 87); შდრ. ჰაყბა „ყბა“ (სუხიშვილი 1989: 62). სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ სვანურში დაცული ჰაკუად ფორმა საერთოქართველურისთვის აღგვადგენინებს სრულსაფეხურიან *კუად- ფორმას, რომლის კუდ- ვარიანტი დასტურდება ქართლურ, აჭარულ, გარეკახურ, თუშურ, ინგილოურ, ფშაურ, ჯავახურ, იმერულ, გურულ დიალექტებში. მეგრულსა და ლაზურში გვაქვს კუდელო „კუდი“ (ყიფშიძე 1914: 262; ჭარაია 1997: 82; მარი 1910: 158). მეგრულ-ლაზურის -ელ სუფიქსი არ გვაქვს დანარჩენ დიალექტებში. სამწიგნობრო ქართულისა და დიალექტების უმრავლესობის კუდა „უკუდო, მოკლევუდიანი საქონელი“ შესულია მეგრულშიც. კუდ- ძირის მონაწილეობით არის ნაწარმოები მრავალი ახალი სიტყვა: კუდა (მეგრ.); კუდალაი (გურ.) (ქაჯაია 2001: 163); დუმაკუნტარა (მთიულ.) „მოკლედუმიანი ცხვარი“ (ღლონტი 1974: 214). შდრ. მეგრ. კუნტა „მოკლე“; საკუდური (ხევს.) „საძუე“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 556); კუდუსუნი „კუდის მოქნილი ძვლოვანი ჩონჩხი“ სიტყვა მეგრულშიც არის და შესულია დასავლური კილოებიდან, ან სამწიგნობრო ენიდან; კუდირიკი (იმერ.) „ცხოველის კუდის ბოლო ნაწილი“ (შდრ. კუდის რიკი), კუდრუსუნი (იმერ.) „ხერხემლის დაბოლოება - კუდუსუნი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 86); კუკუზნაქი (ქართლ.) „კუდის ბოლო“; კუდრუცანაი (ინგილ.) „ცხვრის დუმის კუდი“ (ღლონტი 1974: 311); სიტყვა რიკი სხვადასხვა სემანტიკის მქონეა დიალექტებში: (ფშ., ქსნის ხეობა, მთიულ.) „ცხვრის კუდი, ცხვრის დუმის პატარა ძვალი“; (ქიზიყ.) „უძუო ან უბალნო კუდი საქონლისა“ (ღლონტი 1984: 453); (თუშ.) „1.ცხვრის კუდი, 2. საერთოდ კუდი ბეწვისა და ძუის გარეშე“ (ცოცანიძე 2002: 284), მაგრამ რიკი რაჭულ და ქვემოიმერულ დიალექტებში მარხილის ნაწილია (ღლონტი 1984: 453). ამავე ძირის მონაწილეობით არის წარმოქმნილი ქართული ხალხური გასართობის რიკ-ტაფელა-ს სათამაშო ჯოხის სახელიც (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 379). აჭარულში ხერტალა არის „ცხენის კუდი“. ნ. „ვირიკუდა“, „ტოდარა“, „თოხისტარა“, „ჯორის კუდე“ (ღლონტი 1984: 747).

სიტყვა წელ-ის (> ნა-წლ-ევ-ი > ნაწლავი) ფონეტიკურ-მორფოლოგიური ვარიანტებია: მეგრ. ჭი > ჭჷ „წელი“ (ყიფშიძე 1914: 396; ჭარაია 1997: 170), ლაზური ჭუ //

მჭუ, სვან. **ჭინჭილ** (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 460). ფუძე საერთოქართველურია. არნ. ჩიქობავა მიუთითებს, რომ -ელ სუფიქსის მორფოლოგიური ეკვივალენტი ჭანურში არის -უ. ამ უ-ს ი-თი შენაცვლება გვაქვს მეგრულში (ჩიქობავა 1938: 69). გ. როგავა მეგრულში აღადგენს *ჭუ ფორმას. ტრანსფორმაციას ასე წარმოგვიდგენს: ზუგდიდურ-სამურზაყანულში **ჭუ > ჭგ**; სენაკურში **ჭუ > ჭგ > ჭი** (როგავა 1962: 74); ლაზურში ამავე ძირის მონაწილეობითაა მიღებული **ჭინჭვალა // ჭინჭყვალა** (მარი 1910: 219), წელს, ნაწლავს ლაზურში აღნიშნავს წიწი სიტყვაც (იქვე). წელი სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტებია: აჭარულში - წელწული „ნაწლავი“ (ფუტყარაძე 1984: 43); თუმურ დიალექტში - ნაწლევი „ნაწლავია: სახევ ნაწლევ - ცხვრის ნაწლავი, სწორ ნაწლავსა და წვრილ ნაწლავს შორის; ნაცცის ნაწლევ - სწორი ნაწლავი, პირუტყვის ნაწლავი, სამგლე ნაწლევ - პირუტყვის ბრმა ნაწლავი“ (ცოცანიძე 2002: 263, 301); ინგილოურში ნაწლავს ეფარდება ჩოყი „შიგანი, მუცელ-ნაწლავი ცხვრისა“ (ღლონტი 1984: 662).

გარდა ზემოთ განხილული სიტყვებისა, დიალექტებში მრავლად გვხვდება ბგერითი შედგენილობითა და მნიშვნელობით ახლომდგომი ლექსიკა, რომელიც არ აღდგება საერთოქართველურ დონეზე. ესენია:

დუდი (მეგრ.) – „თავი“ (ყიფშიძე 1914: 228; ჭარაია 1997: 62). იგივე სიტყვა გვაქვს ლაზურშიც: **დუდი** „თავი, კეფა, სათავე“ (მარი 1910: 140). ეს ფუძე დასტურდება დასავლურ დიალექტებში: იმერულში **ამო-დუდ-ება** „თავამდე ავსება“, **უ-დუდ-ური** „უჭკუო; მოურიდებელი“ (ბერიძე 1912: 24); გურულში **დუდი** „ქათმის ბიბილო“ (ღლონტი 1974: 213); აჭარულში **დუდი** ფუძით წარმოდგება: **დუდი** „თავის თხემი“, **დუდ(მ)ხალი** „კომბოსტო“, (ნიჭარაძე 1957: 143), იგივე ძირი ნასესხები აქვს სვანურსაც, სადაც **დუდ-ულ** ნიშნავს „ძუძუსთავს“ (კლიმოვი 1964: 75). ლაზურში **დუდ-ს** ხშირად ენაცვლება ქართული **თავ-** ფუძის შესატყვისი თი: **ცხენიში თი, ფუჯიში თი, ხოჯიში თი** „ცხენის, ძროხის, ხარის თავი“ (ასათიანი 1974: 126).

სვანურში **პირუტყვის მკერდის** აღმნიშვნელი სიტყვაა **გუჰ // გუფ** „გულმკერდი, მკერდი“ (თოფურია 2000: 372). ამ სიტყვას უკავშირდება მეგრული **გუგუზა < *გუზ-გუზ-ა** „საქონლის მკერდი, საქონლის ხერხემლიდან გამოსული მკერდის ყაფაზის შემკვრელი ბრტყელი, მოხრილი ძვლები, გვერდის ნაჭრები“ (შდრ. **გოდლოძლო; კვრდაში** (ქაჯაია

2001: 410). სამწიგნობრო ენის **მკერდი** სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტია მეგრული **კიდირი > კვდერი** „მკერდი“ (ყიფშიძე 1914: 257; ჭარაია 1997: 81): „[ცხენს ულუ] **კვდერი** ალაბი დო გვერდი, ჩხემა აკოხუაფილი „[ცხენს აქვს] მკერდი ადლნახევალი, თეძო ჩაფსკვნილი“ (სამუშია 1971: 106). მეგრული **კიდირი მკერდ**-ის კანონზომიერი ფონეტიკური შესატყვისია: ანლაუტში ჩქამიერის წინ ბაგისმიერი მ დაკარგულია (გუდავა 1979: 80-84), ქართულმა ე-მ მეგრულში ი მოგვცა (მელიქიშვილი 1975: 122-128). შემდგომ ძირში მოხდა მეტათეზისი: **კიდრი < კირდი** და ინტერკონსონანტურ პოზიციაში განვითარდა ი ხმოვანი. იმავე ძირისაა მეგრული **კვრდაში** „ნეკნი. მკერდის ყაფაზის შემკვრელი ძვლები“ (ჩხორ.). ეს სიტყვა, გარდა ნეკნისა, აღნიშნავს მხარ-ბეჭის სახსარსაც. აქ მოყვანილი მნიშვნელობა კიდევ უფრო გვარწმუნებს, რომ ფორმაში მკერდის აღმნიშვნელი მეგრული **კიდირ**-ია წარმოდგენილი ნათესაობით ბრუნვაში. ლაზური ნეკნის აღსანიშნავად იყენებს თურქულიდან ნასესხებ **კაბურდა**-ს (ჯიქია 1975: 67), ხოლო ზურგის ძვლებს **კაბულაში ყვილეფე** ეწოდება (ასათიანი 1974: 119). ჩვენი ინფორმატორის ცნობით, აჭარულშიც არის ნასესხები **ყაბურდები**, ოღონდ ნეკნების მნიშვნელობით.

ყელის, ხორხის აღსანიშნელად დიალექტებში მრავალგვარი ვარიანტი არსებობს: იმერული **ყრონტი** // **ყრონჭი** „ყელი; ხორხი“, გურული ფორმები **ყლონჭი** // **ყორყინტი** // **ყორყინტე** (< ***ყორყინტაი**) „ყელი, ხორხი“ (ღლონტი 1984: 612; ჟდენტი 1984: 613) იმავე ძირის ნაყარი ფორმებია, რაც გურული **ყორყი** // მეგრული **ყვრყი** „ყელი“, სვანური **ყვრყინჯ** (ბალსზ. // **ყყვრინჯ** (ლაშხ.) // **ყყვრინჯ** (ლაშხ.) // **ყყვრინტ** (ლენტეხ.) „ხორხი; ყრონტი“ (თოფურია 2000: 809), მეგრული **ყორყელი** „ყელი“ (ყიფშიძე 1914: 355; ელიავა 1997: 330). 3. ფენრიხისა და ზ. სარჯველადის „ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში“ მითითებულია, რომ მეგრული **ყორყელი** // **ყურყელი**, რომლებიც მოდის მეგრული **ყორყელი** ვარიანტისაგან, სამწიგნობრო ენისა და სისინა დიალექტების **ყორყ**-ის კანონზომიერი შესატყვისებია (ფენრიხი, სარჯველადე 1990: 373). ყელის ლაზური **ყირყინტი** (მარი 1910: 203) და **ყიყინტონი** (ასათიანი 1974: 119) სახელები მიიჩნევა სამწიგნობრო ქართულის **ყანყრატო**-ს შესატყვისად (ფენრიხი, სარჯველადე 1990: 365). **ყანყრატო** კი, საბას განმარტებით, არის „ხორხი პირუტყუთა“ (საბა 1993: 263). ლაზურს

უახლოვდება აჭარული **ყირყიტონი** „სასულე, ყია“ (ფუტკარაძე 1990: 43), შდრ.: თუშური **ყაყრანტო** // **ყანყრატო** „სასუნთქი მილი“ **ყინწაწა**//**ყინწარაწა** „კისერი“ (ცოცანიძე 2002: 384, 388). აჭარულში, ინფორმატორის მიხედვით, გვაქვს **ყინჭაპი**, რაც თუშური **ყინწაწის** ფონეტიკური ვარიანტია. მეგრული **ყერყი** „ყელი“ ნასესხებია აფხაზურში: **ა-ყერყე** „ყელი, ხორხი, სასუნთქი მილი“ (ჯანაშია 1954: 31). ჩვენი ვარაუდით, **ყ** თანხმოვნის ვარიანტები უნდა მომდინარეობდნენ ამოსავალი **ჭ** ფონემის შემცველი ძველქართული **ჭორჭი** „მკერდის კერძი ნაწილი ყელისა“ (საბა 1993: 443) ფორმისაგან, რომელსაც თავის მხრივ მოუცია კიდევ ერთი, **ხორხი** და მეგრული **ხორხოტა** „ხახა, ხორხი“ ფორმები (ყიფშიძე 1914: 407; ჭარაია 1997: 181): ხორციჲ ხორცი ჭკომ დო **ხორხოტაჲ** ვაყინტუა „ხორცმა ხორცი ჭამა და ხახამ არ გადაყლაპაო“ (შეროზია, მემიშიში 1994: 185). ჩვენ ვერ დავეთანხმებით ვ. აბაევის დაუსაბუთებელ ვარაუდს, რომ **ჭორჭი** > **ხორხი** ნოსტრატულ ენათა საკუთრებაა (აბაევი 1989: 249), ვინაიდან თვით ნოსტრატულ ენათა რეალური არსებობა არ არის დამტკიცებული.

პირუტყვის ქვედა ყბის აღმნიშვნელად ზემოაჭარულში დასტურდება სიტყვა **ღრანჯი**, ხოლო გურულში **ღრანჭი** ზოგადად ქვედა ყბაა, ადამიანისა და პირუტყვისა (ღლონტი 1984: 793). ჩვენი ინფორმატორის ცნობით, ვარიანტი **ღრანჭი** ადამიანისა და პირუტყვის ქვედა ყბის აღმნიშვნელად გვხვდება ასევე ქვემოიმერულ კილოკავშიც. დასახელებული ორი ფონეტიკური ვარიანტის სინონიმია თუშური **ლაჟაყბა** „საქონლის, ცხენის ქვედა ყბა“ და ხევსურულში **ლაშყბა** (ქეგლ, IV, 1955: 1481; ცოცანიძე 2012: 138; ღლონტი 1984: 793).

სიტყვა **კბილი** ზოგ დიალექტში წარმოდგენილია მცირედ განსხვავებული ფონეტიკური ვარიანტების სახით: თუშურში დასტურდება **კმილი**, მაგალითად, **საქერე კმილ** „ცხენის ქვედა წინა კბილი, რომლითაც განსაზღვრავენ მის ასაკს“ (ცოცანიძე 2002: 313); **ბ** ბგერის გამკვეთრების გზითაა მიღებული ქვემოიმერული **კბილი**; მეგრულში გვაქვს სრულხმოვნის **კიბირი** „კბილი“ (ყიფშიძე 1914: 256; ჭარაია 1997: 79). ლაზურში წარმოდგენილია ვარიანტები: **კიბირი** > **კიბიი** > **კიბრი** > **ჭიბრი** // **კირბი** (ჩიქობავა 1938: 54). სვანურში გვაქვს **კიპ ჭლ** სახეობა (გელენიძე 1974: 59). არნ. ჩიქობავა ქართულ-ზანურ ფუძეებში გამოყოფს **კბ-** // **კიბ-** ძირსა და **-ილ** // **-ირ** სუფიქსს. ძირის ამოსავალ ფორმად

მიიჩნევს კიბ-ს, ქართულ კბ-ში კი ი ხმოვნის დაკარგვას ვარაუდობს (ჩიქობავა 1938: 54). გ. კლიმოვი ქართულ-ზანური ერთიანობის ხანისთვის აღადგენს *კბ-ილ არქეტიპს (კლიმოვი 1964: 106-107). სიტყვა კბილ-ის ნაწილობრივი სინონიმებია: რაჭული **ღრჯოლი** // **ღჯოლი** „დიდი, უშნო კბილი, ღოჯი“ (კობახიძე, 1987), ხოლო ქვემოიმერულში - **ღჯოლი** „id.“ თუშურში ასევე ნაწილობრივი სინონიმია **სალაგმე** „ცხენის ერთი გვერდითა კბილი (ხუთი წლისას ამოსდის)“ (ცოცანიძე 2002: 299), ზუსტად იგივეა მეგრული **სალაგამო** // **სალარგამო** // **სალაგმე** „ცხენის კბილი, წინა და უკანა კბილებს შუა“ (ჯვ., წალენჯ., მარტვ., ჩხორ.) (ციტირება). ეს ვარიანტები დანიშნულების **სა-ო, სა-ე** ცირკუმფიქსებითაა ნაწარმოები **ლაგამ-** // **ლარგამ-** ძირისაგან.

ძველქართულ ტექსტებში სიტყვა **ყულივი** საკმაოდ ხშირად გვხვდება. სულხან-საბას განმარტებით, **ყულივი** არის „მჯრის ძვალი“ (საბა 1993: 273). იმავე სემანტიკას ადასტურებს ლ. ლეონიძეც: **ყულივი** „მხრის ძვალი“ (ლეონიძე 1925: 82). იგივე სიტყვა შემორჩენილია იმერულ და გურულ დიალექტებში ოდნავ გაფართოებული მნიშვნელობით: იმერ. **ყულივი** „ბარძაყის ან მხრის ძვალი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 148), გურ. **ყულივი** „დიდი ძვალი“ (დლონტი 1984: 609), ლაზურში სიტყვა დაცულია სახეცვლილი ფონეტიკური ფორმით და უფრო ფართო სემანტიკით: **ყვილი** (ხოფ.) // **ყილი** (არქაზ., ათინ.) // **ილი** (ათინ.) „ძვალი“ (მარი 1910: 203). არნ. ჩიქობავა შენიშნავს, რომ ლაზური **ყვილი** // **ყილი** : ქართ. **ყულივი** ფორმათა შესატყვისი ძირი მეგრულში არ ჩანს (ჩიქობავა 2008: 87), თუმცა, როგორც ჩანს, მკვლევარს გამორჩა ის ფაქტი, რომ ეს ძირი რეალურად გვაქვს მეგრულში: **ყვიყვილი** „მენჯის ძვალი“ (ბუკია 2006: 48). ამ შემთხვევაში მეგრულში სემანტიკა გადანაცვლებულია და რედუპლიცირებულია ძირი: **ყვილი** > ***ყვილყვილი** > **ყვიყვილი**). საერთოქართველური ფუძის რედუპლიცირებული მეგრული ფორმა აქვს ნასესხები აფხაზურ ენას (ბუკია 2003: 42): **ა-ყ'ყ'გლ** „ცხენის მენჯის ძვალი“ (არშა 1980: 39). ამ სიტყვებთან სემანტიკურად ახლოს დგანან იმერ. **კულამი** „საუღლე“ (გაჩეჩილაძე 1976: 86). შდრ. **კულანი** - ევნის უღელთ ასაკრავი (საბა 1991: 395).

თირკმელი სიტყვის სინონიმად დასტურდება სიტყვა **ჭაჭა** „თირკმელი“, რომელიც ამ ბგერითი სტრუქტურით გავრცელებულია დასავლურ დიალექტებში – აჭარულში, გურულში იმერულში, მეგრულში (დლონტი 1974: 718; მოწინიძე 1974: 491; კობერიძე

2011: 115; ყიფშიძე 1914: 387; ჭარაია 1997: 130). სიტყვა ამავე სახით და სემანტიკით შესულია სამწიგნობრო ენაშიც: „ჭაჭა (იმერ. გურ.) იგივეა, რაც თირკმელი“ (ქეგელ, VIII, 1964: 1234). სვანურ დიალექტებში დასტურდება ამავე სიტყვის მცირედ სახეცვლილი ფონეტიკური ვარიანტები: ჯაჭ // ჭაჭ (სვან.) „id.“ (თოფურია 2000: 886). იგივე ჭაჭ ვარიანტი წარმოდგენილია აფხაზურ ენაშიც: ა-ჭაჭ // ა-ჭაჭა „id.“ (ჯანაშია 1954: 394; არშა 1980: 83; კვარჩია 1981: 54; რალ, 1964: 449). ფორმები პირველად შეაპირისპირა დ. გულიამ (გულია 2004: 13). გ. კლიმოვი მიუთითებს, რომ სიტყვა აფხაზურიდან აქვს ნასესხები მეგრულს (კლიმოვი 1965: 304). ეს მოსაზრება სადავოა, ვინაიდან, სიტყვა არ დასტურდება აფხაზურის განაყოფ აბაზურ ენასა და უბიხურ-ჩერქეზულში. მ. ჩუხუა აფხაზურ-ჩერქეზულ ფორმათა შესატყვისად ვარაუდობს ქართ. **წენწული**, ზან. **ჭინჭა** // **ჭიმჭა** ასფურცელა, სვან. **ჭინჭილ** „ნაწლავი“ ლექსიკურ ერთეულებს (ჩუხუა 2007-ა: 41).

დიალექტების ნაწილში გამოვლინდა ცხოველის სხეულის ცალკეული ნაწილების ტყავის სახელებიც: ქართლ. **ფერხიელი** „ძროხის, ხარის თუ კამეჩის ფეხის ტყავი“ (შდრ. ძველქართ. **ფერჯი**), ქართლ. **ფერთხელა** „საქონლის ფერდის ტყავი“ (შდრ. ქართლ. **ფენტხი** // **ფერთხი** „მუცლის ტყავი“, (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 405), მთიულ. **ფეჭრიელა** „საქონლის ფეხის ტყავი“ (ღლონტი 1984: 540, 542); იმერხ. **ფერჯიელი** „საქონლის ფეხის ტყავი. “ფერჯიელი საქალაბნეთ გონჯია, მალე გაცდება, მოთავდება“ (ფუტკარაძე 1993: 589); **თავრიელი** (ქართლ., ზ. აჭარ., ქიზიყ., მთიულ., ხევსურ., მოხ., ინგილ.) „ძროხის, ხარის თუ კამეჩის თავის ტყავი, საქალამნე თავის ტყავი“ (ღლონტი 1974: 239), **თავრიელი** „თავის ტყავი“ (შდრ. **თავი**), **ტოტრიელი** „ფეხის ტყავი“ (შდრ. **ტოტი** „კიდური“), **კარჩიელი** „საქონლის ფეხის ტყავი“ (ნარაკიძე 2011: 20; შდრ. **კაჩა** „კანჭი“). ყველა სიტყვაფორმა ნაწარმოებია სხეულის კონკრეტული ნაწილების სახელთა ფუძეებზე მქონებლობის აღმნიშვნელი **-იერ > იელ** სუფიქსის დართვით, ზოგჯერ კი მეორე, უფუნქციო **რ** ბგერაც ჩანს განვითარებული. ის ფაქტი, რომ სიტყვათწარმოების სრულიად იდენტური მოდელია გამოყენებული არა მარტო გეოგრაფიულად ახლობელ (აჭარულ-იმერხეული და ქართლურ-მთიულური წყვილები), არამედ ძალზე დაცილებულ დიალექტებშიც (ერთი მხრივ, იგივე აჭარულ-იმერხეული და, მეორე

მხრივ, ქართლურ-მთიულური ერთიმეორისადმი) გვავარაუდებინებს, რომ წარსულში ამ ტიპის ფორმები გავრცელებული უნდა ყოფილიყო სრულიად საქართველოში.

ზემოთ უკვე ნახსენები ქართლური **ფენტხი** // **ფერთხი** „მუცლის ტყავი“ სიტყვა პირდაპირ მატერიალურ და სემანტიკურ კავშირშია სხვა დიალექტთა მონაცემებთან: მესხ. **ფენტხი** „1) საქონლის ფერდის ნაწილი (თხელი, მჭლე), 2) ადამიანის გვერდი, ნეკნი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 75); იმერ. **ფენტხი** „ადამიანის, ცხოველის გვერდი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 135); გურ. **ფანთხი** // **ფენტხი** „ძროხის ფერდი“; ქიზიყ., გურ. **ფენტხი** „თხელფერდი, გვერდის უნეკნებო ნაწილი, გვერდი უკანა ნეკნებიდან მენჯამდე“ (ღლონტი 1984: 534, 539). შდრ. ამ სიტყვის სინონიმები: აჭარ. **ფერდი** „პირუტყვის გვერდი (ფერდს უწოდებენ ადამიანის გვერდსაც)“ (კობერიძე 2011: 115); **ფერდი** (ინეგოლი) როგორც ადამიანის, ისე პირუტყვის „გულმკერდის ქვეშა“ (ფუტკარაძე 1993: 588); ქიზიყ. **პურტი** „თხელფერდი, ნეკნების ქვემოთა გვერდი, ფენტხი“ (მენტეშაშვილი 1943: 145; ღლონტი 1984: 443).

სამწიგნობრო ენის **ნიდაო** „ცხენის კისრის დასასრული ბეჭების თავთან, სადაც ფაფარი დააწყდება“ სიტყვა ამავე ფორმით და მნიშვნელობით გვხვდება იმერულში: **ნიდაო** „ცხენის კისერი ბეჭების შესაყართან“ (ღლონტი 1974: 421). მის ფონეტიკურ ვარიანტებად დიალექტებში დასტურდება: თუშური **მინდაო** „პირუტყვის ზურგის ამოწეული ნაწილი ბეჭების თავთან, ზურგისა და კისრის შესაყართან“ (ცოცანიძე 2002: 231) და ქიზიყური **მუნდაო** „ცხენის კისრის დასასრული ბეჭების თავთან, კისრის უკანა მაღალი ნაწილი, რომელსაც ხანდახან კეხის ფრთების წინა ნაწილი უფუჭებს ხოლმე (მენტეშაშვილი; ღლონტი 1974: 389).

მცოხნავი საქონლის კუჭის მრავალკეც განყოფილებას სამწიგნობრო ენაზე **წიგნარა** და **ასფურცელა** ჰქვია. დიალექტებში ამ სიტყვათა შემდეგი სინონიმებია წარმოდგენილი: გურ. **მრავალწიგნაი** „მცოხნელ ცხოველთა კუჭისთავი, მრავლად დაკეცილი წიგნივით. ნ. ცხრაპატარძალა; გურ. **მრავალჭინჭაი**. ნ. **მრავალწიგნაი** (ღლონტი 1974: 388); ლეჩხ. **ცხრაწიგნა** „ფაშვი. ნ. **ცხრაპატარძალა**“, **ცხრაპატარძალას** რაჭულში ეწოდება **წიგნობელა**, **მრავალწიგნა**, ცხოველთა კუჭის თავი, მრავლად დაკეცილი (ღლონტი 1984: 681); გურ. **წიგნაწიგნაი** „საქონლის ფაშვის ნაწილი“ (ღლონტი 1984: 701).

კეფისა და ახლომდგომი ორგანოების სახელად დიალექტებში გამოიყენება **კინჩხი**: მესხ. **კინჩხი** „კეფა“ (ფეიქრიშვილი 1992: 53); ქვემოიმერ. **კინჩხი** „კისრის მიდამოები“, შდრ. წყევლა: „კისერი და **კინჩხი** გიტეხია!“ (ინფორმატორის ცნობა); მეგრ. **კინჩხი** „ხერხემლის დაბოლოება თავისა და კისრის შეერთების ადგილას“ (ყიფშიძე 1914: 258); ზემოსვან., ლენტეხ. **კინჩხ** // ლაშხ. **კინჩხ** „კინჩხი, კისერი“ (დონდუა 2001: 136; თოფურია 2000: 348). აჭარულში **კინჩხი** // **კვინჩხი** ორი მნიშვნელობით იხმარება: „1. ადამიანისა და პირუტყვის კეფისა და კისრის შეერთების ადგილი, 2. კანაფის გამხმარი ღერო“. ასევეა ლაზურშიც, შდრ. მეგრ. **კვირცხ** (ნოღაიდელი 1990: 25). მესხურში ამ სიტყვების სინონიმია **კინკრიხო** „კეფა“ (ფეიქრიშვილი 1992: 53), რომელიც ჩვენი ინფორმატორის ცნობით, ქვემოიმერულ კილოკავშიც გვხვდება, შდრ. აჭარ. **კვინიხი** „კეფის ზემო ნაწილი“ (კობერიძე 2011: 116).

მოხეურ დიალექტში არსებობს სიტყვა **საბაყაყე** „ცხენის ჩლიქის შუაგული“ (ღლონტი 1984: 458), **ბაყაყი** კი იმავე მოხეურსა და ქიზიყურში არის „ცხენის ფეხის შუაგული, რომელსაც ნალი არ ედება, ხორცმეტი ცხენის ფეხის გულზე“ (ღლონტი 1974: 63). ამ ცნებასთან ახლოს დგას მესხური **ნონოები** „საქონლის ჩლიქებშუა რბილი ადგილები“ (ღლონტი 1984: 64), რომელიც **ნუნა** სიტყვის ფუძეს უკავშირდება.

რქებდახრილ საქონელს სამწიგნობრო ენაში **ლაბა** და **ბელეშა** ჰქვია. მეორე სიტყვა ზოგ დიალექტშიც გვხვდება იდენტური ფორმით, ან ვარიანტების სახით: იმერული **ბელეშა** (ინფორმატორის ცნობა); აჭარული **ფელეშაჲ** // **ბელეშაი** „განზე გაწეული რქა მსხვილფეხა საქონლისა. ასევე მძიმედ მოსიარულე ხარი“ (კობერიძე 2011: 110); მესხ. **ფელეშა** „განზე გაწეული რქა მსხვილფეხა საქონლისა“ (ღლონტი 1984: 538).

დიალექტთა ჯგუფში, კერძოდ, ლეჩხუმურში, თუშურში, ქიზიყურსა და ხევსურულში დასტურდება სიტყვა **ჭიღვი** „მხარ-ბეჭის სახსარი“ (მენთეშაშვილი); „მხრის ძვალი; ცხოველის უკანა ფეხის ბოლო ნაწილი მუხლისაკენ“ (ღლონტი 1984: 725).

აჭარულ, გურულ და ჯავახურ დიალექტებში სიტყვა **წიბო** გამოიყენება „ნეკნის“ სინონიმად (ღლონტი 1984: 701).

ხევსურულ, მოხეურ და მთიულურ კილოებში აღნუსხულია სიტყვა სკა განსხვავებული სემანტიკით: „პირუტყვის ტვინზე გადაკრული აპკი“ (ღლონტი 1984: 496).

ქართლურსა და ქიზიყურში სიბანი არის „მარჯვენა ბეჭი ცხვრისა, ორი წიბოთი (ნეკნით) და თირკმლებით“ (ქართლ.); „ცხვრის ზურგი, გადაჭრილი ორ-სამ მალაზე თირკმლებითა და ნეკნებითურთ. ნ. ციბანი“ (მენთეშაშვილი 1943: 168; ღლონტი 1984: 493). ციბანი სიტყვას უკავშირდება გურულ დიალექტში დაცული ცებენაი, რაც ღორის მსუქანი ხორცია, რომლისგანაც ე. წ. ცებენა ქონი მზადდება, ღორის ქონი; სიტყვა სიბანი დასტურდება აგრეთვე ი. გრიშაშვილის „ქალაქურ ლექსიკონში“ ციტირებულ ხალხური ლექსის („ლექსი სოფელ მღვიმეზე“) ტექსტშიც: „არ მოვიკლებ ამასა, იმასა, ხარისა სიბანსა“ (გრიშაშვილი 1997: 304).

რქის სახელად ლაზურში გვხვდება ფორმები: არქა // ნქრა // ქია „რქა“ (თანდილავა 2013: 35, 585, 798), რომლებიც რქა სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტებია, მათთან ახლოს არის ინგილოური ქაჲ და აჭარული ქა // ქია (ი. მეგრელიძე; ღლონტი 1984: 558; კუზიბაბაშვილი 2009: 70). ბგერის დაკარგვა დამახასიათებელია ორივე დიალექტისთვის. ქა-ს შემთხვევაში სონორი რ ბგერაც გამქრალია. მეგრულშიც რქის სახელში დაკარგულია პირველი ბგერა: რქა // ქა, ოღონდ ამ ვარიანტებს სემანტიკაც გადაწეული აქვთ და ნიშნავენ „ცხენის წინა ფეხებზე მუხლის ზემოთ შიგნითა მხრიდან ამოსულ თხილისოდენა მეჭექს (ყიფშიძე 1914: 34). ეს ფუძე საერთოა ქართლურ-ზანურისთვის. ლაზურში გვაქვს ქრა // ქია (ჩიქობავა 1938: 93). ი. ყიფშიძე ნ. მარის მიერ მითითებულ აქრა ფორმას მიიჩნევს აფხაზურ გაფორმებად (ყიფშიძე 1914: 34), რაც დამაჯერებელი ახსნა არ არის. „ჭანურ-მეგრულ-ქართულ შედარებით ლექსიკონში“ არნ. ჩიქობავას ვარიანტთა მიღების სქემა ასე აქვს წარმოდგენილი: ქართ. რქ-ალ > რქ-ა; ჭან. რქ-ალ > რქ-ა > ქრ-ა // ქია; მეგრ. რქ-ალ > რქ-ა > ქრ-ა / ქა (ჩიქობავა 1938: 94). მეგრულის შემთხვევაში, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, სემანტიკა გადაწეულია და სიტყვა აღნიშნავს „რქოვან წამონაზარდს ცხენის ფეხზე“.

ცალრქიანი პირუტყვის აღმნიშვნელი სახელებია: ართქამი (მეგრ.) „ერთრქიანი“ (ქაჯაია 2001: 194); ქაღერა (იმერ.) „რქაღერა, ცალრქიანი საქონელი“, ქაციტა // ქაციტე

(იმერ.) „**რქაცქიტე**, რქებწვრილი საქონელი“. ნ. „**რქაფსიტა**“ (დლონტი 1984: 564); **ცალარქამ** (თუშ.) „ცალრქამოტეხილი რქოსანი ცხოველი“ (ცოცანიძე 2002: 425); **რქაკავშა** (მთიულ.) „მოგრეხილრქიანი“, **რქაკოჭა** (მთიულ.) „რქაწრეხილი“; **რქამარწუხა** (ხევს.) „რქებგადაჯვარედინებული თხა ან ცხვარი“ (ჭინჭარაული 2005: 718); **რქამეტა** (მთიულ.) „ოთხრქიანი საქონელი“, **რქაფიელი** // **რქაწიწანა** (ხევს.) „რქებგანზეგაწეული საქონელი, წინმოხრილრქებიანი“ (დლონტი 1984: 457); **რქაწკუპაი** (მოხ.) „ვაცის ეპითეტია, ტყუპად, თითქმის პარალელურად სიმაღლეზე გაზრდილი რქების მქონე ვაცი“; **რქახუელები** (მოხ.) „ყოჩების ეპითეტია“; **რქაწრეხილი** (მთიულ.) „მოგრეხილრქიანი“. ნ. „**რქაკავშა**“, **რქაჭაკუტაი** (გურ.) „რქაკაკუტა, რქამოგრეხილი პირუტყვი“, **რქაჭუკო** (იმერ.) „რქამოკლე საქონელი“ (დლონტი 1984: 457).

რქასთან დაკავშირებული ეპითეტებია აგრეთვე: **ჩხოტა** (იმერ.) „ლამაზად წინ წამოხრილი რქები საქონლისა“ (გაჩეჩილაძე 1976: 160); **გაკე** (მეგრ.) „გაშლილი რქა“, შდრ. **ყურწა** (ქაჯაია 2001: 282); **წოროტაცუ** (თუშ.) „ძლიერ მახვილი, წვეტიანი რქა“ (ცოცანიძე 2002: 449).

სულხან-საბას ლექსიკონის მიხედვით, „**კუკუხო** - თემოს ძვალნი“ ყოფილა (საბა 1991: 395). იგივე სიტყვა და მისი ფონეტიკური ვარიანტები დასტურდება დიალექტებშიც: ქართლურსა და კახურში **კუკუხო** არის „მენჯის წინა ფრთა, რომელიც ზევიდან საზღვრავს საქონლის ფერდს, სიპას“ (ლ. ლეონიძე; დლონტი 1974: 312); აჭარულში - **კუბუხო** // **კუკუხო** „გავის ძვალი, ხერხემლის დაბოლოება: “ცხვარი დამკლდა კუკუხვები აქ ამოშვერილი“ (კობერიძე 2011: 115); იმერხეულში - **კუკუხო** „მსხვილფეხა პირუტყვის თემოს ძვალი, “კუკუხეები ჩუყურია ძროხასა, ჯობოს ამელამ იშოვს ესა“ (ფუტყარაძე 1993: 489); იმერულში - **კუკუხო** // **კუკუმფხო** „ხერხემლის ძვალი წელს ქვევით“ (გაჩეჩილაძე 1976: 86); ლაზურში - **კუნკურახი** „ადამიანის / ცხოველის წელს ქვემოთა ნაწილი“ (თანდილავა 2013: 387). რაც შეეხება მეგრულს, აქ იხმარება სიტყვა **კუკულე** „მენჯის წინა ფრთა, რომელიც ზევიდან საზღვრავს საქონლის ფერდს, კუკუხო“ (ქაჯაია 2001: 165). ვფიქრობთ, აქ **კუკუხო** სიტყვასთან საზიაროა ამ სიტყვის **კუკუ-** სეგმენტი; ხევსურულში **კუკუხო** არ ჩანს, მის ფუნქციას ასრულებს სიტყვა **ხეცრო** „მენჯის წინა ფრთა, რომელიც ზევიდან საზღვრავს წინა ფერდს“ (დლონტი 1984: 748).

ფშაურში, ხევსურულში, აჭარულსა და იმერულში არსებობს სიტყვა **ფერცხალი** „ნეკნები, გვერდის წიბო, ფერცხლის გალი, ნეკნები პირუტყვისა“ (ღლონტი 1984: 540); აჭარულსა და ინეგოლურ მეტყველებაში **ფერცხალს** // **ფირცხალს** ადამიანის ნეკნსაც უწოდებენ (კობერიძე 2011: 115, ფუტკარაძე 1993: 592).

სახელი **ფილტვი** დასტურდება სამწიგნობრო ენასა და დიალექტთა დიდ ნაწილში. მისი ფონეტიკური ვარიანტია მეგრული **ფირტვი** „ფილტვი“ (ჭარაია 1997: 136; ელიავა 1997: 310). საყურადღებოა, რომ საბასთან გვხვდება მხოლოდ **ფირტვ** ფორმა (საბა 1993: 193), ე.ი. სავარაუდოა, რომ **ლ**-ს გადასვლა **რ**-ში მოხდა ძველ ქართულში. ლაზურში გვაქვს **ფურფუ** (მარი 1910: 195). ამ ფორმებს უკავშირებს გ. მაჭავარიანი სვანურ **პერშ ჟდ-ა** < **პერშდ** < ***ფერშთ** ფორმებს, სადაც **ფ** > **პ** პროცესს რეგრესული დისიმილაციით ხსნის და **ფირტვ**-ის ამოსავლად **ფირთი** მიაჩნია პროგრესული დისიმილაციით, ლაზ. **ფურფუ** < ***ფირთუ** ასიმილაციით (**თ** > **ფ** ლაბიალურ გარემოცვაში) (მაჭავარიანი 1965: 18). ქართლურ-მეგრული **ფირტვ**-ის დაკავშირება მეგრ. **ფიჟვ**-, ლაზ. **ფურფუ** და სვანურ **პერშჟდა**-სთან ეჭვქვეშაა დაყენებული „ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 319). **ფურფუ** სიტყვას ლაზურში ხშირად ჩაენაცვლება ლაზურ-თურქული კომპოზიტი **ქჟე-ჯიგერი** // **ჩხე-ჯიგერი** „თეთრი ჯიგარი“ (მარი 1910: 236), სადაც პირველი კომპონენტი ლაზური **ქჟე** // **ჩხე** „თეთრია“, მეორე კი სპარსულიდან ნასესხები **ჯიგერ**, რომელიც ნიშნავს როგორც საქონლის შიგნეულს, ასევე ღვიძლს (ქეგლ, VIII, 1964: 1588); შდრ. **უჩა-ჯიგერი** „ღვიძლი“, ზედმიწ. „შავი ჯიგარი“ (მარი 1910: 236). მეგრული **ფიჟვი** „ფილტვი“ (ჭარაია, 1997: 136; ელიავა 1997: 310) ფართოდაა გავრცელებული დასავლურქართულ დიალექტებში: იმერულში, გურულში **ფიჟუა** // **ფიჟუე**, და-**ფიჟვინება** „დასივება“ (ბერიძე 1912: 57), ღლონტის მიხედვით, იმერულში **ფიჟუაე**, გურულში **ფიჟუაი** და **ფირფიჟაი** არის ფილტვი (ღლონტი 1984: 544); **ფიჟვი** (იმერ.) „ფილტვი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 136); ლეჩხუმურსა და აჭარულში **ფიჟვი** (ღლონტი 1984: 544, კობახიძე 1987: 106, კობერიძე 2011: 115). **ფიჯვი** (ინეგოლი) „ფილტვი“ (ფუტკარაძე 1993: 593), იმერულში გვხვდება **ფირტვისა** და **ფიჟვ**- ფორმების კონტამინაცია: **ფირფიჟა** (მოწენიძე 1974: 389). მესხურში ფილტვს ეწოდება **ფახფუხაჲ** „საქონლის ფილტვი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 75), ხოლო

იმერული დიალექტის ოკრიბულ თქმაში ფილტვს **ფახურა** ეწოდება (ინფორმატორის ცნობა).

არცთუ იშვიათია შემთხვევები, როცა ერთი და იმავე ცნებების, კერძოდ, პირუტყვის სხეულის ერთი და იმავე ნაწილების სახელებად ხშირად დასტურდება ნაირგვარი წარმომავლობის სინონიმური სიტყვები:

იმერ. **ახალაკ-მახალაკი** „საქონლის შიგანი, ჯიგარი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 21); ხევსურ. **შიგაური** „პირუტყვის შიგნეულობა, ფაშვ-ნაწლავები“ (ჭინჭარაული 2005: 272; ღლონტი 1984: 632); მესხ. **ბოგრაგები** „საქონლის შიგნეული - თირკმლები“ (ფეიქრიშვილი 1992: 26).

მეგრ. **კოკერი // კონკერი** „წვივის წინა ძვალი კოჭიდან მუხლამდე“ (ქაჯაია 2001: 154); ფშ., მთიულ. **ქაჯია** (ერწ.) „ცხვრის წვივის ძვალი“ (ქეგლ, VII, 1962: 278 ; ღლონტი 1984: 564); მეგრ. **კვარი** „მუხლის კვერი (საქონლისაც)“ (ქაჯაია 2001: 123).

აჭარ. **კოკოში** „ხარის ან კამეჩის სქელი კისერი“ (შ. ნიჟარაძე; ღლონტი 1974: 298); ხევსურ. **ჩამა**, ლეჩხ. **ჟილა** „ხარის სქელი კისერი“ (ღლონტი 1984: 643, 781).

მეგრ. **კისერი** „ყელი“ (ქაჯაია 2001: 151); ქვემოიმერ. **კისერი** „ყელი, კისერი“ (ინფორმატორის ცნობა); ლაზ. **ჯინიქი** „კისერი“ (თანდილავა 2013: 900).

მეგრ. **ლაყვა > აყვა** „საქონლის ზურგის უკანა ნაწილი კუდუსუნამდე, სამკუთხა ფორმის ჩავარდნილი ადგილი საქონლის წელის უკანა მხარეს - ფერდი“ (ქაჯაია 2001: 187, 200); სიტყვის სტრუქტურა და ეტიმოლოგია ბუნდოვანია; ზემოიმერ. **შემხოზილი** „კურტუმი (უკანალი) საქონლისა“ (ბ. წერეთელი; ღლონტი 1984: 627); **გავა** (აჭარ.)- „ცხენის უკანა მხარე- თეძოები“ (მგელაძე 1966: 106).

რაჭ. **ჟიშკვი** „ძროხის დიდი ჯიქანი, რომელიც ცოტა რძეს იძლევა“ (ღლონტი 1984: 447); იმერ. **ტლიკვი** „ძროხის ცური ურძეოდ, რაც დიდია, მით ცოტას იწველის ძროხა“ (გაჩეჩილაძე 1976: 128); ლეჩხ. **ჯელქი** „ძროხის დიდი ცური, ცოტა რძეს რომ იწველის“ (ღლონტი 1984: 778).

თუშური **საქსნეი** (კსენი სიტყვისაგან) „ხბოს კუჭი, რომელსაც შაბოშად იყენებენ“ (ცოცანიძე 2002: 325); მეგრ. **მაჭიკი** „ჩვილი საქონლის კუჭის ის ნაწილი, რომელიც გამოიყენება კვეთისათვის- **დვრიტა**“ (ქაჯაია 2001: 233).

მეგრ. ღვა // ღვანჭვი „ლოყა“ (ყიფშიძე 1914: 350; ელიავა 1997: 324); „ცხენის ყბა“ (ჯვ., მარტვ.). არნ. ჩიქობავა მეგრულ-ლაზურ ღვა-ს უკავშირებს ქართლურ ღაწვ-ს და მიიჩნევს, რომ მეგრული ღვა მომდინარეობს ღო-სგან, რომელიც ქართლურში ღა-კომპონენტს შეესაბამება. ქართლური ღა-წვი კომპოზიტია ისევე, როგორც მეგრული ღვა-ნ-წვი. ღვანჭვი < ქართლ. ღაწვ-ისაგან. წ-ს შემდეგ კ არის განვითარებული, წ-ს წინ კი - ნ, ვ დაკარგულია (ჩიქობავა 1938: 52). ეს სიტყვა ძირითადად მესაქონლეობის ლექსიკაში გამოიყენება, თუმცა ძველ ქართულში გვაქვს: „იკაჯდეს ღაწუთა მათთა“ (მეათე კლასის სახელმძღვანელო, 2010: 47). ღაწვი როგორც „ქვედა ყბა“ აჭარულსა და ინეგოლურ მეტყველებაში დასტურდება, საერთოა როგორც ადამიანის, ისე პირუტყვისათვის. ამ სიტყვიდან უნდა მომდინარეობდეს ეპითეტი ღანჭვიპაი (ინეგოლი) „გამხდარი სახის ადამიანი“ (ფუტკარაძე 1993: 607).

მეგრ. ძაგარა „ღვიძლი“ (ყიფშიძე 1914: 373); ლაზ. ჯიგერი „ღვიძლი“ (მარი 1910: 236). სიტყვა ჯიგარი ქართული ენის დიალექტებში გავრცელებულია სიტყვათა მყარი შეთანხმებების სახით: ხევსურულში, ქართლურსა და კახურში ჯიგარს დააყრის ნიშნავს „სიყვარულს გამოხატავს“, ხოლო ჯიგარს აიყრის – „შეიძულებს“, თუშურში ჯიგარი „თალხი, სამგლოვიარო სამოსია“.

ჯავახ. აჭარ. ჭაშა „შუბლი“ (ფუტკარაძე 1990: 35), შდრ. ჭაშა „შუბლს ზეითი, თავის ძვალი“ (საბა 1993: 399); აჭარ. კოროპინი „შუბლი, ცხოველის თავის წინა ნაწილი: „კოროპინზე თეთრი ნიკორი ჰქონდა“ (ფუტკარაძე 1990: 40); აჭარ. ხაპერი „პირუტყვის თავის ქალა“, იხ. თედო სახოკია: „აქაც დარჩენილა ჩვეულებად ღობის სარზე ჩამოკიდება პირუტყვის თავის ქალისა, ან როგორც აქ ეძახიან, საქონლის ხაპერისა“ (სახოკია 1985: 257; ნიჭარაძე 1971: 429).

იმერ. ხირხი „საქონლის ხერხემალი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 177); გორგალი (მეგრ.) „ხერხემალი“ (ყიფშიძე 1914: 219; ჭარაია 1997: 53). მეგრულშივე ხერხემლის აღსანიშნავად გამოიყენება აგრეთვე ოჭიში (ჯვ., ჩხორ., ხობი), რომლის ძირითადი მნიშვნელობა „ზურგია“ (ზედმიწ. „სა-წელ-ის-ი“). შდრ. თუშური ზურგის ძვალი „ხერხემალი“ (ხუბუტია 1969: 101). ლაზურში ხერხემალს აღნიშნავს შვა // შქა „შუა“ (ასათიანი 1974: 119).

პირუტყვის აღნაგობას აღნიშნავს ისეთი სიტყვებიც, რომლებიც მხოლოდ თითო, ან ორიოდ დიალექტში დასტურდება, ანუ არის **ვიწრო ლოკალური გავრცელების ლექსიკა**. ამ ჯგუფს განეკუთვნება შემდეგი სიტყვები:

მეგრ. **აზხა** „ბეჭი, ცხენის წინა ფეხები“ (ქაჯაია 2001: 164; ჯავახიშვილი 1986: 224). ყიფშიძის მიხედვით, აფხაზურიდანაა ნასესხები მეგრულში **აფხა** „მხარი“ (ყიფშიძე 1914: 197), რაც არ შეესაბამება სინამდვილეს, ვინაიდან ასეთი სიტყვა აფხაზურში არ დასტურდება.

ქიზიყ. **აგუზიო** „სათბილო, საქონლის (ძროხის, ხარის, კამეჩის) უკანალი“ (მენტეშაშვილი; ღლონტი 1974: 23).

იმერ. **აუზი** „საქონლის გავის ნახევარი მხარი“ (ღლონტი 1974: 43).

იმერ. **ბადია** „ცხოველის კუჭ-ღვიძლისა და ნაწლავების შემაერთებელი ბადექონი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 21).

იმერ. **ბანდლი** „1. ობობას ქსელი. 2. უხბოო, ბერწი ძროხის ცური“ (გაჩეჩილაძე 1976: 22).

ლაზ. **ბოტოტი** „საქონლის ფეხი, თითი“ (თანდილავა 2013: 66); მთიულ. **ქღირტლა** „საქონლის დამახინჯებული თითი“ (ღლონტი 1984: 449).

მეგრ. **გუჯუჯი** „ბუჭუჭი, საქონლის ფაშვის ხაო“ (ქაჯაია 2001: 421).

მთიულ. **დედანი** „ბუდე, პერანგი, რაშიაც ხბო იზადება“ (ლ. კაიშაური; ღლონტი 1974: 204).

გურ. **დუნდულო** „ცხვრის დუმა“ (ღლონტი 1974: 214).

მეგრ. **თხეპერი** - „ხრტილი (საქონელს მკერდთან თხელი ხორცი რომ აქვს, იმას ჰქვია თხეპერი), შდრ. თხიპერი“ (ქაჯაია 200: 74).

ლაზ. (ვიწ.) **კატაღანა** „საქონლის ყბის ნაწილი“ (თანდილავა 2013: 363).

აჭარ. **კიკილო** „პირუტყვის თვალის უპე“ (შდრ. **კილო**) (ფუტკარაძე 1990: 34).

კოთალი (ქიზიყ.) „უმატყლო ქოსა ცხვარი“ (მენტეშაშვილი 1943: 91; ღლონტი 1974: 297).

ლაზ. **კუკული** // **კუმბული** „1. ძროხის ძუძუს თავი. 2. ბერიკაცის წაგრძელებული ქუდი“ (თანდილავა 2013: 385). **კუნკული** „მონაზვნის თავსაბურავი“ (საბა 1991:397),

ბერის ქუდის, „მონაზონის თავსაბურავის“ მნიშვნელობითაა **კუკული** ძველ ქართულ ლიტერატურაში: „ხოლო თავსა მისსა **კუკული** იხილვებოდა, ვითარცა გვრგვნი“ (მეათე კლასის სახელმძღვანელო, 2010: 137).

კურტაკი // **კურტაკაი** (აჭარ.) „მოკლებეწვიანი ცხვარი“: “ამ ბოლოხანებაი **კურტაკაი** ცხვრები გაშენდენ რაცხა“ (ფუტკარაძე 1990: 34).

ხევსურ. **კუჭულა** „1. ადგილი პირუტყვის რქებს შორის, 2. მთის წვერი“ (ღლონტი 1974: 318).

თუშ. **მაჟდაგი** „ბატკნის ტყავი“ (ღლონტი 1974: 343).

მოუდვარი (მოხ.) „ნაზმატყლიანი ან ნახევრად ნაზმატყლიანი ჯიშის ცხვარი“ (ღლონტი 1974: 379).

თუშ. **მტლოყვი** „მსუქანი ბარკალი“ (ღლონტი 1974: 389); აზერბაიჯანული ენიდან უნდა იყოს შემოსული სიტყვა **ბაზბალ** (ინგილ.) „დიდდუმიანი ვერძი, თუშური ყოჩი“ (ღლონტი 1974: 55).

იმერ. **პოზანი** „საკლავი პირუტყვის მუცლის ქონი“ (ღლონტი 1984: 440).

აჭარ. **პოჩვი** „თხის წვერი“ (ნიჭარაძე, ღლონტი 1984: 441).

ხევს. **სალია** „ცხენის ქაჩაჩის ქვედა პირი, რომელიც იჭედება ნალით“ (ღლონტი 1984: 466). ხევს. **სამყვრე სალი** „ცხენის ქაჩაჩის ქვედა მხარე“ (ჭინჭარაული 2005: 245; ღლონტი 1984: 469).

ლექს. **უწუმარი** „ცხოველის მუცელი“ (ღლონტი 1984: 530).

ქართლ. **ქუჩი** „საქონლის კუჭის ზემო პარკუჭი, სადაც კუჭში მონელებამდე გროვდება, ქუჩდება ჩაყლაპული საკვები“ (ღლონტი 1984: 580).

ლაზ. **ღანჯი** „ფეხი, მთლიანი ფეხი“ (თანდილავა 2013: 808).

ხევსურ. **შუშუტნი** „პირუტყვის ცხვირის ქინტონი, ნესტოები“ (ღლონტი 1984: 638).

ქიზიყ. **ჩალადაჯი** „საქონლის კისრის უკანა ნაწილი სათბილომდე, ბეჭების ქვეშა ნაწილი ხერხემლის ძალების მორჩებითურთ“ (ღლონტი 1984: 642).

ფშ. **ჩერანი** „წვივი“ (ღლონტი 1984: 653).

ხევსურ. **ჩხიმი** // **ჩხიმნი** „პირუტყვის ცხვირის ხრტილოვანი ნაწილი, ნესტოების უკან“ (ჭინჭარაული 2005: 239; ღლონტი 1984: 668).

იმერ. **წამუნდული** „თითი, კუდი და მისთ. მსხვილად დაბოლოებული, არაწაწვრილებული, შდრ. **კუდმუდნა** (გაჩეჩილაძე 1976: 165).

თუშ. **წეკვაც ძვალ** „პირუტყვის მენჯის ძვალი“ (ცოცანიძე 2002: 442).

ხევსურ. **კვლიმა** „წვრილფეხის მოზრდილი კოჭა“ (ჭინჭარაული 2005: 240; ღლონტი 1984: 770).

გურ. **ჯილდაო** „ცხენის ბეჭი“ (ღლონტი 1984: 779).

თუშ. **ჯიჯგბ** - პირიქითულად „ქონი, დუმა“ (ცოცანიძე 2002: 487).

ცხვირის ეპითეტებია: **ბორაფ** (მოხ.) „მერინოსის ცხვარი“ (ღლონტი 1974: 81). მთიულურში **დუმოური** „დიდდუმიანი ცხვარი“.

გაბუ (სვან.) „ურქო თხა“ (დონდუა 2001: 56).

კაჯილაი (მოხ.) „დუმის კუდი“, გადატ. „გამხდარი ცხვარი, უკუდო“ (ღლონტი 1974: 277); **კუდურ** (ინგილ.) „უკუდო, კუდმოწყვეტილი, ან კუდმოჭრილი“ (როსტიაშვილი). შდრ. **კუდური** „უკუდო“ (საბა 1991: 393); **კატამცხვარაი** (გურ.) „კუდიანი ცხვარი, რომელსაც დუმა არა აქვს“ (ღლონტი 1974: 274).

კეცხუქამი (მეგრ.) „თხა, რომელსაც რქები ყურებთან აქვს მოკაუჭებული“ (ქაჯაია 2001: 118).

კურტანა (მთიულ.) „კუდიანი ცხვარი“ (ღლონტი 1974: 214, 817);

კუნტულაჭ (თუშ.) „პატარა, მაგრამ მკვრივად შეკრული პირუტყვი, უფრო ცხვარი“ (ცოცანიძე 2002: 208). შდრ. **კუნტულა** (ფშ.) „უკუდო“. ნ. **„კუდალა“** (ღლონტი 1974: 31). იმერ. **პუნტულა** „პუტკუნა“;

მოხ. ხევს. **ჩირბე** „შავი ან სხვა ფერის ნიშანი რქოსანი საქონლის ნესტოების გარშემო“ (ღლონტი 1984: 657; ქეგლ VIII, 1964: 511).

ფერლული (ლაზ.) „გრძელი და ფართოყურებიანი თხა“ (თანდილავა 2013: 778). თურქულიდან ჩანს ნასესხები.

ფეჟღორაჲ (თუმ.) „დიდმუცლიანი ღინტლა ხბო, გოჭი, ბატკანი და ა.შ“. (ცოცანიძე 2002: 358).

ქორიტი (ლაზ.) „ურქო თხა“ (თანდილავა 2013: 805). შესაძლოა, ბერძნულისაგან მომდინარეობდეს.

ყურულა (ხევსურ.) „ბუნებით უყურო ან ყურებდაჭრილი თხა-ვაცი“. ნ. „ყუჯა“ (ჭინჭარაული 2005: 947; ღლონტი 1984: 617).

ჭეჭყაჲ (თუმ.) „პატარა მოზვერი“ (ცოცანიძე 2002: 453).

როგორც ვნახეთ, ხშირად ესა თუ ის ლექსიკური ერთეული სხვადასხვა ხარისხის ფონეტიკური და სემანტიკური სხვაობით არის გავრცელებული დიალექტთა უმრავლესობაში, კილოთა ჯგუფში, თუ ცალკეულ მიკროსამეტყველო ერთეულებში. მათი გავრცელების გეოგრაფიის დადგენა სრულ სურათს შექმნის ქართული ენისა და მის დიალექტთა სრულყოფილი ისტორიის დასადგენად, მსგავს და განსხვავებულ ენობრივ პროცესთა აღწერისათვის.

თავი III

შინაურ ცხოველთა შეფერილობის აღმნიშვნელი ლექსიკის

გავრცელების გეოგრაფია

როგორც სამწიგნობრო ქართულ ენაში, ისე მის დიალექტებში განსაკუთრებულ ფენას ქმნიან ის სიტყვები, რომლებიც შინაურ ცხოველთა კანისა თუ ბალნიანი საფარის ფერს აღნიშნავენ.

საყურადღებოა, რომ შეფერილობის ლექსიკაშიც გამოიკვეთა პირუტყვის შეფერილობის **უბველესი ფენა**, **საერთოქართველური ლექსიკა**, რომელიც დიალექტებში წარმოდგენილია როგორც იდენტური ბგერითი სტრუქტურითა და საერთო მნიშვნელობით, ისე ფონეტიკურად სახეცვლილად და/ან მეტ-ნაკლები სემანტიკური სხვაობით:

თეთრი, შავთეთრი, ჭრელი საქონლის აღმნიშვნელია დიალექტებში გავრცელებული საერთოქართველური **კაბ-** ფუძე: მისგანაა ნაწარმოები იმერულში, გურულსა და მეგრულში წარმოდგენილი **კაბ-ელ-ა** // **კაბ-ია** “შავთეთრა, ჭრელი საქონელი”; აჭარული **კაბია** „ჭრელი შეფერილობის საქონელი“ (სურმავა 1990: 12); ზან. **კორ-ობ-ა** < ***კობ-ორ-ა**; სვან. **კაბ-ჰ** (ბალსხემ), **კაბა** (ჩუბეხ.) “პირუტყვი, რომელსაც წელზე ან ფეხზე თეთრი ზოლები გაჰყვება” (ჩუბუა 1974: 115); მეგრ. **კაბ-ო** “ჭრელი, შუბლსა და ტანზე სხვა ფერის მქონე ჭრელი ხარი” (ქაჯაია 2001: 97); იმერ. **კამბულა** “კაბელა (ჭრელი, შავთეთრა საქონელი” (დლონტი 1974: 268) < ***კაბ-ულ-ა**.

საერთოქართველურ **ცხარ-** „თეთრი ზოლი“ ძირისგან უნდა მომდინარეობდეს სვან. **შხარ** < ***ჩხარ** “შუბლზე თეთრნიშნისანი საქონელი, ნიშა ხარი” (ჩუბუა 2007: 593). ამ სიტყვას უკავშირდება მესხური **ჩახალი** “პირუტყვის თეთრად ჭრელი თვალები” (ფეიქრიშვილი 1992: 87) და აჭარულ დიალექტში გავრცელებული **ჩახალაი**, რომელიც ინფორმატორის ცნობით, “ჭრელთვალა პირუტყვის” სახელია.

სიტყვა **სადარი** ფართოდ არის გავრცელებული ქართულ სამწიგნობრო ენაშიც და დიალექტებშიც: სულხან-საბას მიხედვით, **სადარი** “შუბლთეთრა ცხენია” (საბა 1993: 62); ქეგლ-ის განმარტებით: **სადარი** “შუბლთეთრი ცხენი” (ნ. ჩუბინაშვილი. დ. ჩუბინაშვილი;

ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 399). შდრ.: ფშ., მთიულ.-გუდამაყრ., თუშ. **საღარი** „შუბლიდან ცხვირამდე თეთრზოლიანი ცხენი“ (ლლონტი 1984: 481); **საღარაი** (ინეგოლ.) შუბლთეთრი პირუტყვი (ფუტკარაძე 1993: 559); **საღარი** (ხევს.) „შუბლთეთრი ცხენი“ (ჭინჭარაული 2005: 781). ეს სიტყვა გვაქვს სვანურშიც: **საღარ** // **საღირ-ა** „საღარი, ნიშა ცხენი“ (გოგებაშვილი 1999: 22). ბოლოს წარმოდგენილი ვარიანტი ასეთი აგებულებისაა: ძირეულ სეგმენტზე მქონებლობის აღმნიშვნელი -ა სუფიქსის დართვით მიღებულია **საღარ-ა**. არსებობს მეგრულში -ია კნინობითობის მაწარმოებლით გაფორმებული **საღარ-ია**, ასევე რედუცირებული და ხმოვანშეცვლილი **სოღრა** (მარტვ., ჩხორ., ჯვ., წალენჯ) (ბუკია 2006: 114-115). შდრ. **საღრა** ცხენი“ (ლეონიძე 1925: 63). **სოღრა** ფორმაში ლაბიოველარიზაციის წესის საფუძველზე ღ-მ გამოიწვია ა-ს ლაბიალიზაცია: ა > ო. ეს სიტყვა ხშირად გვხვდება ჰიპონიმად (ცხადაია 1987: 452). ამავე შინაარსის გადმოსაცემად მეგრული ხშირად იყენებს კომპოზიტს, რომლის ერთ-ერთი კომპონენტიც **ცვა** „შუბლი“ ფუძეა: **ცვასაღარი** „შუბლზე თეთრნიშნის ცხენი“ (ზუგდი.), ზედმიწ. ნიშნავს „შუბლსაღარს“. იგივე სემანტიკური დატვირთვა აქვს კომპოზიტებს: **ცვარჩე** // **ცვარჩე**, ზედმიწ. „შუბლთეთრი“; **ცვა** შუბლია, **რჩე** // **ჩე** – თეთრი. აგრეთვე **პირჩე**, ზედმიწ. „პირთეთრი“ (ბუკია 2006: 116).

ქართული ენის დიალექტებში, სახელდობრ, მთიულურში, გუდამაყრულში, გურულში, ფშაურში, ხევსურულში, ქიზიყურში, ლეჩხუმურში **მარღი** არის “თვალზე ლიბრგადაკრული პირუტყვი” (ლლონტი 1974: 345). იგივე სიტყვა გვაქვს მეგრულშიც ოდნავ განსხვავებული სემანტიკით: **მარღი** “თვალჭრელი” (ჭარაია 1997: 91). სიტყვა მეგრულის გზით ნასესხები აქვს აფხაზურ ენას: **ა-მარღ~ა** „ცალთვალთეთრი, მარღი“ (ჯანაშია 1954: 185), **ა-ჩოგმარღ~** ” თვალთეთრი ცხენი” (არშა 1980: 85). აფხაზურში ღ-ს პალატალიზაცია გამოწვეულია ქართულ-მეგრული სახელობითი ბრუნვის ნიშნით. ბოლოკიდურა -ა ხმოვანი **ა-მარღ~ა** ფორმაში აფხაზურში სესხების შემდეგაა განვითარებული (ბუკია 1999: 77); შდრ. **მარღი** “თვალთეთრი” (საბა 1991: 443), თუშურში **მარღი** “პირუტყვია, რომელსაც თვალის გუგაში თეთრი რკალი აქვს” (ცოცანიძე 2002: 217). ეს სიტყვა გვხვდება სვანურშიც (ლიპარტელიანი 1994: 213).

მარღია (ქართლ. მთიულ) თვალეზზე ლიბრგადაკრული ან ძალიან თვალჭრელი იტყვიან უმთავრესად ხარის კამეჩის ცხენის შესახებ (დლონტი 1974: 345).

შეფერილობის აღმნიშვნელ ლექსიკაში შედის ის ქართული სიტყვებიც, რომელნიც არ მიიჩნევიან საერთოქართველური წარმომავლობის მქონედ, ან ნასესხებია სხვა ენებიდან:

მეგრულში შუბლზე თეთრნიშნანი ცხენის სახელებად დასტურდება ვარიანტები: კიაპი // კიაფი // კიაპა // კიოპი // კიოპა // კიოფი "შუბლთეთრა, ნიკორა" (ჭარაია 1997: 80; ქაჯაია 2001: 134). ეს ფორმები ხშირად გვხვდება ჰიპონიმებადაც. შდრ. იმერ. კიოფი "ცხენის შუბლზე პატარა თეთრი ნიშანი," თუ დიდი წილი შუბლისა თეთრი აქვს, მაშინ "ნოთას" (საღარს) ეტყვიან (დლონტი 1974: 292; იმერ. კიოფა "საქონელი თეთრი შუბლით" - ნიშა, კიოფი (გაჩეჩილაძე 1976: 83). ცხენის შუბლზე პატარა თეთრი ნიშანია აგრეთვე "შუბლკიოფა" (ჯავახიშვილი 1986: 180). შესაძლოა, ფუძე უკავშირდებოდეს კიაფ- (კიაფობ-ს) ზმნას. სავარაუდოა, რომ კიაფი და მისი ფონეტიკური ვარიანტები თავდაპირველად მაინცდამაინც ცხენის აღმნიშვნელი კი არ იყო, არამედ მხოლოდ შინაური ცხოველების შუბლზე გამოსახულ თეთრი ფერის მცირე ნიშანს აღნიშნავდა. ჩვენი აზრით, ამისი დამადასტურებელი უნდა იყოს მეგრული ფორმა კიოფ-ამ-ი „შუბლთეთრი საქონელი და ცხენი“ (ქაჯაია 2001: 387), რომელშიც გამოიყოფა მქონებლობის სუფიქსი -ამ. შესაბამისად, კიოფამი ზედმიწევნით ნიშნავს კიოფიანს. შესაძლოა, კიაფ- ფუძეს უკავშირდებოდეს სვან. ჭაბი „შუბლთეთრი ძროხა“ (ინფორმატორის ცნობა), შდრ. კ > ჭ პროცესი სვანურში: კაცი > ჭაშ.

დიალექტებში იმავე სემანტიკით გამოიყენება სიტყვა ნიკორა: მეგრულში ხარს, ცხვარს, ძროხას, კამეჩს ნიკორას ეტყვიან, თუ შუბლზე თეთრი ნიშნის მქონეა, შდრ. იფანი, კიოფამი, ცვარჩე (ქაჯაია 2001: 387); შდრ. აჭარ. ნიკორა // ნიშა „თეთრი ნიშანი პირუტყვის შუბლზე; პირუტყვი, რომელსაც შუბლზე თეთრი ნიკორა აზის“ (ინფორმატორის ცნობა); ნიკორა შუბლზე თეთრი ნიშნის მქონე პირუტყვის, ხარის საკუთარი სახელია ხევსურულში (ჭინჭარაული 2005: 675), ასევე ხევსურულში ნეკა თითის სახელია ნიკორა (თითი) (ქეგლ, V, 1958: 1489), ხოლო ქართლურში ლობიოს, რომელსაც ნიშანი აქვს, ნიკორა ეწოდება (ბეროზაშვილი). ჩვენი ინფორმატორის

ცნობით სვანურში კვარი შუბლთეთრი ხარია“; ნიკორა (თიანურსა და ხევსურულში, ივრისხეული ფშაური) ხბო, ხარი, კამეჩი, რომელსაც შუბლზე თეთრი ნიშანი აქვს (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 599).

ნიკორას, ნიშას სინონიმებია: მთიულ. ნათველა // პირნათველა „შუბლზე თეთრლაქიანი ძროხა“ (დლონტი 1984: 403); იმერ. პირნათო „თეთრშუბლიანი ძროხა, ხარი. ნ. ნოთა“ (დლონტი 1984: 439); ბუკნათაი (აჭარ.) „თეთრშუბლიანი ცხოველი“, მაგ., ძროხა - „სანათაი“ (ნიჟარაძე 1971: 95); პირსადარი (მეგრ.) „პირთეთრი“ (პირუტყვი) (ქაჯაია 2001: 489); იმერ. ნოთა „საქონელი შუბლზე თეთრით - „ნიშა“ (გაჩეჩილაძე 1976: 109); გურ. ნოთა // ნოთია „სადარი, შუბლთეთრი ცხენი“ (დლონტი 1984: 423); მეგრ. ნოთია „შუბლთეთრი საქონელი“ (ქაჯაია 2001: 394); მესხ. ნოთა „ღია ფერის ხარი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 64). როგორც ჩანს, ნოთა // ნოთია ვარიანტები ზანიზმებია იმერულში, გურულსა და მესხურ დიალექტებში.

თეთრნიშნებიან, ან მოთეთრო ცხოველებს აღნიშნავენ შემდეგი სიტყვებიც: მეგრ. აფანი // იფანი „შუბლთეთრი, ნიკორა“ (ქაჯაია 2001: 199); სვან. ტაღმა „თეთრზოლიანი ხარი“ (დონდუა 2001: 276); იმერ. ტიხარო „საქონელი, რომელსაც ზურგზე თეთრი ზოლი აქვს გადაყოლებული სარტყელივით“ (დლონტი 1984: 512); აჭარ. ჩაქმანა „მსხვილფეხა საქონელი, რომელსაც თეთრი ფერი დაჰყვება ჩლიქთან“ (დლონტი 1984: 648); მეგრ. კუჩხიჩელა „ფეხთეთრი“ (ქაჯაია 2001: 173); მესხ. ლომა „1) მოთეთრო ფერის საქონელი (ზოგადად); 2) საქონლის საკუთარი სახელი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 56). ეს სიტყვა სხვაგანაც გვხვდება; მთიულ. ტრედა „თეთრი ძროხა“ (დლონტი 1984: 516); იმერ. ხატაველი „ცხენი, რომელსაც აქვს თეთრი პირისახე“. ნ. ხატავერაი (დლონტი 1984: 741).

სულხან-საბას მიხედვით, ცხენთან დაკავშირებული სიტყვა კავში „ფერჯის საოლავეთეთრია“ (საბა 1991: 346), ამ სიტყვის ვარიანტები ფართოდაა გავრცელებული ქართული ენის დიალექტებში: გურულში კავში არის „ჩლიქთეთრი“ (შარაშიძე 1938: 82), აჭარულში კავში კავშა „ფეხთეთრი პირუტყვი“ // ფეხთეთრი: „ფეხთეთრი ხბო გამეერია წრევლაი“ (ფუტკარაძე 1990: 33).

სხეულის ნაწილის, კერძოდ, გვერდის აღმნიშვნელი ფერდი სიტყვისაგან მომდინარეობს შეფერილობის აღმნიშვნელი დიალექტური ვარიანტები: აჭარ. ფერდელა

„თეთრფერდიანი პირუტყვი“ (სურმავა 1990: 12); ზემოიშვერ. **ფერდელა** „წინ და უკან შავი და ფერდებთეთრი ცხოველი, მაგ., ღორი“ (დლონტი 1984: 539); თუშ. **ფერდელაჲ** „თეთრფერდიანი (ძროხა, ხარი“ (ცოცანიძე 2002: 358); ფონეტიკურ-მორფოლოგიურად ოდნავ განსხვავდება ლეჩხუმური **ფარდელი** „ჭრელი თეთრით ან წაბლისფერით გვერდებზე ზოლიანი (თეთრი ან შავი) ცხოველი ან მცენარის ნაყოფი, მაგ., ჭრელი ლობიო“ (დლონტი 1984: 535); მორფოლოგიური ვარიანტია მთიულური **ფერდანა** „ფერდთეთრი ძროხის სახელი“ (დლონტი 1984: 539). შდრ.: **ფერდელა** „სენია (ფერდის ტკივილი)“ (საბა 1993: 188); **ფერდელა** „თეთრი ძროხა ან ფერდის ქარი“ (ნ. ჩუბ; დ. ჩუბ); **ფერდელა** // **ფერდთეთრი** „ფერდთეთრი ფური“ (ქეგელ, ერთტომეული, 1986: 444). ე. ი. ავადმყოფობა **ფერდელა** და პირუტყვის ფერი **ფერდელა** მხოლოდ პირუტყვის ფერდს (გვერდს) უკავშირდება.

სიჭრელის ამსახველი ლექსიკიდან ვარიანტებად არის წარმოდგენილი: სვან. **ჭერამ** „ჭრელი, თეთრნარევი ძროხის სახელი“ (დონდუა 2001: 372); რაჭ. **ჭემარო** „ჭრელი ფერადი საქონელი“ (დლონტი 1984: 719); აჭარ. ლაზ. **ჭერემაი** „ჭრელი საქონელი“ (სურმავა 1990: 12); მთიულ., ფშ. **ჭერემა** „ვეფხვივით ჭრელი საქონელი“ (დლონტი 1984: 719). ამ ვარიანტებს უახლოვდება ქართლური **ჭრომახი** „ჭრელი ძროხა“ (დლონტი 1984: 719) და აჭარული **ჭრომახაი** „ჭრელი“ (სურმავა 1990: 5). მიახლოებული სემანტიკის მქონე სინონიმებია: იმერ. **ტიგურა** // **ტიკურო** „უშნოდ აჭრელებული პირუტყვი“ (ვ. ბერიძე); თუშ. **ჯავარაჲ** „ვეფხვისნაირად ზოლებიანი ძროხა, ხარი“ (ცოცანიძე 2002: 482); მესხ. **ჯორო** „ჭრელი საქონელი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 98); მეგრ. **კორობა** „ზოლებიანი, ვეფხვივით ჭრელი“. შდრ. **ჭარგა, ჭუბურა** (ქაჯაია 2001: 159).

ფერნარევი საქონლის სახელებიდან მცირედ განსხვავებული ვარიანტები აქვს **ვეჟან**- ფუძეს: ლეჩხ. **ვეჟანი** „ყავისფრისა და წითელი ფერის შენარევი“ (დლონტი 1974: 225). შდრ. **ვეჟანა** „წითელ-შავი“ (საბა 1991: 261); აჭარ. **ვეჟანა** „ძროხის სახელი, არქმევდნენ ჭრელ-შავი და წითელი ფერებით აჭრელებულ ზოლებიან საქონელს“ (ნიჟარაძე 1971: 195); მესხ. **ვეჟანა** „ზოლებიანი ჭრელი საქონელი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 44); მთიულ. **ვეჟენა** „დავეჟნილი, ჭრელი (საქონელი)“ (დლონტი 1974: 225); იმერ. **ვეჟანა**

„საქონელი - რუხ-წითელი ან შავ-წითელი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 68). შდრ. სამწიგნობრო ენის ვეჟანი // ვეჟანა „ვეფხვივით ჭრელი საქონელი“ (ქეგელ, ერთტომეული, 1986: 227).

ფშაურ დიალექტში ჭრელი საქონლის სახელია **კანჯარა** „ზოლებიანი ჭრელი, ვეჟანა“ (დლონტი 1974: 270);

ლატარო (ოკრიბ.) „ჭრელი ფერი პირუტყვისა, ფრინველისა ან ქსოვილისა“ (დლონტი 1974: 323);

პირჭაჭკარა (მთიულ.) „ცხვარი, რომელსაც პირი წითლად აქვს დაჭოჭნილი“ (დლონტი 1984: 440); **ცია** // **თეთრზ** (თუშ.) „მთლად თეთრი უნიშნო ცხვარი“ (ცოცანიძე 2002: 427).

შეჭოფილი (გურ.) „თეთრზე შავით დაწინწკლული ცხოველი“ (დლონტი 1984: 631).

კიდოშაი (თუშ.) „არასასიამოვნო ჭრელი ფერი“ (დლონტი 1984: 770);

სულხან-საბას ცნობით, **მურეშა** არის „წითელ-შავი ზროხა“ (საბა 1991: 527). დიდი ლექსიკოგრაფი სხვა სიტყვად წარმოგვიდგენს და ცალკე განმარტავს სიტყვა **მრეშ** „წაბლისფერი, მოსისო“ (საბა 1991: 519). ჩვენი აზრით, ეს ორი ფორმა ერთი ძირისაგან უნდა მომდინარეობდეს. პირველი ვარიანტი დღემდეა შემორჩენილი მესხურ დიალექტში ოდნავ განსხვავებული სემანტიკით: **მურეშა** „ძალიან შავი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 62). მისგან ბგერობრივად მცირედ სხვაობს მთიულური **მურაშა** „შინდისფერი, მუქი, მოწითალო ძროხა“ (დლონტი 1974: 390). რაც შეეხება **მრეშ**, იგი დასტურდება აჭარულში, როგორც **ბრეში** „რუხი, ნაცრისფერი ძროხა“ (ინფორმატორის ცნობა) და ინეგოლურ მეტყველებაში: „**ბრეში** რუხია, თაგვისფერი“ (ფუტყარაძე 1993: 403).

აჭარულ დიალექტში ცხენის შეფერილობის გამომხატველია: **იალიზა** „შავი ცხენი“, **ლურჯ ცხენსაც** ემახდნენ“ (მასალები საქართველოს... 1986: 230); იქვე **ალათი** არის „ალისფერი ცხენი (ნიჟარაძე 1971: 82). **გოში** ნაცრისფერი ცხენი (დლონტი 1974: 160).

თუშური **ჩალაჟ** არის „ჩალისფერი ცხენი ან დათვი“, **შავრაყი** - „შავი ცხენი“ (ცოცანიძე 2002: 392, 406, 411). შდრ. **შავრა** (ფშ., თუშ.) „შავი ცხენი“; **შავრეშხი** (ფშ.) - „შავი ფერის ცხენი“ (დლონტი 1984: 620).

ქიზიყურში **თრითვილა** არის „წითელი ცხენი თეთრად დაწინწკლული“ (მენტეშაშვილი 1943: 80; ღლონტი 1974: 253). იგივეა **თრთვილა** „თეთრზე შავად დაწინწკლული“ ცხენი. თუ ეს სახელები მომდინარეობს **თრთვილი** არსებითი სახელისაგან, მაშინ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ორივე ვარიანტის სემანტიკა უფრო ძველია.

ლურჯა 1. იგივეა, რაც „ლურჯა ცხენი“; 2. უხმარიათ მოლურჯო ნაცრისფერი სხვა ცხოველის ეპითეტადაც (ქეგლ, IV, 1955: 1594), **ლურჯა** - „ცისფერი ცხენი“ (ჩუბინაშვილი 1887: 654); **ლურჯა** // **აურჯა** (მეგრ.) - „ლურჯი ცხენი“ (ელიავა 1997: 205). სიტყვა ქართულიდან აქვს ნასესხები აფხაზურ ენას, სადაც წარმოდგენილია როგორც მარტივი სახით, ასევე ჰიბრიდული კომპოზიტის კომპონენტად: **ალარჯ** // **ა-ჩუგლარჯ** „ლურჯ-ნაცრისფერი ცხენი“ (არშბა 1980: 85).

სულხან-საბას ცნობით, **წიქარა** არის „წითელი ზროხა“ (საბა 1993: 380). მ. ჩუხუას ვარაუდის მიხედვით, ამ სიტყვაში გამოსაყოფია **წიქ**- ძირი, რომლის -**არ** სუფიქსსაც აქვს შესატყვისები: ქართლ. **წიქ-არ-ა** „მწითური, მოწითალო ფერი“; **წიქ-არა-ა** კაცი, „მწითური კაცი“; მეგრ. **წიქ-ორ-ი** „წითელი“, **წიქ-ორ-ი** „წითელი“, **წიქ--ორ-ია** (ანთროპ.), შდრ. **ჭით-ავ-ა** (ანთროპ.); გურ. **წიქ-ორ-ი** „წითელი“, მ. ჩუხუას აზრით, ზანიზმია; სვან. **წიქრ** „წითელა“; ინგუშ. **წე-წეგ-ჟ** „წითელი“ (ჩუხუა 1984: 621). მოყვანილ მაგალითებს უნდა დაემატოს შემდეგიც: სვან. **წიქერაჲ** „წიქარა“ (დონდუა 2001: 367); აჭარ. **წიქარა** „წითელი ფერის მქონე ხარი“ (კობერიძე 2011: 19); მთიულ. **წიქარა** „2 წლის დეკეული“ (ღლონტი 1984: 706). შდრ. (სვან.) **წადავ** „წითელი ძროხის სახელი“ (დონდუა 2001: 363). მთიულურში წითლადჭრელი პირუტყვის ეპითეტია **ღებილა** „წითელი ძროხის სახელი“ (ღლონტი 1984: 585); **ბოზი** (ჯავახ.) „სერი, რუხი ხარი“ (მარტიროსოვი 1984: 225); **წყლისფერი** (თუშ.) „ღია რუხი ფერი“ (ცოცანიძე 2002: 451); **პირჭროლა** (მოხ.) „პირჭრელი“ (ღლონტი 1984: 440); **ყელქედუნაჯ** (თუშ.) „ცხოველი ყელზე თეთრი ზოლებით“ (ცოცანიძე 2002: 385), შდრ. **ყელქედანა** (რაჭ.) „რუხი ყელის მქონე ცხოველი“ (ქეგლ, VII, 1962: 525; ღლონტი 1984: 606).

ნავლოზი (ლაზ.) „თეთრყურა და ტანშავი თხა“. ბერძნულიდან უნდა იყოს ნასესხები (თანდილავა 2013: 564).

შავლეგაი // **შავად ჭრელ** (თუმ.) „მუქი, შავში გარდამავალი რუხი ფერი, შავი და თეთრი ფერებით ჭრელი“ (ცოცანიძე 2002: 392); **წელსარტყელაჭ** (თუმ.) „პირუტყვი, რომელსაც ზურგზე თეთრი ზოლი გასდევს“ (ცოცანიძე 2002: 443); **წითლადჭრელ-ი** (თუმ.) „წითელი და თეთრი ფერის ჭრელი ძროხა“ (ცოცანიძე 2002: 445); **თვალბედენაი** (თუმ.) „სხვადასხვა ფერის თვალებიანი კაცი ან პირუტყვი“, **თვალშავ** (თუმ.) „ბატკანი ან ცხვარი, თვალის გარშემო რომ შავი აქვს“, **თვალწითელ** (თუმ.) თვალების გარშემო წითელბეწვიანი ცხვარი“ (ცოცანიძე 2002: 176, 177); **კუდელმერჩე** (მეგრ.) „კუდზე თეთრის მქონე, კუდმოთეთრო“ (ქაჯაია 2001: 164).

სისვი (იმერ., გურ., აჭარ.) არის „ლურჯა ცხენი, ლეგა, რუხი ფერის ცხენი“ (ღლონტი 1984: 495); **სვისვი** (მეგრ.) - „სისვი, ნაცრისფერი, ლურჯი ცხენი“ (ჭარაია 1997: 124). საბასა და ნ. ჩუბინაშვილის განმარტებით, **სისვი** „თეთრ-შავარეული ბალანია“ (საბა 1993: 94; ჩუბინაშვილი 1961: 366). ქეგლ-ის მიხედვით კი ამ სიტყვას სამნაირი მნიშვნელობა აქვს: 1. „თეთრ-შავარეული ბალანი“, 2. „ლეგა, რუხი ფერი“, 3. კუთხ. (იმერ. გურ.) - „ლურჯა ცხენი“ (ქეგლ, VI, 1960: 1065). ხევსურულში **სისვი** „მწვანე ფერს აღნიშნავს“ (ღლონტი 1984: 455), მოხეურში - „ჭადარას“ (ლეონიძე 1925: 66), გურულში - „ნაცრისფერ ცხენს“ (შარაშიძე 1938: 82), იმერულში - „ლურჯა ცხენს“ (ჭყონია, 1910); აჭარული **სისე** // **ფასი** „მოთეთრო ფერის ცხვარი, პირთეთრი ცხვარია“: „ჩემ ცხვარ ადვილაი ვიცნოფ, ფასია“ (ფუტყარაძე 1990: 34, 35).

მეგრულში **კანჯარი** არის „მოთეთრო ლურჯი ცხენი“ (ჭარაია 1997: 75). საბასა და ნ. ჩუბინაშვილის მიხედვით, **კანჯარი** „ველური ვირია“ (საბა 1991: 951; ჩუბინაშვილი 1961: 243); „ვეფხისტყაოსანში“ **კანჯარი** „გარეული ვირია“ (სტრ. 77), ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში, გარდა ამ მნიშვნელობისა, მითითებულია, რომ ფშაურ დიალექტში ის „ზოლებიან, ჭრელ საქონელს“ აღნიშნავს (ქეგლ, IV, 1955: 1058). **კანჯარი** წარმოშობით სპარსული სიტყვაა და „ველურ სპილოს“ ნიშნავს (ქერქაძე 1974: 83). როგორც ჩანს, სიტყვა მეგრულში სამწიგნობრო ენის მეშვეობით გარეული ვირის მნიშვნელობით შევიდა, შემდეგ კი მოხდა სემანტიკის გადაწევა, კერძოდ, სიტყვამ აღნიშნა ამ ცხოველის ფერი. **კანჯარი** ფერის აღმნიშვნელ სიტყვად მხოლოდ ცხენთან მიმართებით გამოიყენება, თანაც საზღვრულის გარეშე. **კანჯარი** ხშირად ქცეულია

ჰიპონიმად. სახელდების მოტივაციაა შეფერილობა: წითელი და თეთრი ერთმანეთში არეული (ცხადაია 1987: 450).

მეგრულში გვხვდება **ჩეგეზი** „შავი ფერის ცხენი“ (ჩხორ.). ამ შემთხვევაში ფერის აღსანიშნავად ამოსავალია ცხენის ჯიში, ჩეგეზის ფერის შეიძლება იყოს ჩერქეზული (ყაზარდოული) ჯიშის ცხენი. ფერის აღსანიშნავად სიტყვა გამოყენებულია არა სადაურობის -**ურ** სუფიქსით, როგორც მოსალოდნელი იყო, არამედ სატომო სახელის აღმნიშვნელი მარტივი ფუძის სახით გარკვეული ფონეტიკური ცვლილებებით, კერძოდ, ამოვარდნილია **რ** სონორი, **ქ > გ**. სიტყვა გამოიყენება მხოლოდ ცხენის შეფერილობის აღსანიშნავად საზღვრულის გარეშე (ბუკია 2006: 103).

ჩელაია (მეგრ.) „თეთრონი“ ფორმა ნაწარმოებია ზედსართავი სახელისაგან **ჩე** „თეთრი“, -**ლა** კნინობითობის სუფიქსის დართვით. **ჩელა** ტერმინი ფერის აღსანიშნავად გამოიყენება მხოლოდ მესაქონლეობის ლექსიკაში, კერძოდ, ძროხისა და კამეჩის შეფერილობის აღმნიშვნელად. ფართოდ გავრცელებული ზოონიმია (ცხადაია 1987: 436, 445, 448, 453).

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მეგრული **უ-ჩ-ა** მიღებულია **ჩე** თეთრი ფუძისაგან, **უ-** უარყოფითობის თავსართია (ჩიქობავა 1938: 236). იგივე ფორმა გვაქვს ლაზურში. ცხენის შეფერილობის აღსანიშნავად მეგრულშივე გამოიყენება **უჩა**-ს ოდნაობითი ხარისხის ფორმაც **მო-უჩ-ე** მოშავო. სიტყვა **უჩა** გვხვდება მსაზღვრელად ყველანაირ არსებით სახელთან. მათ შორის მესაქონლეობის ლექსიკაშიც.

წურბელა (მეგრ.) „ცხენი, რომელსაც ზურგზე სხვა ფერის (თეთრი) ვიწრო ზოლი გასდევს“. სიტყვა მიღებულია **წურბელა** ფორმისაგან ბგერათა გადასმით. მეგრულში გვაქვს **წურბელი** // **წურბელა** // **წურბელა** ვარიანტები. ამოსავალია ქართლური **წურბელა**.

ყორანა (მეგრ.) - „შავი ფერის ცხენი“ (გუდავა, ცანავა 1975: 262). **ქურანა** (მეგრ.) „მოწითალო ფერის ცხენი“, მ. ბუკიას აზრით, სიტყვა ამჟამად გასუბსტანტივებულია (ბუკია 2006: 108). ეს სიტყვა საბასთან „წაბლისფერი ცხენია“ (საბა 1993: 240). ნ. ჩუბინაშვილთან მამალ კვიცს აღნიშნავს (ჩუბინაშვილი 1961: 438) ისევე, როგორც ქიზიყურ დიალექტში „კვიცია, ოღონდ ორივე სქესისა“ (მენთეშაშვილი 1943: 198).

გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ ქართულისათვის ამოსავალი უნდა იყოს თურქული **ქულა** „წითური, წაბლისფერი ცხენი“ (ბასკაკოვი 1977: 570), ვერ დავეთანხმებით, რადგან **ქურანა** უფრო ახლოს დგას საერთოქართველურ **ქჳირ**- „კვიცი“ ფუძესთან.

ჭარგა (მეგრ.) „ჭრელი ცხენი“ (ჭარაია 1997: 169), „მრავალფეროვანი, დახატული ცხენი“ (ელიავა 1997: 374), **ჭარგა** სიტყვა წარმოდგენილია სინტაგმაში მსაზღვრელად. ხშირად გვხვდება კომპოზიტში **უჩა-ჭარგა** „შავადაჭრელებული“. უფერული „ჭრელი ცხენი“ (მარტვ.). სიტყვა მთლიანად, ძირიც და აფიქსებიც, სამწიგნობრო ენიდან აქვს შეთვისებული მეგრულს, ოღონდ სემანტიკა აბსოლუტურად განსხვავდება. **ქვარაგითორჩე** (მეგრ.) „ჭრელი ცხენი“ (ზუგდ.). ზედსართავისგან მიღებული მიმღეობა გულისხმობს „ქვემოდან გათეთრებულს“ (ბუკია 2006: 117).

ჯორია (მეგრ.) „დრუნჩთან და შუბლთან თეთრნიშნის ცხენი“ (მარტვ.) (ბუკია 2006: 118); **ჯორა** გვხვდება ზემოიმერულშიც, ოღონდ სხვა სემანტიკური დატვირთვა აქვს, კერძოდ, აღნიშნავს მოწითალო-მოშავო ფერს: **წაჯორავო ფერი** „წალვინისფრო“ (წერეთელი 1938: 131), **ჯორაფერი** „მოწითალო-მოშავო“ (იქვე, 135). ქეგლ-ის მიხედვით, ფორმა დიალექტურია (იმერ., რაჭ.) და „მუქ წითელ ან წაბლისფერ საქონელს“ აღნიშნავს (ქეგლ, VII, 1962: 1605). **ჯორა** ხშირად გვხვდება ჰიპონიმად.

აბლაკი // **აბლაკია** (მეგრ.) „ჭრელი ცხენი“. სიტყვა ნასესხებია თურქულიდან: **aplak**. სულხან-საბა ორბელიანს მოჰყავს **ამლაკი** ფორმა (საბა 1991: 51). ინგილოურ დიალექტში **აბლაყ** „უფერულ ცხენს“ აღნიშნავს (ლეონიძე 1925: 1). ქეგლ-ში არის ვარიანტები: **ამლაკი** „ჭრელი ცხენი“ და **ამლაყი** „ჭრელი, ფერადლაქებიანი ცხენი“ (ქეგლ I, გვ. 314). იგივე სიტყვა გვაქვს სვანურ კილოებშიც: **ამლჰ** (ბალსზ.) // **ამლჰ** (ლაშზ.) „ამლაყი, ჭრელი, ჭროლა ცხენი“ (თოფურია, ქალდანი 2000: 46; გოგებაშვილი 1999: 22). მარტივფუძიანი **აბლაკ**-ისაგან მიღებულია ვარიანტი **აბლაკ-ია** კნინობითობის -ია სუფიქსის დართვით. სიტყვა გამოიყენება დამოუკიდებლად, აღნიშნავს მხოლოდ ცხენის შეფერილობას და არსებითი სახელის ფუნქცია აქვს შეძენილი.

დიალექტებში სიტყვა **ზერდაგს** // **ზარდაგს** საკმაოდ **განტოტვილი მნიშვნელობები** აქვს: იგი ზოგან ცხენის სხვადასხვა **შეფერილობას** გამოხატავს, ზოგან კიდეც - **ნირს**. **ზარდაგი** // **ზერდაგი** (მეგრ.) „ზერდგამი ცხენი, ჩალისფერი ცხენი“ (ჭარაია 1997: 67); „ზარმაცი, უვარგისი; ჩალისფერი, მოყვითალო ცხენი“ (ქაჯაია 2011: 11); **ზარდაგი** (იმერ.) „ერთობ დიდი ტანის ბედაური, ცხენი, ზერდაგი“ (ლლონტი 1974: 229); **ზერდაგი**.

(ოკრიბ.) „ვაზის ჯიშია ერთგვარი“, **ზერდაგი** (ხევს., თუმ.). ნ. „ორქაფი“ (ჭინჭარაული 2005: 373); „ჩალისფერი კარგი საჯდომი ცხენი, ოქროსფერი, ყვითელი ცხენი“ (დლონტი 1974: 231). საბას სიტყვით, **ზერდაგი** არის „ყვითელ-შავი“ (საბა 1991: 280), ლ. ლეონიძის მიხედვით, **ზერდაგი** „ოქროსფერი ცხენია“ (ლეონიძე 1925: 24), „ქართული ენის იდეოგრაფიული ლექსიკონის“ მიხედვით კი - „ჩალისფერი“ (ფოჩხუა 1987: 232). სიტყვა სპარსული წარმოშობისაა. იგი ქართული სამწიგნობრო ენიდან აქვს შეთვისებული მეგრულს, მეგრულიდან კი ნასესხები აქვს აფხაზურ ენას, სადაც დამკვიდრებულია **ა-ზარდაჯ**, **ა-ჩოჯარდაჯ** ფორმები (ჯანაშია 1954: 108; არშა 1980: 87; კვარჩია 1981: 33, 89, 126). სესხების ამ გზაზე მიუთითებს პალატალიზებული თანხმოვანი აფხაზურში. იგი ქართული (resp. ქართულ-მეგრული) სახელობითი ბრუნვის ნიშნის რეფლექსია. ე > ა აფხაზურ ენაში ნასესხებ სიტყვებში ბუნებრივი მოვლენაა. შდრ. ჩელტი > ა-ჩალტ, მეგრ. კამბეში > ა-კამბაშ „კამეჩი“, წესი > ა-წას (ლომთათიძე 1976: 47). სიტყვის ძირი თურქული წარმომავლობისაა – ზერ „ყვითელს“ ნიშნავს (ბასკაკოვი 1977: 945), ქეგლ-ის მიხედვით სპარსულში ზა რდ ჰგა “მუქი ყვითელია” **ზერდაგი** „მუქი ოქროსფერი“ (ქეგლ, IV, 1955: 142).

თურქული ენიდან შეუთვისებია აქარულს სიტყვები: **მაშალაი**, **იაზგულაი**, **ყუმაში**, **ყირმიზაი**, **ალაჯა** (ქრელი პირუტყვი), **ჩიჩეგაი** - ძროხის სახელები (კობერიძე 2011: 19). **ყუმაში** არაბულია და „ძვირფასი აბრეშუმის ქსოვილს, წითელი ან ლურჯი ფერის ფარჩას“ აღნიშნავს. **კუმაშ** სვანურში „რქოსანი საქონელია“ (დონდუა 2001: 138). შესაძლებელია, სვანურმა არაბული **კუმაშ** მეზობელი ყარაჩაულ-ბალყარული ენიდან ისესხა.

დაკვირვება გვარწმუნებს, რომ ამ ფენის შემადგენელ ლექსიკაში, რა თქმა უნდა, გამოიყენება ფერების გამომხატველი ის ჩვეულებრივი სახელწოდებანი, რომლებიც ნებისმიერი სხვა საგნის ფერის აღმნიშვნელადაც გვხვდება: **თეთრი**, **შავი**, **წითელი**, **ნაცრისფერი**, **ქრელი** და ა.შ. მაგრამ ცხოველების ფერის გადმოცემის თვალსაზრისით სპეციფიკას ქმნიან ის სიტყვები, რომელთა ნაწილი სხვადასხვა სიტყვათმაწარმოებელი აფიქსების დართვითაა ნაწარმოები ფერთა უკვე დასახელებული ჩვეულებრივი სახელებისაგან (**თეთრ-ა**, **თეთრ-ონ-ი**, **შავ-ია**, **წითლ-ან-ა...**), ანდა წარმოადგენენ

სპეციალურად ცხოველთა შეფერილობის აღმნიშვნელ სახელწოდებებს. ამ ორი ჯგუფიდან პირველი უფრო ხშირად ონომასტიკონის საგანგებო ჯგუფს - ზოონიმებს წარმოადგენენ და ცხოველებისათვის ისეთივე საკუთარი, ინდივიდუალური სახელებია, როგორც ანთროპონიმებია ადამიანისათვის. რაც შეეხება მეორე ჯგუფს, მისი წევრი სიტყვები საზოგადო სახელებიცაა და საკუთარიც.

თავი IV

პირუტყვის მდგომარეობისა და ნირის (ზნის, ქცევის) აღმნიშვნელი ლექსიკა დიალექტებში

ნაშრომის ამ ნაწილში განვიხილავთ იმ სიტყვებს, რომლებითაც აღინიშნება შინაურ ცხოველთა ფიზიკური მდგომარეობა, ფიზიკური ნაკლოვანებები, მაკეობა-ბერწობა და ა.შ. ამ ჯგუფშიც გამოიყოფა საერთოქართველური ძირ-ფუძეებისაგან ნაწარმოები ლექსიკაც და ის სიტყვებიც, რომლებიც არ აღდგება საერთოქართველურ დონეზე. აქვეა სხვა ენათაგან ნასესხები ლექსიკაც.

საერთოქართველურ დონეზე აღადგენენ გარკვეული ფიზიკური ნაკლის მქონე ცხვრის აღმნიშვნელი **ხულ-** ძირისაგან ნაყარ დიალექტურ ლექსიკას: ხევს. **ხულია** „ურქო ცხვარი“; ფშ., თუშ., ხევსურ., კახ. **ხულა** „მოკლე ყურიანი ან უყურო ცხვარი“ (ღლონტი 1984: 764). სახელური **ხულ-** ძირი მხოლოდ ქართლურის ნიადაგზე გამოიყოფა. იგი წარმოადგენს ერთ-ერთ არქაულ ფორმას, რომელიც ცხვრის მნიშვნელობით გამოიყენებოდა. დასახელებულ დიალექტურ მასალასთან სემანტიკურად ახლომდგომია მთიულური, ფშაური და კახური **ხულა** „ყურებდაჭრილი მატყიერი. ნ. ყუნწია“, „ყურებდაჭრილი ცხვარი ბატკანი ან თხა“; „მოკლე ყურიანი ან სრულად უყურო ცხვარი“ (ღლონტი 1984: 764). თუშურში არსებობს ვარიანტი **ხულაჟ** „უყურო ცხვარი“ (ცოცანიძე 2002: 464). აჭარულში **ხულა** არის „ურქო ცხვარი“, რომლის ომონიმური ფორმაა **ხულა** „ბედელი“. თედო სახოკია წერდა: “ზემო სართულშივეა **ხულა** (ბედელი), სადაც ხარობია (განყოფილებები). ზოგან სიმინდია, ზოგან - ხორბალი, ზოგან - ლობიო“ (სახოკია 1985: 172. შდრ.: დავითაძე 1972: 81-84; კობერიძე 2011: 15; მგელაძე 2018: 603). შდრ.: ხულა სიტყვის სინონიმებია: სამწიგნობრო ენის **ყურა** „1. ყურიანი; 2. უყურო“ (ქეგლ, VII, 1962: 590) და **ქარა** „უყურო ცხვარი“ (საბა 1993: 212), აგრეთვე თუშ. **ქურა** „პატარაყურებიანი თხა, ურქო ცხვარი“ (ღლონტი 1984: 579); ქართლ. **ქურა** „მოკლეყურებიანი ან მოკლერქებიანი ცხვარი“ (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 425).

საერთოქართველურ ფუძედ გამოყოფენ ურქო საქონლის აღმნიშვნელ **დოლ-** ფუძესაც შემდეგი მასალის მიხედვით: ქართ. **დოლ-ა**; მეგრ. **დულ-უ** „ურქო (თხა)“

(ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 106); მეგრ. **ტულუ** „ურქო ან ძალიან მოკლერქიანი ცხოველი (ძროხა, თხა რქამოკლე)“ (ქაჯაია 2001: 39, 513). დიალექტებიდან **დოლა** სახეობა ურქო საქონლის სემანტიკით დადასტურებულია მესხურში, ფშაურში, ხევსურულში, გურულში (ფეიქრიშვილი 1992: 41; ლლონტი 1974: 210); აჭარულში გვაქვს **დოლი** „ურქო საქონელი“. მაგალითად, თედო სახოკია ერთ-ერთი აჭარელის შესახებ წერდა: „მის შვილებს ძვირფასი სტუმრისთვის „**დოლი**“ (ურქო ძროხა) დაუკლავთ“ (სახოკია 1985: 260; შდრ.: მგელაძე 1965: 165; მგელაძე 2018: 166). შდრ. სამწიგნობრო ენის **დოლა** „ურქო ან რქამოკლე ძროხა, ცხვარი, თხა და მისთ.“ (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 214). მცირედ განსხვავებული ვარიანტებია: თუშ. **დოლაჟ** „ურქო პირუტყვი“ (ცოცანიძე 2002: 149); ხევს. **დორია** „ურქო ცხოველი“ (ლლონტი 1974: 220); გურ. **დულია** „რქამოტეხილი ხარი“ (ლლონტი 1974: 214). სამწიგნობრო ენაში სიტყვა **დოლა** პოლისემანტიკურია. ქეგლ-ი ასე განმარტავს მას: „**დოლა** 1. ურქო (ან რქამოკლე) ძროხა, ცხვარი, თხა და მისთ. დოლა - რქამოკლე ან ურქო საქონელი (ნ. კეცხ.). || ურქო ცხვარი, - ქოლიკი (საბა). დოლა თხამ წყალში ჩაიხედა: რქები არა მაქვს, ჯერ პატარა ვარო (ანდაზა). 2. კუთხ. (გურ.) ურქო ძროხის სახელი (გ. შარაშ.). ზოგი ნიშაა, ზოგი დოლა, ზოგი ლომაა, ზოგი კოჭდაბალი, ზოგი ქორბუდიანი (ნ. კეცხ.). ერთმა დოლა, ხელზე გაზრდილმა ძროხამ... მდინარეში გაუტია (ა. გალდ.). 3. რქამოკლე (საბა 1991: 222)“. მისი სინონიმია მესხური **ურქიო** „ურქო“ (ფეიქრიშვილი 1992: 73).

საერთოქართველური ***გ-** „მოგება“ ზმნური ძირისაგან მრავალი ახალი სიტყვაა ნაწარმოები, რომლებიც დიალექტებში გავრცელების მხრივ სხვადასხვაგვარ სურათს გვიჩვენებენ: მთიულურ-გუდამაყრული **მა-ნ-გ-ე** // **მა-გ-ე** „დედა ცხვარი“; ზან. **მა-ქ(ვ)-ენჯ-ი** < ***მა-გ-ეჯ-ი**, **მა-ქვ-ალ-ი** < ***მა-გ-ალ-ი** „მომგები საქონელი (ძროხა, თხა, ცხვარი, კამეჩი)“, **მარქვ-ალ-ი** „კვერცხი“; სვან. **მჰ-ნგ-(რ)** // **მა-ნგ-ჰრ** // **მა-ნგ-ერ** < ***მა-გ-ერ** (ზემოსვან.), **მანგ-ჰრ** (ლენტეხ.), **მანგ-ერ** (ლაშხ.) „მსხვილფეხა საქონელი“ (ჩუხუა 2000-2003: 149). სხვა ფორმათაგან აღსანიშნავია მოხ. **მგე** „შვილის მშობელი საქონელი“, მთიულ.-გუდამაყრ. **მამგე** // > **მანგე** „მომგე, შვილის მშობელი საქონელი“. შდრ. ლეჩხ., გურ., იმერ. **მგრო, ნგრო, ნოგრო** „ჯიში, მოდგმა პირუტყვისა“ (ლლონტი 1974: 340, 353).

ფუძე **ბარწ** „უშვილო“ საერთოქართველურია (ფოჩხუა 1974: 328). ნიკო მარის აზრით, **ბერწი** ქართულში ნასესხებია ბაცბურიდან. სიტყვა დასტურდება ძველ ქართულში: **ბერწ** „უშვილო“ (აბულაძე 1973: 31). **ბარწ** არქეტიპი ქართულ-ზანური ერთიანობის დონეზე აღადგინა გ. კლიმოვმა (კლიმოვი 1964: 49). ქართულ ***ბარწ**-ს ზანურში შეესატვისებოდა ***ბორჭ**- ფორმა, სადაც **ო**-ს ბაგისმიერ **ბ**-სთან მეზობლობის გამო **ბორჭ** > **ბურჭ**. სვანური **ბრუჭ** მეგრულიდან შეთვისებულად ივარაუდება. საერთოქართველური ფუძეებია: ქართ. **ბერწ**; სვან. **ბრუჭ**; ზან. **ბურჭ**-ი < ***ბორჭ**-ი (ჩუხუა 2007: 34). ლეჩხუმურში არსებობს ვარიანტი **ბელწი** „ბერწი, უზვი“ (ლლონტი 1974: 68); აჭარულში წარმოდგენილია ვარიანტთა მთელი ჯგუფი: **ბერწი** // **ბერწია** // **ბერწისბერწი** // **ბერწანი** // **ბურწანი** „1. არამეწველი; 2. არამშობელი; 3. წლიდან ორ წლამდე ხბო, დეკეული“ (ნიჟარაძე 1971: 78; კობერიძე 2011: 78); **ბერწი** ატრიბუტულ მსაზღვრელადაც გვხვდება აჭარულში: **ბერწმეწველი** „ძროხა წველადობის მიხედვით, ძროხა შეიძლება ბერწმეწველი ან ხბოიანი ყოფილიყო, ძროხა, რომელიც წელიწად ჩაგდებით იმაკებდა, იგი ბერწობის პერიოდში ბერწმეწველად, ხოლო მეორე და მესამე წელს, თუ კიდევ არ იმაკებდა და აღარც მოიწველიდა „ხმელ ბერწად“ იწოდებოდა“ (მგელაძე 2012: 78); აჭარ. **ხმელბერწი** „ფური, რომელიც არასოდეს შობს“ (ნიჟარაძე 1971: 438, 594). სხვა ლექსიკურ ერთეულთაგან აღსანიშნავია: მთიულ. **ნაბერწალი** „ბერწი ძროხა, რომელიც მეორე წელსაც არ მოიგებს, რამდენ წელსაც არ მოიგებს, იმდენი წლის „ნაბერწალია“ (ლლონტი 1984: 400); გურ. **ქურბეწი**, **ქურბერწი**. ნ. **ფურბერწი**“ (ლლონტი 1984: 579); ზემოიმერ. **უმაკინარო** „უნაყოფო, ბერწი, უზვი, ურწანი ცხოველი“ (ლლონტი 1984: 795); ლაზურში **ატეკნე** ეფარდება „ბერწს“ (ნარაკიძე 1983: 61), იქვე სინონიმად გამოიყენება **ქარამი** „ბერწი, უნაყოფო საქონელი“ (თანდილავა 2013: 793); მეგრულში იმავე სემანტიკის **ფუდა** „შახური, უშვილო, უგი“ (ჭარაია 1997: 137) აფხაზურიდან უნდა იყოს ნასესხები, სადაც მარტივი ფორმითაც გვხვდება და კომპოზიტის ნაწილადაც: **ა-ფუდა** // **ა-ფადა** (ბზიფ.) „ნაშიერდაკარგული საქონელი“ (კვარჭია 1981: 24), **აინ-ფუდა** „ბერწი“ (არშბა 1980: 12).

ბერწის სინონიმია სულ სხვა ძირისაგან ნაწარმოები სიტყვა **ურწანი**, რომელიც მკვლევრებს დადასტურებული აქვთ ფართო გეოგრაფიულ სივრცეში: ქართლურში, ქიზიყურში, მოხეურში, ხევსურულში, ინგილოურში, მთიულურსა და აჭარულში. იმავე

ცნებას აღნიშნავდა ძველქართული ტექსტების **უზვი** „ბერწი ცხოველი“ (საბა 1993: 156). **უზვი** „ბერწი კამბეჩი, ანუ ცხენი“ სემანტიკით მოჰყავთ ნ. და დ. ჩუბინაშვილებს (ნ. ჩუბინაშვილი, დ. ჩუბინაშვილი; ღლონტი 1984: 526); საბა ასახელებს **უგი** „უკრაოდ მეწველი“ სიტყვასაც (საბა 1993: 153). **უგი** ზედმიწევნით ნიშნავს იმას, ვისაც ნაშიერი არ მოუგია. **უგი** სიტყვა ფონეტიკურად უცვლელადაა შემონახული ჯავახურში, თუმცა სემანტიკა მცირედ განსხვავდება საბასეული განმარტებისაგან: „მშრალი ბერწი საქონელი“ (მარტიროსოვი 1984: 245); ამავე სიტყვის ფონეტიკური და სემანტიკური ვარიანტია ზემოაჭარული **უგვი** „სამოვარზე ცალკე გადენილი ბერწი და მოზარდი საქონელი (წლამდე ხბო, დეკეული და მოზვერი)“ (მგელაძე 2012: 106, 421). ახლომდგომი სემანტიკა აქვს რაჭულში არსებულ სინონიმს: **უსხი** „უშვილო ძროხა, ზროხა საკლავი, მსუქანი“ (ღლონტი 1984: 527). **ბერწი**-ის სინონიმია ასევე აჭარული **დოჩი** „უწველავი, უნაყოფო“ (სურმავა 1990: 9). იმავე **დოჩი** სიტყვას გურულსა და აჭარულში დამატებით მნიშვნელობათა მთელი წყება აქვს: „ბოჩოლა“, „ერთი წლის ან ცოტა ნაკლები ხნის ხბო“, „დეკეული, ბოჩოლაი, მოზრდილი დეკეული“, „წველამოლეული, რძეგამშრალი ძროხა“ (ღლონტი 1974: 212). იმერულ დიალექტში **დოჩი** „დაახლოებით 1 წლის მოზვერია ან უმოზელი, რომლის დედას წველა ან შეწყვეტილი აქვს, ან მალე უნდა შეწყვიტოს“ (გაჩეჩილაძე 1976: 67).

საერთოქართველური ***ბეხ-** „უვარგისი ცხენი“ ძირი რეალიზებულია სამწიგნობრო ენის **ბეხრევი** // **ბეხრეკა** „ბებერი და გამხდარი, სიბერისაგან ღონეგამოლეული“ სიტყვაში. მ. ჩუხუა დამოუკიდებელ ფუძედაც ასახელებს **ბეხი** „ძალიან დაბერებული საქონელი“ სიტყვას, რომლის შესატყვისებად მოჰყავს ზანური **ბახი** „ავადმყოფი, უვარგისი, ძლიერ გამხდარი ცხენი“ და სვანური **ბეხ** „დედალი ცხვარი, ჯაგლაგი ცხენი“; შდრ. ინგუშ. **ЗАал** < ***ЗАახ** „დადესტნური ჯიხვი“ (ჩუხუა 2007: 46). **ბეხრევი** იმერულში ვ. ბერიძის მიერ განიმარტება როგორც „ხრონცი, უშნოდ დაბერებული“ (ვ. ბერიძე). **ბეხ-** // **ბახ-** ფუძეები გავრცელების გეოგრაფია ასეთია: იმერ., ლეჩხ., გურ. **ბახი** „1. უვარგისი, ძლიერ გამხდარი ცხენი; 2. შერცხვენა, გაბახება სახელის გატეხა“; ქართლ., ფშ., მთიულ. **ბეხი** „ბეხრევი, ძალიან დაბერებული საქონელი“ (ღლონტი 1974: 65, 71, 148). **ბეხრევის** ვარიანტებია: აჭარ. **ბოხრიკი** „სუსტი, ნელი, ზანტი,

გამხდარი, ღონეგამოცლილი მსხვილფეხა საქონელი“ (აქვე პარალელურად **ბეხრევიც** იხმარება) (შამილაძე 1969: 49, კობერიძე 2011: 14-15). აჭარულ ჩანაწერებში თედო სახოკია აღნიშნავდა: “აქაური საქონელი ან, როგორც აქ ეძახიან, **ბოხრიკი**, მეტად წვნიკი ჯიშისაა“ (სახოკია 1985: 153; შდრ.: მოხ. **ბოხიკი** „ძალიან გამხდარი პირუტყვი“, მთიულ. **ბოხიკი** „2 წლის დაუკოდავი მოზვერი“ (დლონტი 1974: 85). გუდამაყრულში **ბუხი** არის „უვარგისი ცხენი“ (დლონტი 1974: 98). იმავე ძირისაგან მომდინარე მიმღეობაა, ინფორმატორის მიხედვით, აჭარულში **დაბუხებული**, ვინც (რაც) ძალაგამოცლილია და ვერ მოძრაობს. ამ სახელთა სინონიმებია: რაჭული **ჟირჟიკი** „ძალიან გამხდარი საქონელი“. ნ. „ლუბი“ „ძალზე მჭლე ხორცი“ (დლონტი 1984: 447) და მესხური **ჟოჟორაკი** „მჭლე ცხვარი“ (დლონტი 1984: 448), რომლებიც აშკარად ერთი და იმავე ფუძის სახესხვაობებია.

მაკე „ორსული საქონელი“ (ქეგლ, V, 1958: 24), ძვ. ქართ. **მაკე** „მუცლადღებული, ფეხმძიმე“ (აბულაძე 1973: 213), **მაკე** „ორსული პირუტყვი“ (საბა 1991: 429). იგივე სიტყვა დავიწროებული სემანტიკით შემორჩენილია მეგრულში: **მაკე** „დანერბილი ცხენი“ (ქაჯაია 2002: 208). სიტყვა ნასესხებია აფხაზურ ენაში: ა-მაკჷა „მაკე“ (არშბა 1980: 43) და ჰიბრიდული კომპოზიტები: აჩჷანმაკჷა „მაკე ცხენი“ (იქვე, გვ. 84); ა-ჰჷანმაკჷა „მაკე ღორი“ (კვარჭია 1981: 37). აფხაზური ფორმა, ქართველურიდანაა ნასესხები (შაგიროვი 1989: 143). **მაკე** საერთოა ქართლურ-ზანურისათვის. ქართლურ **მაკე**-ს მეგრულსა და ლაზურში შეესატყვისება **მონკა**. ნ ფონეტიკურად განვითარებულად ივარაუდება (ჩიქობავა 1938: 272), ხოლო -ე ქართულში დეტერმინანტი სუფიქსის ნარჩენად მიიჩნევა (ჩიქობავა 1942: 18). **მამზალ** (ინგილ.) „ორსული, ფეხმძიმე საქონელს მუცელი რომ შეეტყობა, იმაზე იტყვიან“ (დლონტი 1974: 340).

სულხან-საბას განმარტებით, **ხამი** „გამოუჯაგვავი ცხენი, პირუტყვი“ (საბა 1993: 415), ქეგლ-ის მიხედვით კი **ხამი** არის „ცხვარი, ძროხა, ცხენი..., რომელმაც პირველად გამოსცადა ბატკნიანობა, ხბოიანობა, ხედნა და მისთ.“ (ქეგლ, VIII, 1964: 1326). ამ სიტყვის სემანტიკური ვარიანტებია: თუშ. **ხამჷ** „გაუწვრთნელი, გამოუქნელი მუშა პირუტყვი“ (ცოცანიძე 2002: 459); აჭარ. **ხამი** „გამოუქნელი პირუტყვი“, გაზაფხულზე შინაურ პირუტყვს **გამოახამებენ** (ინფორმატორის ცნობა).

მოხეურ დიალექტში **ნათევი ცხვარი** არის „მთაში ნამყოფი, მთაში გასუქებული ცხვარი“, ხოლო ქიზიყური და მთიულური **ნამთევი** - „მთაში ნამყოფი, მთაში გასუქებული“, ბარში მცხოვრების სიტყვით (ღლონტი 1984: 403, 407). შდრ. **ნაიალაღარი**, ვაჟას „ხარს ვგავარ **ნაიალაღარს...**“ **ნაბარევი** (მთიულ., გურ.) „ბარიდან მთაში დაბრუნებული დაავადებული საქონელი“ (ღლონტი 1984: 400).

ფშაურსა და მოხეურ დიალექტებში **ადრეული** არის „საქონელი, რომელიც მოკლე ხანში ასრულებს ზრდას“, ხოლო მისი მთიულური ვარიანტი **ადრეულა** - „ადრე დაბადებული ხბო“ (ღლონტი 1974: 24).

აშკარად ნასესხები სიტყვა **აზადი** ქიზიყურ, მთიულურ და ფშაურ დიალექტებში აღნიშნავს „ბერწ საქონელს“ (მენტეშაშვილი 1943: 4), „მშრალ არამეწველ ცხვარს, ცხვრის ფარას, ბერწად დარჩენილ ცხვარს“; ხევსურულში **აზადი** არის „უღელში შეუბმელი მოზვერი“ (ღლონტი 1974: 25). **აზადი**, რა თქმა უნდა, სპარსული **აზატი** „თავისუფალი“ სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტია. „ვეფხისტყაოსანში“ **აზატი** გათავისუფლებული ტყვეა: „ავთანდილ სარკმლით უჭვრეტდა, ტყვე, საკნით ნა**აზატები**“ (სტრ. 272).

ცხენის გარეგნობის აღმნიშვნელი სიტყვა **ბაჩა** ქართული ენის დიალექტებში ოდნავ განსხვავებული სემანტიკით გვხვდება. ქეგლ-ის მიხედვით, **ბაჩა**-ს მნიშვნელობებია: 1. „პატარა ტანის საქონელი საერთოდ“; 2. „ცხენი, რომელსაც ძუა-ფაფარი გაკრეჭილი აქვს“ (ქეგლ, I, გვ. 1003). ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონში **ბაჩა** განმარტებულია, როგორც „ცხენი, მცირე ჰასაკის მორბედი“ (ჩუბინაშვილი 1887: 100). დიალექტებში ამ სიტყვაფორმასა და მის ვარიანტებს აქვთ შემდეგი მნიშვნელობები: იმერ. **ბაჩა** „ცხენი, რომელსაც ძუა-ფაფარი აქვს გაკრეჭილი“; მოხ., მთიულ. **ბაჩა** „პატარა ტანის ფაფარშეკრეჭილი ცხენი, პატარა, დაბალი ცხენია“ (ღლონტი 1974: 64; კაიშაური 1967: 185); ქართლ. **ბა+ჩა** „დაბალი, ნაკლები ჯიშის საქონელი“ (ბეროზაშვილი 1981: 55); **ბაჩა** ზემოიმერულში „დაბალი, ტანმორჩილია“ (მოწენიძე 1974: 47); „ქართული ენის იდეოგრაფიული ლექსიკონის“ მიხედვით, **ბაჩა** „ფაფარგაკრეჭილია“ (ფოჩხუა 1987: 231). ფართოდ გავრცელებული სიტყვა მომდინარეობს სპარსული **bačča/e/** ფორმიდან, რომლის მნიშვნელობაცაა „ბავშვი“, „ნაშიერი საქონლისა“ (ბართაია 2010: 27). სიტყვა აფხაზურში შესულა ქართულის მსგავსად განსხვავებული სემანტიკით: **ა-ბაჩა**

„შეკრეპილი ცხენი“ (გენკო 1998: 50), „პატარა ცხენი“ (კასლანძია 2005: 224). საყურადღებოა, რომ მეგრულში სიტყვა **ბაჩა**-ს სხვა სემანტიკაც აქვს: „თოხარიკი, პატარა ტანის ფაფარგაკრეპილი ცხენი“ (ჭარაია 1997: 40). ლ. ლეონიძის მითითებით, „მხოლოდ შეძლებულ მებატონეებს ჰყავთ (სამეგრელოში) გვარიანი ჯოგი, რომელშიც კარგი, **ბაჩად** წოდებული თოხარიკი ცხენები გამოერევა ხოლმე (ლეონიძე 1925: 7). ლეჩხ. **ბაჩაკი** „პატარა ტანის ძროხა“ (დლონტი 1974: 64). ამ სიტყვის ნაწილობრივ სინონიმად დასტურდება **ალაჩა** (ხევს.), რომლის სემანტიკაა: „უვარგისი იაბო ცხენი“, ნ. **ბაჩა**“ (ჭინჭარაული 2005: 29, 91).

ოჩანი ქეგლ-ის მიხედვით, „ურჩი, ზანტი, ჯიუტი საქონელია“ (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 364). ლ. ლეონიძის მიხედვით კი - „ცხენი, რომელიც მუშაობის თუ სვლის დროს უცებ დადგება“ (ლეონიძე 1925: 53). მეგრულში განვითარებულია რ სონორი. ამ სიტყვის ფონეტიკურ ვარიანტს ასე განმარტავენ: **ორჩანი** „ზარმაცი, ოჩანი, უკუღმართი“ (ყიფშიძე 1914: 294; ჭარაია 1997: 109). მისი სვანური სინონიმია **ჯგებნაჲ** „ოჩანი (ცხენი, ჯორი), ჯიუტი (კაცი)“ (დონდუა 2001: 397). სიტყვა მეგრულიდანაა შესული აფხაზურ ენაში: **ა-ჟარჩან** „ოჩანი (ცხენი)“; **ოჩანი** (აჭარ.) რყევით, უმნო ხტომით მოსიარულე ცხენი (კობერიძე 2011: 106).

ქართლურ დიალექტში ნაზედსართავალი არსებითი სახელი **უმარტისი** ეწოდება „მოუმწიფებელ საქონელს, ადრე დამაკებულს“, ხოლო იმავე ფუძისაგან ნაწარმოები ზმნიზება **უმარტისოთ** არის „უდროოდ“ (დლონტი 1984: 524). შდრ. მთიულურ დიალექტში გავრცელებული ამ სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტი **უმართისა** „ძროხა, რომელიც ადრე (ორ წლამდე) იხარებს და მოიგებს“ (დლონტი 1984: 524).

აჭარულ კილოში არსებობს სიტყვა **ჯენდეკი** // **ჯანდაგი** „უვარგისი, სუსტი მსხვილფეხა საქონელი, გამხდარი პირუტყვი“ (ნიჟარაძე 1971: 443). სხვა დიალექტებში დასტურდება შემდეგი სახეობები: მთიულურში **ჯანდაგი** არის „გამხდარი საქონელი, უვარგისი მჭლე ხორცი“ (კაიშაური 1967: 54, 89). იგივე **ჯანდაგი** ფორმა გვაქვს ქართლურში, კახურში, ქიზიყურში, მოხეურში, თუშურში (დლონტი 1984: 774), იმერულში - **ჯანდაკი** „მჭლე, გამხდარი, დაუძლურებული საქონელი“ (მოწენიძე 1974: 134); ჯავახურში - **ჯანდაქი** „გამხდარი საქონელი“ (მელიქიძე 1974: 42); მეგრულში -

ჯანდრაკი „პატარა ტანის გამხდარი ცხენი“ (სენაკი). მეცხენეობის ლექსიკაში გვხვდება ამ სიტყვისაგან ნაწარმოები მიმდებარე **და-ჯანდრაკ-ებ-ულ-ი** „დასუსტებული“ (ბუკია 2006: 124), ხოლო მესხურში არის **ჯანდაკი** „მჭლე, არამეწველი საქონელი (ზამთარგამოვლილი რომაა)“ (ფეიქრიშვილი 1992: 97), ამ სიტყვის დიალექტური სინონიმებია: გურული **ჯოხორიკაი** „გამხდარი, გაძვალტყავებული, უხორცო“. ნ. **ხოხორიკაი**“, მაგრამ ზემოაქარულში გვაქვს **ჯიხრიკაი** „მსხვილფეხა საქონელი, გამხდარი, მჭლე პირუტყვი“ (დლონტი 1984: 782). შდრ. **ჯახრაკი** და **ჯაგლაგი**.

სულხან-საბას განმარტებით, **მაიმახი** არის „ფერხმრუდი საქონელი“ (საბა 1991: 429). ქეგლ-ის მიხედვით, **მაიმახი** ეწოდება „ფერხმოქცეულს, მახინჯს, უშნოს“ (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 281); იმერულში წარმოდგენილია როგორც **მაიმახი**, ისე მისგან მომდინარე ფონეტიკური სახეობა **მოიმახი** „ფეხმოჩორთილი“, ხოლო გურულში წარმოდგენილია სხვა ვარიანტი: **მოიმახე** „ფეხმრუდე, შიგნით ფეხშეცეული საქონელი“ (დლონტი 1974: 370).

რჩოლია და რქენია საქონელს ქართლურ დიალექტში ეწოდება **მჩოლალა** // **რჩოლალა** // **ჩურგვი** „რქოსანი საქონელი, რომელიც ირჩოლება“; **რჩოლია** ჰქვია ასეთ პირუტყვს იმერულში (ინფორმატორის ცნობა), ხოლო თუშურში დასტურდება **ჩურგვი** „რჩოლია, რქენია“ (დლონტი 1984: 665); მთიულურში, ფშაურსა და ერწოს მეტყველებაში კი - **მჩურგნავი** „მრჩოლელი, მრქენელი“ (დლონტი 1974: 391), შდრ. **ჩურგვნა** „რჩოლა, რქენა, ბურჩნა“ (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 534); **ჯახავაი** // **ჯახებელაი** (აჭარ.) „მრჩოლელი, მარქენალი საქონელი“ (მგელაძე 2018: 613);

აგურაჭ (თუშ.) „ამყოლი საქონელი“ (დლონტი 1974: 23); **აგურაყები** (თუშ.) „ერთურთს შეჩვეული პირუტყვები“ (ცოცანიძე 2002: 29);

გამწატული (აჭარ.) „დასვრილი, უსუფთაო საქონელი“ (მგელაძე 2018: 112);

კამაჭ (ინგილ.) „გამოუსადეგარი, საოხრო, იტყვიან პირუტყვზე“ (დლონტი 1974: 268);

ჩაპოხილი (აჭარ.) „დასვრილი, უსუფთაო საქონელი“ (კობერიძე 2011: 14);

ჭანი „ცუდად დაკოდილი ცხოველი“, „ცვედანი“ - ვკითხულობთ განმარტებით ლექსიკონში (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 569). იგივე **ჭანი** ქიზიყურში, იმერულში,

ქართულსა და თუშურში განიმარტება როგორც: „ცვედანი“ (მენტეშაშვილი 1943: 247); „ცუდად დაკოდილი მოზვერი, სქესობრივად უუნარო პირუტყვი, დაკოდილი ცხვარი“ (ღლონტი 1984: 716). იმავე ფუძისაგან ნაწარმოები **ჭანისა** ხევსურულში არის „სუსტი ბატკნის“ ეპითეტი, „ბეჩავი, ნაკლები“, **ჭანი** იგივეა, რაც „დაჯაყვრებული“, **ჯაყვერი** (ხევსურ.) „უწესოდ დაკოდილი მოზვერი“ (ჭინჭარაული 2005: 1100, 1167 ; ღლონტი 1984: 776) მისი დიალექტური სინონიმებია: ქიზიყური **ჭონქა** „ბუღა, რომელიც ვერ ანაყოფიერებს ფურს“. იმავე ფუძის ფონეტიკური ვარიანტი **ჯონგა** ფშაურსა და ქიზიყურში არის „ღონიერი, მძლავრი ხარის“ ეპითეტი, **თამამი, ღონგა, ღონიერი**“ (ღლონტი 1984: 783). **მომჭმელი** (ლექს.) „პირუტყვი, რომელიც მადიანად ჭამს“. ნ. „კაიმომჭმელი“ (ღლონტი 1974: 374).

ხოგ (თუშ.) „პირუტყვის, განსაკუთრებით ცხენის, ავი ზნე“ (ცოცანიძე 2002: 463).

ხოგი მოხეურშიც პირუტყვის, ცხენის ავი ზნეა (ქავთარაძე 1985: 300);

ხოჯეგაყ (თუშ.) „მჭამელი ძროხა, საჭმლისკენ მგლებურ რომ მიიწევს“ (ცოცანიძე, 2002: 464);

ქართველურ დიალექტებში ხშირია ისეთი შემთხვევები, როცა პირუტყვის მდგომარეობისა და ნირის ერთსა და იმავე ცნებას სხვადასხვა დიალექტში შეესაბამება ბგერითი შედგენილობით სრულიად განსხვავებული ლექსიკა, ანუ სრული, ან ნაწილობრივი სინონიმები:

ბუწი (მთიულ.) „გამხდარი, გაღეული საქონელი“ (ღლონტი 1974: 98);

გამოკანწული (ლექს.) „გამხდარი პირუტყვი“ (ღლონტი 1974: 124);

გაჩიკინებული // გახვინიკებული // გახმუკული // კებები // ჭიხრიკა // აღდაწომი (აჭარ.) „მჭლე, უჭმელობით მუცელჩავარდნილი გამხდარი მსხვილფეხა საქონელი“ (ღლონტი 1974: 277).

გალასტული // გაწლასტული (მესხ.) „1) მშვიერი, ფერდებჩაცვივნილი საქონელი, 2) მეტისმეტად გამხდარი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 31), შდრ. **გამოლასტული** (მთიულ.) „გამხდარი, გაღეული საქონელი“ (ღლონტი 1974: 98).

ლახიწი (იმერ.) „ძალიან გამხდარი ცხოველი“ (ღლონტი 1974: 325);

ლუბ (თუშ.) „გამხდარი პირუტყვი“ (ცოცანიძე 2002: 213);

მეჩხვე // ჩხონკ (სვან.) „გამხდარი, მჭლე საქონელი“ (დონდუა 2001: 207, 351);

ხიოჭი (იმერ.) „გამხდარი, მჭლე საქონელი“ (დლონტი 1984: 754);

ხაშალი (აჭარ.) „მჭლე, გამხდარი ავადმყოფი ძროხა“. თედო სახოკია: „სახლის პატრონის უფროს შვილს რამდენიმე ჯანკარი ხაშალი თხა შეეგდო სახლში“. საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში ხილს რომ შიგნიდან ზიანი ჰქონოდა, იტყოდნენ : „ხაშალი შეუვიდაო“. არსებობდა „ხაშალი ხეც“ - გულშემპალი ხე“ (სახოკია 1985: 160; შდრ.: ჯავახური 2014: 22; მგელაძე 2018: 578). შდრ.: ხანშალი (ხევსურ.) „სუსტ, ავადმყოფ საქონელზე იტყვიან“ (ჭინჭარაული 2005: 1117; დლონტი 1984: 738).

აჭარულში, გარდა ზემოთ დასახელებული ამ კილოს კუთვნილი ლექსიკისა, გამხდარი, მჭლე საქონლის ეპითეტებია: კებეხი, ლენჯიკი, გახმიკული // გახმუკული, ხმიკაი, ხრუკი, გახვინიკებული...

ზრდაში ჩამორჩენილს პირუტყვს იმავე აჭარულში ეწოდება: ნაცვეთაი // გაცვეთილი, ნაღრიბაი // ნიღრიბაი, დაბარჭული, დაბეჭკილი (სურმავა 1990: 11).

აჭარულშივეა გავრცელებული სინონიმური სიტყვები: ხიბალი, ხიბურძაკი, ხიბეკი „მჭლე, გამვალტყავებული ცხენი, ხარი ან კამეჩი“, „გამოსულზე რომ გამოვრეკავთ, ჯენდეკ, ხიბეკ საქონელს თველზე, გაზაზანებული ჩამოვრეკავთ თიდან“ (ნიჭარაძე 1971: 436) და ა.შ.

შინაურ ცხოველთა მდგომარეობასა და ნირთან დაკავშირებულ მრავალ სიტყვას გავრცელების მეტად ვიწრო არეალი აქვს - ისინი თითო, ან ორიოდ დიალექტში თუ შეგვხვდება. ზოგჯერ იგივე სიტყვები შეიძლება ძველ, ან თანამედროვე სამწიგნობრო ენასთანაც იყოს საზიარო. ქვემოთ წარმოვადგენთ ამგვარი ვიწრო ლოკალური სიტყვების ნუსხას:

ბენძლი (იმერ.) „დონდლო სხეული (ბებერი, ბეხრეკი)“ ((გაჩეჩილაძე 1976: 24).

გამომწლეული (იმერ.) „ძალიან მოშივეებული, ფერდებჩაცვივნილი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 38).

მარჯეი (თუშ., მოხ., მთიულ.) „ავი, ანჩხლი, კაპასი, გიჟი, გადარეული საქონელი“ (დლონტი 1974: 346).

ნაკი (მოხ.) „პატარა ტანის დაჩაგრული საქონელი“, შდრ. ნაკი (მთიულურ-გუდამაყრ.) „უდღეო ბატკანი“ (დლონტი 1984: 404).

ნებიერი (რაჭ., იმერ.) „საგანგებოდ გასუქებული საახალწლო მოზვერი“, (დლონტი 1984: 419).

ნიხრი (ხევსურ.) „დაბერებული საქონელი“ (დლონტი 1984: 423).

ულლად-ი (ქართლ.) „ქედმაგარი. ულლის მარჯვედ გამწვევი ხარი. კამეჩი“ (ქეგლ, VI, 1960: 1654; დლონტი 1984: 528).

სამწიგნობრო ქართულში არსებობს სიტყვა **ფრახი**, რომელსაც რამდენიმე მნიშვნელობა აქვს: 1. „უსირცხვილო, უნამუსო“; 2. „ხარბი, გაუმაძღარი“ (ქართლ.); 3. ზორბა, ზორზოხი, დონდლე და ფუყი“ (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 448). იგივე სიტყვა კახურ დიალექტში მეცხოველეობის დარგშიც გამოიყენება: **ფრახი** „ღორია, რომელიც არ მაკდება“ (დლონტი 1984: 549); **ბუსლუკა** (ქიზიყ.) „გოჭი ორ თვემდე“ (მენთეშაშვილი 1943: 21; დლონტი 1974: 96).

ღირღიტის კარები (ქართლ., ქიზიყ.) „გუთნის თავი ხარები“ (მენთეშაშვილი 1943: 200; დლონტი 1984: 590).

ჭყინტლაჭო (თუშ.) „უდღეურსავით სუსტი, ბეჩავი ბატკანი ან ხბო“ (ცოცანიძე 2002: 458).

ხრონგი (მესხ.) „უშნოდ აწოწილი, დიდი, მაგრამ გამხდარი საქონელი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 97).

ხირაი (გურ.) „უჯიშო საქონელზე იტყვიან“ (დლონტი 1984: 754).

ხორხალაჭო (თუშ.) „ხმელი უხორცო, მაგრამ ჯანმადარი პირუტყვი“ (ცოცანიძე 2002: 464).

ქართველურ დიალექტებში ასევე ხშირია ვიწრო ლოკალური გავრცელების მქონე **კომპოზიტიური სტრუქტურის** სახელებიც:

ახალდედა (ქართლ.) „ახლად მოგებული ხბოს ან ზაქის დედა“ (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 50).

ახალპირა (აჭარ.) „პირველად მშობელი ძროხა“. შდრ. გუდამაყრულში **ახალსული**: 1. „პატარძალი“, 2. „ახალგაზრდა საქონელი“, „მოზრდილი პირუტყვი“ (დლონტი 1974: 50).

ბიჭაბატკანი//მოზიჭებული//მოჩრიხვებული (ქიზიყ.) „მოდონიერებული, საკმაოდ მოზრდილი, სიარული რომ შეუძლია მთამდე“ (მენთემაშვილი 1943: 115 ; ღლონტი 1974: 75).

თავლადი (თუშ.) „ცხენის ეპითეტია, ყოჩადი, ფიცხი ცხენი, რომლის შეკავება არც ისე ადვილია“ შდრ.(ქეგლ IV, 1955: 254; ცოცანიძე 2002: 169; ღლონტი 1974: 239).

ლაშქაფიანზ (თუშ.) „ცხენის ეპითეტია“ (ცოცანიძე 2002: 211).

მარტულელაი (მოხ.) „ცალულელი ხარი“ (ღლონტი 1974: 345).

მშრალ-ბერწი (მთიულ.) „საქონელი, რომელიც არც იგებს და არც იწველებს“ (ღლონტი 1974: 391).

ტყავმოწყვეტილი (თუშ.) „ოდნავმუცელწამოზრდილი, მაკეობადამჩნეული პირუტყვი“ (ცოცანიძე 2002: 346).

ფარისთვალზ (თუშ.) „ფარაში საუკეთესო ცხვარი“ (ცოცანიძე 2002: 356).

ფურბერწი (გურ.) „ფურბერწი, უშობელი ფური“. ნ. „ქურბეწი“ (ღლონტი 1984: 551).

ქალა-ბიჭა (მთიულ.) „ძროხა, რომელიც სამ წლამდე და შემდეგაც არ მოიგებს“ (ღლონტი 1984: 559).

ცურთიკრუნა//ცურჩალხა (ხევსურ.) „კარგი მეწველი ძროხა“ (ჭინჭარაული 2005: 1040); **ცურ-ყვერა** (მესხ.) „დიდცურიანი, მაგრამ რძენაკლული ძროხა“, **ცურ-ჩალხა** (ხევსურ.) „დიდცურიანი ფური“ (ღლონტი 1984: 678, 679).

ძუძუმოკითხული (გურ.) „ხბოს მოგების წინა პერიოდში მყოფი ძროხა, როცა ცურში რძე ჩაუდგება“, შდრ. **ძუძუ-მზიარე** (მთიულ.) „საქონელი, რომელმაც უნდა მოიგოს“ (ღლონტი 1984: 691).

წჳეტაცხორა (მოხ.) „ჩია და მოკლემატყლიანი ცხვარი“ (ქავთარაძე 1985: 381).

ჯბო-დედაფური (ქიზიყ.) „ხბოიანი ფური“ (ღლონტი 1984: 768).

ამრიგად, მრავალი ისეთი შემთხვევა დასტურდება, როცა ერთსა და იმავე ცნებას, ერთ საგანს, დიალექტებში მრავალი სინონიმი შეესაბამება, რაც ფასდაუდებელი საუნჯეა ქართული სალიტერატურო ენის გასამრავალფეროვნებლად.

თავი V

რძისა და რძის პროდუქტების დიალექტური სახელები

ქართული ენის დიალექტების რძისა და რძის პროდუქტების აღმნიშვნელი ლექსიკა მეტად მდიდარი და მრავალფეროვანია, რასაც განაპირობებს ის ფაქტი, რომ ქართველთა უკლებლივ ყველა ეთნოლოგიური ჯგუფის ცხოვრებაში რძესა და მისგან დამზადებულ პროდუქტებს ძველთაგანვე განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. მეტიც, თითოეულ მხარეს ამ თვალსაზრისით თავისი სპეციფიკაც გამოარჩევდა. შესაბამისად, ენაც ასახავს იმ დიდ მრავალფეროვნებას, რითაც პროვინციათა ყოფაში გამოირჩეოდა რძის პროდუქტების დამზადების ტექნოლოგია. ლექსიკის ამ დარგში, რა თქმა უნდა, უძველეს ფენას ქმნიან ის სიტყვები, რომლებიც გაჩენილა საერთოქართველური ენის არსებობის დონეზე. გარდა ამისა, დიალექტებსა და კილოკავებში მათი საერთოქართველური ენისაგან გამოცალკევების შემდგომ წარმოქმნილა უამრავი ადგილობრივი, კუთხური სიტყვა, რომლებიც ან უნიკალურია და მხოლოდ ერთ სამეტყველო მიკროვარიანტში (კილოში, კილოკავში, თქმაში) არის წარმოდგენილი, ანდა გავრცელებულია მეზობლად მდებარე ორ და მეტ სამეტყველო მიკროვარიანტში. დიალექტთა გეოგრაფიული ატლასისათვის განსაკუთრებით ფასეულია ისეთი მაგალითები, როცა ერთი და იგივე საერთოქართველური წარმომავლობის, ან ბევრად უფრო გვიანდელი ლექსიკური ერთეული დასტურდება არა უწყვეტი იზოგლოსის სახით საქართველოს პრაქტიკულად ყველა კილოში, ან კილოთა უმრავლესობაში, არამედ ქმნიან წყვეტილ იზოგლოსას. ასეთ შემთხვევებში მკვლევარს საშუალება აქვს ივარაუდოს საანალიზო სივრცის უფრო ფართო გეოგრაფიული გავრცელება და აღადგინოს უკვე გაწყვეტილი იზოგლოსები.

კვლევამ გვიჩვენა, რომ საკმაოდ ხშირად არის ისეთი შემთხვევებიც, როცა რძის პროდუქტების სახელებს შორის გვხვდება სხვა ენებიდან ნასესხები, ადგილობრივი სიტყვების სინონიმური მეწყვილეებიც, ანდა ისეთი ენობრივი ფაქტები, როცა ნასესხე სიტყვას ერთი ან რამდენიმე სამეტყველო მიკროვარიანტის ლექსიკური ფონდიდან „გამოუძევებია“ ძირეული სიტყვები. დარგობრივი კარტოგრაფირებისათვის ასეთ მაგალითებსაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.

ქვემოთ განვიხილავთ რძისა და რძის პროდუქტების ქართველურ დიალექტებში გავრცელების საკითხებს. ამ მხრივ გამოიყოფა რამდენიმე ჯგუფი. კერძოდ:

დიალექტთა უმრავლესობაში დადასტურდა ამოსავალი არქექტიპისაგან კანონზომიერი ფონეტიკური ცვლილებების გზით წარმოქმნილი, ბგერითი სტრუქტურით მცირედ განსხვავებული და მნიშვნელობით ერთნაირი შემდეგი საერთოქართველური ლექსიკა:

სძე // რძე

საერთოქართველური არქექტიპული *სძე- ფუძისაგან მომდინარე სძჳ (სძე-მ) ვარიანტი შუა საუკუნეებამდე ერთადერთი საყოველთაოდ გავრცელებული ფორმა იყო ამ სიტყვისა ქართულ სამწიგნობრო ენაში. შემდეგ თანდათანობით ანლაუტის პოზიციაში მდებარე ს თანხმოვანი სხვა სიტყვებშიც ჩანაცვლდა რ ბგერით: სძალი > რძალი, სჯული > რჯული, სთული > რთველი... ამგვარი მაგალითების წყების არსებობა, ჩვენი აზრით, ფონეტიკური პროცესის კანონზომიერ და რეგულარულ ბუნებაზე მიუთითებს.

რაც შეეხება დიალექტებს, სათანადო დოკუმენტური მასალის უქონლობის გამო ჭირს იმის გადაჭრით თქმა, თუ კონკრეტულად რა დროიდან დაიწყო მათში ამოსავალი *სძე- ფუძისაგან მისი ფონეტიკური ვარიანტების წარმოქმნის პროცესი. ცხადია, მხოლოდ ის, რომ არქექტიპის ფონეტიკური გარდაქმნა ამჟამინდელი სვანური და ზანური ჯგუფების დიალექტთა წინაპარი სამეტყველო მიკროვარიანტების წიაღში დაიწყებოდა არა უგვიანეს ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისისა. ასე წარმოიქმნებოდა სვანური ლჯჳ „რძე“, მეგრული ბჟა // ვჟა და ლაზური ბჯა // მჯა // ბჟა // მჟა ფორმები (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 288). ეს ცვლილებები ასე უნდა წარმართულიყო:

ს. ქართველ. *სძე-მ > სვან. *ლჯჳ-მ > ლჯჳ;

ს. ქართ. *სძე-მ > ზან. დიალ. *ბჯა-მ > ბჯა > მჯა > ბჟა > მჟა > ვჟა.

ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ ძველი ვარიანტი სძე ჯერ კიდევ არის შემორჩენილი ქართლურ და ინგილოურ (ჰერულ) დიალექტებში: ქართლ. სძე // რძე (ლლონტი 1984: 233); ინგილ. სძე > ზეი “ფურს ზხვეწევ, ზეი მომეცივ” (კუზიბაბაშვილი 2009: 170). შდრ. ჰერული საზვე-მ „სარძეო“ (მ. ჯან.) < სასძევემ.

აქ ყურადღებას იპყრობს ჰერული კილოს **ზე**ი ფორმა, რომელიც **ძ** თანხმოვნის დეზაფრიკატიზაციის (სპირანტიზაციის) შედეგადაა მიღებული **სძე**ი ფორმისაგან, მიზეზი კი ისაა, რომ, როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია მითითებული, ჰერულ დიალექტში **ძ** და **ჯ** თანხმოვნები მასობრივადაა დეზაფრიკატიზებული და შეცვლილი **ზ**, **ჟ** ბგერებით, რაც იხსნება ხუნძური ენის გავლენით, სადაც არ არსებობს **ძ** და **ჯ** ფონემები.

ასევე დეზაფრიკატიზებული (სპირანტიზებული სახითაა წარმოდგენილი იგივე ფუძე ორიოდ სხვა დიალექტშიც: ხევსურულში იგი გვხვდება კომპოზიტში ***სძის ცვარი** > **ზისცვარი** // > **ზისვარი** „რძე, სადღვებელში ჩასასხმელი ნაღები კარაქის მისაღებად“ (დლონტი 1974: 233), შდრ. სვანური **ცვარ** „ყველის ამოსაყვანი რძე“ (დონდუა 2001: 353); თუშურში **ზე**ი „რძე“ (ცოცანიძე 2002: 161). თუშურის ამ ვარიანტშიც **ძ** > **ზ** პროცესი, შესაძლოა, მეზობელი დიდოური ენის გავლენით იყოს მომხდარი - დიდოური ხუნძურის უახლოესი ენაა.

აჭარულში ერთდროულად თანაარსებობს **ძე** // **ზე** „რძე“ ვარიანტები (ნიჭარაძე 1971: 199). ჩვენი აზრით, ისინი უფრო გვიანდელი **რძე** ფორმის გარდაქმნის კი არა, თავდაპირველად არსებული თავკიდურა **ს** თანხმოვნის დაკარგვის შედეგად არიან მიღებული, შდრ. ინეგოლურ მეტყველებაში **ძე** „რძე“ (ფუტკარაძე 1993: 650).

ლაზურში გვაქვს **რძის** სინონიმი **მჟალვა** // **ჟალვა** (ათინ.), აგრეთვე **მიმილი** „რძე; საკვები“ (თანდილაძე 2013: 489, 535). **მჟალვა** // **ჟალვა** სახეობები ფონეტიკურად სახეცვლილი **ბჯა** ვარიანტისაგან არის ნაწარმოები -**ვა** დაბოლოების დართვით.

მოხეურ დიალექტში **მიუბერავი** არის „მოუხდელი, ნაღებმოუცლელი რძე“ (ქავთარაძე 1985: 280).

ვსენი // **ხსენი**

საანალიზო სიტყვა თანამედროვე სალიტერატურო ქართულსა და ქართლურ, იმერულ, ლეჩხუმურ, აჭარულ, ლაზურ, მესხურ, რაჭულ დიალექტებში დასტურდება **ხსენი** ვარიანტის სახით „ხბოს მოგების შემდეგ პირველად მონაწველი რძე, რისგანაც ამზადებენ ერთგვარ ნამცხვარს“ (დლონტი 1984: 503); **ვსენი** (იმერხ.) „ხბოს მოგების შემდეგ პირველ სამ დღეს მონაწველი რძე, რომელიც ადუღებისთანავე ხაჭოდ იქცევა“

(ფუტკარაძე 1993: 679); ქართულში იმავე სემანტიკის პარალელურ ვარიანტად გვხვდება **სხენი** ფორმაც, შდრ. ქართლ. **გავსხენი** // **გავსხენი** (თ. გვანცელაძის ზეპირი ცნობა). ხევსურულ დიალექტში წარმოდგენილია **ვსენი** სახეობა, რომელსაც ალ. ჭინჭარაული ასე განმარტავს: „რძე, რომელსაც საქონელი მოგებიდან სამ-ოთხ დღეს იწველის ხოლმე (ადუღებისას ხაჭოვდება“ (ჭინჭარაული 2005: 1161.). ფშაურშიც იგივე **ვსენი** სახეობა არსებობს და შემდეგნაირად განიმარტება: „ხბომოგებულის ძროხის პირველი მონაწველი, რაც ხბოს მოწოვების შემდეგ რჩება. ხშირი რძე, ძალზე ცხიმოვანი, ადუღებისას აჭრილივით ჯდება“, აკად. ავ. შანიძის ცნობით, ხევსურულსა და მოხეურ კილოებში არსებობს **ხსენი** ფორმაც განსხვავებული სემანტიკით: „დვრიტა, რძის შესადედებელი მასალა“, ანუ კვეთი (ლლონტი 1984: 764). **ვსენი** // **ხსენი** // **სხენი** ვარიანტებიდან ამოსავალ ფორმად საერთოქართველური **ს-ჯ-ენ** სახეობას ადადგენენ (ჩუხუა 2007: 665), ხოლო **ვსენი** > **ხსენი** ფორმები მისგან მომდინარეობს. ამ მოსაზრებას ადასტურებს ვარიანტთა დადასტურების დროც: **ვსენი** გვხვდება საბას ლექსიკონში და განიმარტება ასე: „პირველ ნაწოვნი სძე ZA. პირველი მონაწველი სძე (რძე CbqD) BCD. ნუსხებშია: "ხსენი" (საბა 1993: 445) ლაზურში წარმოდგენილია ამავე სიტყვის ფონეტიკურად და სემანტიკურად განსხვავებული ვარიანტები **ცხონი** // **სხონი** „ახლად მოგებული ძროხის რძისგან დამზადებული ყველის მსგავსი საქმელია - **ნონცხონე**“ (თანდილავა 2013: 578). როგორც ვხედავთ, ეს სიტყვა ზოგან ინგრედიენტის სახელია, ზოგან კი ნამზადი კერძისა. სრულიად სხვა სიტყვის ვარიანტებია წარმოდგენილი მეგრულში: **ხიჯაჯა** // **ხეჯაჯა** // **ხაჯაჯა** // **ხეჯაჯა** // **ხეჯეჯი** „ხსენი“ (ჭარაია 1997: 179). ეს ფორმები აფხაზურიდანაა შემოსული მეგრულში, შდრ.: **ა-ხჯაჯა** „ხსენი“ (ჯანაშია 1954: 431). არსებობს აგრეთვე მეგრული **ხიჯებუა** „ხსენი“ ჰიბრიდული კომპოზიტიც, რომლის პირველი ნაწილი, მკვლევარ მ. ბუკიას აზრით, აფხაზური **ა-ხჯაჯა** „ხსენი“ სიტყვის პირველი სეგმენტისაგან (ჯანაშია 1954: 431) მომდინარეობს, მეორე ნაწილი კი მეგრულია: **ბუა** „რძე“ (ბუკია 2003: 7). დიალექტებში გვხვდება **ხსენის** სინონიმები: ლაზურში **ჯუჯუმბატი** „ახალმოგებული ძროხის რძე“ (თანდილავა 2013: 904); ინგილოურში **პყე** „ხსენი“ (ჩუხუა 2007: 665); სვანურში **ლგჷ** არის როგორც „ხსენი“, ასევე „ხბოს კუჭში დაკვეთილი რძე, რისგანაც კეთდება საკვეთელი“ (დონდუა 2001: 191).

საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ ქართულში, მოხერსა და მთიულურში, თუმურში **ხსენი** არის როგორც ახლად ნამშობიარები ქალის რძე, კვეთი, დვრიტა, ისე ახალმოგებული საქონლის რძე, რომელიც პირველ სამ დღეს სქელია, უვარგისი, არ ხმარობენ (ლ. ლეონიძე, შ. ძიძიგური, ნ. კეცხოველი, პ. ხუბუტია) (დლონტი 1984: 764). **სხენი** (რაჭ. ლეჩხ.) “მშობიარობის შემდეგ პირველად გამოწველილი, უვარგისი რძე, ხსენი, წყლიანი რძე, ხბოს მოგებამდე და შემდეგ ორი კვირის განმავლობაში (დლონტი 1984: 503).

ს. ქართველური **წათხ**.

ქართულ დიალექტში **წათხ** // **წათხ**-ი „მლაშე, ბალღამი; შრატი“, იმერულში **წათხე** // **წათხი**, რაჭულში, აჭარულში, - **წათხი** „მარილიანი წყალი, რომელშიც ყველს ინახავენ“. **წათხი** - მწუთხე. მეგრულში **წუთხ** // **წუთხ**-ე მლაშე; ლაზურში **წუთხი** // **წუთხე** // **მწუთხე** „მარილიანი“; სვანურში **წათხ წათხ**//მჟავე- მწარე, შრატი (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 438); **წათხი** „ყველის შესანახი სითხე, შემადგენლობა: ადუღებული და გაცივებული წყალი და მარილი - 5 ლ. წყალზე 1კგ. მარილი. მაგარი წათხის ხარისხის დასადგენად წათხში კვერცხის ჩაგდება იცოდნენ, თუ კვერცხი ამოტივტივდებოდა, მაშინ წათხი კარგი იყო, ხოლო თუ ჩაიძირებოდა, წათხს მარილი აკლდა. ყველი აუცილებლად წათხში ინახებოდა, წათხის გარეშე ყველი დამწიფდებოდა, ანუ დამძველდებოდა“ (მგელაძე 2018: 540); **წათხი** (ინეგოლი) „მარილიანი ხსნარი, მარილიანი შრატი“ (ფუტკარაძე 1993: 652).

წაქი „შრატი; წათხი“

ქართლ. **წაკ-ა**, **წაკ-ი** „მწუთხე“, მ-**წაკ-ე** „მარილიანი, მლაშე“ სვან. **წაკ** „ძლიერ მჟავე; უმწიფარის სახელი“, **წაკა-რ-ად** „მწარე, მჟავე (ხილი)“ ზანური შესატყვისები გვაკლია. სვანური წ ა კ ა რ ა დ სიტყვა ქართულ ალომორფებთან კანონზომიერ შესატყვისობას ავლენს [ფენრიხი 2007 : 614]. აქვე შემოვა სვანური **წაკ** ვარიანტიც, ეს უკანასკნელი ***წაკა**“ არქაული სახეობიდან მომდინარე ჩანს.

ქართლ. **წაქი** „შრატი“, **წაქა** „წათხი“; ზან. **წუქი** „სველიდან ნადულის მოხდის შემდეგ დარჩენილი სითხე“; სვან. ხ-ჰ -**წექ**- ჭნ-ე „აწვეთებს“, **წექ** // **წაქ** „წვეთი“ განსხვავებას ქმნის სვანური აუსლაუტის, მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ ა → ჭ პროცესის რეალურობას,

სვანური რედუქციის ბუნებიდან გამომდინარე, აქაც **წაქა** სახეობის სახელი ჩანს საგულვებელი (ჩუხუა 2017: 507).

დიალექტებში **წათხის** სინონიმებია: ქიზიყ. **წაკი** „მწუთხე, მოდუღებული მარილწყალი, ყველს ასხამენ, რომ არ გაფუჭდეს“ (ს. მენთეშაშვილი); ფშ., კახ., ქსნის ხეობ. **წაკა** // თუშ. **წაკაჭ** – „ყველის წათხი“ (თ. რაზიკ. „ივერია“ #156 1900, ი. ჭყონ. ლ. ლეონ.), რაჭ., ქართლ. **წაქა** „წათხი“ (დლონტი 1984: 692, 696). **წუთხე** (მეგრ.) მარილიანი, მლაშე, მწუთხე შდრ. ქართლ. წათხი; ლაზ. წუთხ: მწუთხე მარილიანი (ნ. მარი) (ქაჯაია 2001: 442). თუმცა მეგრულში **წაქა** // **წრუქი** ყველის ამოყვანის შემდეგ დარჩენილი შრატია (ქაჯაია 2001: 441), გურულსა და იმერულში **წაქ-ი** „ შრატი, სველია“ (დლონტი 1984: 696); აჭარულში **წაქი**, **წაკა**, **წურუქა**, **წაქა** შრატია (კობერიძე 2011: 50), ყველის ამოღების შემდეგ დარჩენილ შრატს, ადუღებენ, გააცივებენ, დოს გაწურავენ ჩახვაში (ნ.) სიხინჯე სისქე რჩება, ხოლო სითხე გამოვა, ამ სითხეს **წურუქას** უწოდებენ აჭარაში (დლონტი 1984: 713); ასევე **წაქე** // **მწაქე**-ს აჭარულ დიალექტში -მწარეს, საკვებად უვარგის გაფუჭებულ კარაქზეც იტყოდნენ, თუ მარილი მიაკლდებოდა, ამწაქდებოდა პროდუქტი. მაგ., ამწაქებული იალი და სხვ. (მგელაძე 2018: 542), **წაქა** შრატის მნიშვნელობით დაცულია იმერხეულ დიალექტშიც: „**წაქა** გამევლე და ყველი შრატი გავაკეთე“ (ფუტკარაძე 1993: 654). როგორც ვნახეთ, ქართლურ დიალექტში **წაქი** შრატიც არის და წათხიც. ლექსიკოგრაფ საბას მიხედვით : „**წაქა** განაწურთ წვენი მაწვნისა და მისთანათა (საბა 1993: 368).

წაქი სიტყვის სინონიმია საერთოქართველური წარმომავლობის **მწყათ-** ფუძეც, შდრ.: ქართლურ დიალექტში **ნა-მწყათ-ო** „ყველის შესანახავი წვენი“; მეგრულში **წყათ** // **წყათ-ამ-ი** „მარილიანი“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 228). ქვემო იმერულში **წყათი** // **წყუთე** „წათხი; მლაშე“, ლეჩხუმურში გვაქვს ქართლურთან საზიარო **ნამწყათო** სიტყვაც და ქვემოიმერულთან საერთო **წყუთე** ვარიანტიც (მ. ჩიქოვანი. იხ.: დლონტი 1984: 714, 715).

ზოგ დიალექტში ყველის შესანახ მარილწყალს აღნიშნავენ სხვა ფუძეების მქონე შემდეგი სიტყვებიც: ფშაური **ზალა** „მარილიანი, მლაშე წყალი, რამიაც ყველს ინახავენ, წათხი“ (ი. ქეშიკაშვილი; იხ.: დლონტი 1974: 228); ხევსურული **ძმარი** „ყველის წათხი,

მმარი საერთოდ მლაშეს ნიშნავს ხევსურულად“ (ჭინჭარაული 2005: 269; ღლონტი 1984: 689); მეგრული გირი > გერი „შედედებული რძის ნაწური - შრატი. შდრ. წაქა, წურუქი“ (ქაჯაია 2001: 362).

ყველის ამოყვანის, ან ნადულის გაწურვის შემდეგ დარჩენილი მოყვითალო წვენის აღმნიშვნელი სიტყვა წაქის სინონიმებია: შრატი (ფშ., თუშ., ქიზიყ.) „ყველის ამოღების შემდეგ დარჩენილი სითხე“, შდრ. (საბა 1993: 307; ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 505) იგივე სემანტიკა აქვთ შემდეგ სიტყვებსაც: ნერდი (ფშ.) ყველის ან ხაჭოს შრატი (ლ. ლეონ.) შრატის ნარჩენი, ნაძირალა (ა.ჭინჭარ. // მოხეური ნირდი „შრატის ადულების შემდეგ ძირს დანალექი, ნადუღარის ნალექი“ (ო. ქაჯაია; იხ.: ღლონტი 1984: 420, 422), ზანური - ნარღ; ინგილოური - ნალხა (ჩუხუა 2007: 249). იმერხეულში ჭუკი არის ყველის ამოღების შემდეგ დარჩენილი შრატი: „ჭუკსა თექელ მუადულებთ“ (ფუტკარაძე 1993: 664); მოხ. ხურხაჲ „დამჟავებული შრატი, რასაც ქალები თავის საბანად ხმარობენ“ (ო. ქაჯაია; იხ.: ღლონტი 1984: 636, 765). აღსანიშნავია, რომ აჭარულში, ინფორმატორის მიხედვით, შრატი ჰქვია როგორც ყველის ამოღების, ისე ადულების შემდეგ დარჩენილ სითხეს.

საერთოქართველური დალ-ა ფუძისაგან მომდინარე სიტყვები:

საბას განმარტებით დელამუტი არის „რძე შეყვლებული“ (საბა 1991: 216). ქართლურში დალა // დალამუწი // დალამო // დელამა // დელამურწი // დელამუტი ქიზიყურში დელამა, თუშურში დელამა// დელამუწი//დელამურწი, მთიულურში დელამურწი, ქსნის ხეობა დელამორწი ვარიანტებს აქვთ მნიშვნელობა: „შედედებული რძე“ (ღლონტი 1974: 205, 206); მეგრულში დელამოწი არის „შედედებული რძე ყველის ამოღებამდე, დელამოტი“; ტაოურ მეტყველებაში დელამუტი „თავმოხდილი რძეა, შედედებული უკვეთოდ: „დელამუტი არი, მაქინადან გამოსული ნაწველი რომ დამჯავდება, ისა“ (ფუტკარაძე 1993: 433); თუშურ დიალექტს მოეპოვება დელამოწ ვარიანტი, რომელიც იგივეა, რაც დელამოწ „დო“. იმავე დიალექტში ამ სიტყვის სინონიმებია: დოვზ „დო“, ტკმილზ // ტკბილი „სადედჩაშვებული, ოდნავ შეყვლებული რძე“ (ცოცანიძე 2002: 146); მოხეურ კილოში დასტურდება დელამუწი „დელამა, საყველედ შედედებული რძე“ (ქავთარაძე 1985: 230); ხევსურულ დიალექტში საანალიზო სიტყვათა სინონიმია: ლუტლუტი „შედედებული რძე“ (ჭინჭარაული 2005: 268; ღლონტი

1974: 336); ზანურში - **ნდო** // **დო** „დო“; სვანურში - **დგრ** „კვეთი“; ინგილოურში - **დირა** „მარილიანი“, **დირალ** „მარილიანობა“ (ჩუხუა 2007: 314).

სიტყვა **ხაჭო** მრავალ დიალექტშია წარმოდგენილი და ერთი და იგივე მნიშვნელობა აქვს. ამავე ფორმით და სემანტიკით იგი კარგად არის ცნობილი ძველქართული წერილობითი ძეგლებიდან: „განსრულებული იგი... მსგავსი ხ ა ჭ ო დ ს ა დ“; „წუელდა მათგან სძესა და გამოსწურვიდა ხ ა ჭ ო ს ა“ (აბულაძე 1973: 561). რაჭულ დიალექტში გვხვდება **ო > ვა** პროცესის შედეგად წარმოქმნილი ფონეტიკურად მცირედ განსხვავებული **ხაჭვა** სახეობა (ღლონტი 1984: 743). ასევე მცირედ ბგერობრივ სხვაობას გვიჩვენებს ქიზიყურსა და ინგილოურში გავრცელებული ვარიანტი **ღაჭო** „ხაჭო, აჭრილი რძის ხაჭო“ (ს. მენტეშაშვილი; მ. ჯანაშვილი; იხ.: ღლონტი 1984: 585). ამავე სიტყვას ზოგჯერ სხვა სემანტიკაც აქვს: მთიულურ დიალექტში **ხაჭო** დოს ადუღებითა და გადაწურვით მიღებული პროდუქტია (ლ. კაიშაური); თუშურში **ხაჭო** - კარგად აჭრილი ყველსავით შეკრული კალტია (ცოცანიძე 2002: 461); ლეჩხუმურში **ხაჭო** ნადულის სახელია - სველს დაადუღებენ, გადმოდგამენ, გააცივებენ და გაწურავენ, მიღებული პროდუქტია ხაჭო, ანუ ნადული (ღლონტი 1984: 743).

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქართული **ხაჭო** აფხაზური **ა-ხარწე** „მაწონი“ სიტყვისაგან არის მიღებული: აფხაზური სიტყვის ფუძეში შედის **ხა** ძირი, რაც „რძის“ გამომხატველია, ხოლო მეორე კომპონენტი აფხაზური „მაწვნის“ (**ა-ხარწე**) ფუძეში შემავალი „მჟავის“ გამომხატველი **წე** ძირი გამოდის, რომელიც ქართულად **ჭო** (// **ჭვა**)-თია გადმოცემული (ლომთათიძე 1999: 28). მანანა ბუკიას მიხედვით, თუ მივიღებთ ქ. ლომთათიძის მოსაზრებას ქართული **ხაჭო**-ს აფხაზური **ა-ხარწე** სიტყვისაგან მომდინარეობის შესახებ, აფხაზური **ა-ხაჭა** „ხაჭო“ ქართველურიდან უკუნასესხობად უნდა ჩაითვალოს (ბუკია 2006-ა, 334). ჩვენი აზრით, **ხაჭო**-ს აფხაზურიდან სესხების დასამტკიცებლად დამატებითი არგუმენტებია საჭირო: კერძოდ, ასახსნელია, თუ რა მიზეზით არ გადმოჰყვა აფხაზური ენიდან ქართულში კაუზატივის მაწარმოებელი **რ**- პრეფიქსი - ქართველურ ენობრივ სივრცეში, განსაკუთრებით კი მეგრულში, რომელიც აფხაზური ენის უშუალო მეზობელია და მისგან უნდა წასულიყო სხვა ქართველურ დიალექტებში აფხაზური სიტყვა, **რ**

თანხმოვნის განვითარება უფრო ბუნებრივი და ხშირია, ვიდრე მისი დაკარგვა. ამის ახსნის გარეშე ქ. ლომთათიძის ვარაუდის გაზიარება ჭირს.

დიალექტთა ნაწილში **ხაჭო**ს სინონიმებია სიტყვა **ნადული** (იმერ., გურ.), შდრ. მეგრ. **ნაფუნეფი** „ნადული“ (ქაჯაია 2001: 349), ანუ ზედმიწევნით: „ანადულარი“; მოხეურში **ნადულალი** არის „ნადული, ხაჭო“. სრულიად სხვა სიტყვაა გავრცელებული ხევსურულსა და ფშაურში: **თორი//თორნი** „ხარშოში, ან ტკბისველში სველის გადაწურვის შემდეგ დარჩენილი დაფშვნილი კალტი, ანუ ხაჭო“ (ჭინჭარაული 2005: 271; ღლონტი 1974: 251). **ხაჭო // ნადული** სიტყვების სინონიმებია აგრეთვე: ლაზური **ვაზნაკი // მინჯი** „ხაჭო, ნადული“ (თანდილავა 2013: 273). აჭარულში იგივე **მინძი** სახელით აღინიშნება დოს კვერები, რომლებიც ასე მზადდება: ადულებულ აირანს (დოს) გაცივების შემდეგ ტომსიკაში გაწურავდნენ, ნაწურს სხვა ჭურჭელში გადაიტანდნენ და დაამარილებდნენ, შემდეგ მცირე კვერებად დაანაწილებდნენ და მზეზე გაახმობდნენ. (აბაშიძე, კომახიძე 1998: 153); **ბუყტუნაყი** (თუშ.) „ოდნავ დაყოვნებული ხაჭო, რომელიც კარგად იწელება, მისგან აკეთებენ ხავიწს, ქადას. ნ. **ბუყდუნა**“ (ცოცანიძე 2002: 73); **გორანაყი** (თუშ.) „ახალი ხაჭო“ (თ. უთურგაიძე; იხ.: ღლონტი 1974: 159).

დო

სიტყვა **დო** სალიტერატურო ენაში აღნიშნავს შედღვებილი ნაღებისაგან კარაქის მოხდის შემდეგ დარჩენილ მომჟავო სითხეს, რომელსაც სასმელად იყენებენ (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 213). **დო** „ვეფხისტყაოსანშიც“ გვხვდება : „ვითა ჰმართებდა, პურობდეს, ღვინოსა სმიდეს, არ **დოსა**“. (სტრ. 1578).

ზოგიერთ დიალექტში, კერძოდ, აჭარულში, იმერხეულში, ჯავახურში, ლაზურში, მოხეურში **დო** სახელით, ან მისგან თუ სხვა ფუძისაგან წარმოქმნილი სიტყვით აღინიშნება ტექნოლოგიურად ახლომდგომი რძის პროდუქტები:

ა) ეწოდება მაწვნის შედღვების შემდეგ დარჩენილ თხიერ მასას -**დო// დოთამგელა** (მთიულ.) დოს გამოწურვის შემდეგ სადღვებელში დატოვებული ნარჩენები, (ღლონტი 1974: 210); ზ. აჭარულსა და ინეგოლურ მეტყველებაში **ნარეკაი// ჭახე დო**, მაწვნიდან კარაქის დამზადების შემდეგ დარჩენილი მჟავე სითხეა (ღლონტი 1984: 409; ფუტყარაძე 1993: 524, 660); ქიზიყურში **სითხე** შედღვებილი მაწონია. შდრ. (საბა 1993: 88 Cb);

ლაზურში მარკათი // მაკათი „მაწვნის დო“ (თანდილავა 2013: 413); თუშ. კალტისძირ // კალტიან სახერეტაც (ცოცანიძე 2002: 189); აჭარ. დო // დონთბარი (< დო + მთბარი) – „საკარაქე მაწვნის შედღეების შემდეგ დარჩენილი სითხე“ (ნიჟარაძე 1971: 183).

ბ) აჭარულში, ინფორმატორის მიხედვით, რძის დასამუშავებელ მანქანაში გატარებული რძე, ყველის ამოღებამდე, არის **დო**; ჭანურში - **თან**; ხევსურული **ხარშო** „გაცხელებული დო, საიდანაც ჩვეულებრივ იღებენ კალტიან (ხაჭოიან) შრატს“ (ჭინჭარაული 2005: 271; დიალექტ. გვ. 559; იხ.: ღლონტი 1984: 741); მეგრ. **ხვიხვინია** „ნაღები, რომელსაც ყველის ამოღების შემდეგ დარჩენილი შრატი მოიღებს დუღილისას (მარცვლებიანი ხაჭო)“ (ქობალია 2010: 727); ფშ. **კატაში** „დამჟავებულ რძეს რომ ხაჭოდ გაათბობენ, იმის ზემოთ მოგდებული ქაფი“ (თ. რაზიკაშვილი, „ივერია #132, 1900; ი.ჭყონია), ხევს., თიან. „ობი დოს ხარშოს და მისთანათა“ (ჭინჭარაული 2005: 271), გარეკახური კილოკავი **პატაში** „მაწვნის ქაფი, რომელიც აფუჭებს მაწონს“ (ლ. ლეონიძე; იხ.: ღლონტი 1984: 274, 436).

გ) რძის მანქანაში დამუშავებულ რძეს (ყველის შრატს) ადუღებენ, ამოიღებენ ყველს, კვლავ ადუღებენ, გააცივებენ (**აირანი**) და დაწურავენ საგანგებოდ შეკერილ ტილოს ტომსიკაში - ჩახვში, მიღებულ ფაფისებრ მასას დაამარილებენ და შეინახავენ, რასაც აჭარულში ეწოდება: **დო, ნადული** (მგელაძე 2018 : 314), ინფორმატორის მიხედვით, აჭარულში ნადულის სინონიმებია : **დო, სქელი დო, წუთხე დო**, აგრეთვე აჭარულში გვხვდება **წოვაჲ**. // **წუა** (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 655; სურმავა 1990: 20), **წოვა**-ი ნადულია ლივანურსა და იმერხეულშიც (ფუტკარაძე 1993: 657).

კალტ, ნადული (თუშ.), **ნადუღარი** (გურ.) – „ნადული, ხაჭო“ (ღლონტი 1984: 402); მესხ. **ანძლატი** „ყველის შრატის ნადული“ (ი. მაისურაძე; შდრ. „შრატის ხაჭო“ (საბა 1991: 57; ღლონტი 1974: 37).

თუშურ დიალექტში გვხვდება ნადულის მრავალსახეობა: **ჩანთის კალტი, კალტის კვერები, ჭმელკალტი, კალტერბოჲ, საჯდურჲ** // **საჯდური** გარკვეული წესით დამზადებული კალტი (ნ.) მარილში გაზეულილ ხაჭოს ხის დიდ ჯამში მაგრად ჩატენიან ფორმამიცემულს გამოიღებენ და გაახმობენ. გამხმარს მომძალო გემო დაჰკრავს. ასევე თუშურ დიალექტში **ნაჯელჲ** - ცხვრის უმარილო კალტით გაზეულილი **ჯალი** (ცოცანიძე

2002: 188); თიან. შაბუშკვა „ხაჭოს კვერის გაკეთება (დიალექტ., გვ. 600; იხ.: ლლონტი 1984: 619).

დამბალხაჭო

დამბალხაჭო ტრადიციული ფშაური საკვებია. მზადდება კარაქის შედღვების შემდეგ დარჩენილი დოს ხაჭოსაგან, მარილში გაზედილ ხაჭოს კვერებს რამდენიმე დღე უმზეოდ აშრობენ წნელისაგან მოწნულ სპეციალურ სათავსოში - **ძობანში**, რომელიც ხშირად შუაცეცხლის თავზე ამავალი კვამლის ზემოდან ჰკიდია. გამშრალ ხაჭოს კვერებს დასალბობად ალაგებენ თიხის ქოთანში. ჰერმეტიულობისა და მუდმივი ტემპერატურის შესანარჩუნებლად ქოთანი შეიძლება მიწაში იყოს დაფლული. ასე ღებება ხაჭოს კვერები დაახლოებით 1,5-2 თვის განმავლობაში. ღებობის პროცესში გარედან იკიდებს „კეთილშობილ ობს“, რომელიც გემრიელიცაა და სასარგებლოც. ობიანი კანის შიგნით ხაჭოს კვერები ღებება და ოქროს ფერს იღებს. ომში სხვა შესაბამის საგნალთან ერთად ფშაველ მეომრებს საკვებად გამძლეობისა და სიმსუყის გამო სწორედ დამბალხაჭო მიჰქონდათ. დღეისთვის ფშავსა და ფშაველებით კომპაქტურად დასახლებულ სოფლებში კვლავაც შემორჩენილია დამბალხაჭოს დამზადების ტრადიცია. 2011 წელს საქართველოს მეურნეობის სამინისტროს მიერ დარეგისტრირდა დამბალი ხაჭოს ქართული (ფშავი და თიანეთი) ადგილწარმოშობის ადგილი. 2014 წელს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულმა სააგენტომ დამბალხაჭოს დამზადების ტექნოლოგიას არამატერიალური კულტურის ძეგლის სტატუსი მიანიჭა.

ერბო-კარაქისა და მათ სახეობათა სახელები:

სამწიგნობრო ენასა და დიალექტთა დიდ ნაწილში **კარაქი** რძის, ან მაწვნის შედღვებით მიღებული ცხიმია. ლაზურში მას **ქარაკი** ეწოდება (თანდილავა 2013: 793). კარაქის სახეობების სახელებია: **ერბო** „გადამდნარი კარაქი“ (ქართლ., კახ., ფშ., ხევს., თუშ., მოხ., მესხ...); მოხეურში გავრცელებულია **თავთავაი ერბო** „ახლად მოგებული ძროხის რძისაგან გაკეთებული კარაქის გადადნობით მიღებული ერბო, ინახავენ ცალკე ჭურჭელში დღეობის ქადისთვის (ქავთარაძე 1985: 239); მთიულ. **დღლო** „ქაფიანი, გათხელებული, დღლო კარაქი“ (ლ. კაიშაური; იხ.: ლლონტი 1974: 216); არქაულ

ლიტერატურაში კარაქი რძეს აღნიშნავდა: „დაუტევის სხუანი ძუძუნი, სავსენი კარაქითა“ (ბასილი კესარიელი, ექუს. დდ. 129,13. აბულაძე 1973: 192).

ჩუმა // ჩუმაი

ქიზიყურში, ქართლურში, თიანურში, ტაოურში, იმერხეულში, აჭარულსა და მესხურში **ჩუმა // ჩუმაი** 8-10 თვის განმავლობაში, უპირატესად ზამთრობით აუდუღებლად მოგროვებული რძეა. ცოტა მაწვნის კვეთს დაამატებენ. ეს უმი რძე შედგება, შედღვებენ, ამოიღებენ ერბოს. ასეთნაირად ნაგროვებ რძეს ეძახიან ჩუმას (ფუტკარაძე 1993: 645); იგივე სიტყვა **ჩუმა** მეგრულში კარაქის შედღვების შემდეგ დარჩენილი მომჟაო სითხეა, რომელსაც საქონლის საჭმელად იყენებენ (შდრ. საბა), შდრ.: ქიზიყ., ქართლ., თიან., მესხ. **ჩუმა** „რძის აუდუღებლივ ჩადეღებული მაწონი“ (ს. მენთეშაშვილი); კახური **ჩაჩუმავება** „აუდუღარი რძის ჩაწოლა, მაწონსავით გახდომა“ (ა. მარტიროსოვი, გრ. იმნაიშვილი; იხ.: ღლონტი 1984: 650, 665).

ფონეტიკურად განსხვავებული და სემანტიკურად ერთნაირი სიტყვები, ანუ სინონიმები:

წველა

ძველქართულ ტექსტებში დასტურდება **წველა**. მისგან მომდინარეობს თანამედროვე სამწიგნობრო ენის **წველა**. მეგრულში არის იმავე სემანტიკის მქონე ფონეტიკური ვარიანტი **ჭვალუა** „წველა“; ლაზურში გვაქვს ფონეტიკურ-მორფოლოგიური ვარიანტი **ო-ნჭვალ-უ** „წველა“ (ჩუხუა 2007: 117). სიტყვას დიალექტებში აქვს სხვა მნიშვნელობებიც: ლეჩხ., ქვ. იმერ. **წველა** „ერთი ნაწველის ყველი“ (მ. ჩიქოვანი, დიალექტ. გვ. 680); ქიზიყ. „მაწონი“ (ს. მენთეშაშვილი, ლ. ლეონიძე; იხ.: ღლონტი 1984: 700); თუშ. **წველა** „მაწონი (ცხვრის რძის მაწონი)“ (ცოცანიძე 2002: 445); ინგილ. **წალა** „მაწონი, “ერ კოჭოპ წალა“ (კუზიბაბაშვილი 2009: 21) // ინგილ. **წალა** „მოწველა“ (კუზიბაბაშვილი 2009: 259).

ამრიგად, წველა პოლისემიური სიტყვაა და აქვს შემდეგი მნიშვნელობები:

„1. სახელი **წველის** ზმნის მოქმედებისა, – ცურიდან რძის გამოდინება. 2. გამონაწველი. 3. ყველის კვერი. 4. იგივეა, რაც მაწონი“ (ქეგლ, VIII, 1964: 1070);

„1. შედედებული რძე, მაწონი; 2. მოწველა“ (ჩუბინაშვილი 1887: 1676);

ჭვალა // ჭვალუა (მეგრ.) „წველა“ (ყიფშიძე 1914: 388);

წველა (ჯავახ.) „რძე-მაწონი, ერბო-კარაქი“ (ბერიძე 1981: 164);

წველა (ქართლ.) „რძე და რძის ნაწარმი“ (მესხიშვილი, ნოზაძე, ბეროზაშვილი 2006: 166);

წველა (მთიულ.) „ნაწველ-ნადღვები; რძე და მისი ნაწარმი“ (კაიშაური 1967: 223);

ნაწველი (აჭარ.) „რძე და მისი ნაწარმი“ (სურმავა 1990: 4);

წველეული (რაჭ.) „რძე და რძის ნაწარმი“ (კობახიძე 1987: 127);

წულა (მეგრ.) „წოვა“ (ყიფშიძე 1914: 382)...

მაწონი

არსებობს მოარული მოსაზრება ამ სიტყვის სომხური წარმომავლობის შესახებ, რაც არ არის არგუმენტირებული. გვანცა გვანცელაძის ზეპირი ცნობით, სომხური მაწუნ „მაწონი“ სიტყვა უფრო ჩანს ქართულიდან ნასესხები, ვიდრე პირუკუ: აქ გასაღებს გვაწვდის მეგრულში არსებული ვარიანტები: მარწვენი // მარწვინი „მაწონი“ (ქაჯაია 2001: 224), რომლებიც გვიჩვენებენ, რომ სიტყვა უნდა უკავშირდებოდეს წველა ზმნას (იხ. ზემოთ), ოღონდ აქ სისინა დიალექტთა წ თანხმოვნიანი სახეობა გვაქვს, რომლის ისტორია ასე წარმოიდგინება:

***ნაწული > *მაწული > *მაწუნი > მაწონი > მეგრ. მარწვენი > მეგრ. მარწვინი.**

რაც შეეხება სომხურ მაწუნ ვარიანტს, იგი ქართული მაწონი ფორმისგან მომდინარეობს **ო > უ** პროცესის შედეგად.

აჭარულსა და იმერხეულში გვხვდება მაწონი // გობმაწონაი, აღნიშნავს კვეთის გარეშე შემდგარ რძეს: “შემდგარ ზესა გობმაწონას ეტყვიან” (ფუტკარაძე 1993: 418); ქართლურში დედამკვდარი მაწონი // დედამკვდარა არის „თავისთავად, უდედოდ შედედებული მაწონი. თხელი და მდარეა“ (გ. შატბერაშვილი, ლ. ნოზაძე, გვ. 50; იხ.: ლლონტი 1974: 204); ლაზურში მაწვნის სახელია მაყვაფერი // მეყვაფერი (თანდილავა 2013: 416); მეგრულში ვარიანტები ხეჯეჯი // ხეჭეჭი „მაწვნის ზედა ცხიმი“ აშკარად აფხაზური ა-ხ-ჯაჯა „ხსენი“ (ეტიმოლოგიურად: „თავშესქელებული, ზემოდან შედედებული“) სიტყვისაგან მომდინარეობს.

კვეთი

კვეთი მაწვნისა და ყველის ჩასაკვეთი საშუალების ერთ-ერთი ზოგადქართული სახელია და უკავშირდება **გა-კვეთ-ა** ზმნას - იგულისხმება რძის „გაკვეთა“, ანუ აჭრა სამაწვნედ, ან საყველედ. იმერულში არსებობს მორფოლოგიური ვარიანტი **საკვეთო**; მეგრულ დიალექტში წარმოდგენილია ამ სიტყვის შემდეგი ფონეტიკურ-მორფოლოგიური ვარიანტები: მეგრ. **კვეთი // კვეთ-არ-ი // კვეც-არ-ა // ქვეც-ერ-ე** „მაჭიკი, დვრიტა, რძის შესადედებელი (ახალდაბადებულ ხბოს, ციკანს, ბატკანს სამი დღე მიუშვებდნენ ძუძუს მოსაწოვად, შემდეგ დაკლავდნენ და ამოუღებდნენ შედედებულ რძეს, გაახმობდნენ და ხსნიდნენ წაქში (ყველის ნაწურში) (ქაჯაია 2001: 129,130). რაც შეეხება დიალექტურ სინონიმებს, ისინი მეტია, კერძოდ:

ლაზურში მაწვნის კვეთს **მაკატი** ეწოდება (თანდილავა 2013: 406);

მეგრულში **ხაწა** არის „მაწვნის დედა, დვრიტა“ (ქაჯაია 2001: 524). სიტყვა მომდინარეობს აფხაზური **ა-ხააწა** „კვეთი“ სახეობისაგან;

იმერულში **საბნიერი** განმარტებულია როგორც „საკვეთო, კვეთი“ (პ. ჯაჯან., IX; იხ.: ლლონტი 1984: 459).

ტაოურში **დედა // მაწონი დედა** „მაწვნის კვეთია, მაწვნის ძირი: უდედო არ შედგება მაწონი“ (ფუტკარაძე 1993: 500).

აჭარულში **დედო** არის „რძის შესადედებელი საყველედ, ანდა მაწვნის შესადედებლად“ (ნიჟარაძე 1971: 177); აჭარულ დიალექტშივე **ყველის დედა** კვეთია, რძის ჩასაკვეთად გამოყენებული ხსნარი: საქონლის კვეთს დაამარილებდნენ და გაახმობდნენ, შემდგომ ქილაში ჩადებდნენ, ზემოდან მაწვნის შრატს დაასხამდნენ და ერთი კვირით თბილ ადგილზე გააჩერებდნენ, ცალკე შეამზადებდნენ გამოხდილ და გოზზე დასხმულ შემჟავებულ რძეს, რომელსაც შრატში ჩაგდებულ კვეთს დაასხამდნენ, მოურევდნენ და დაელოდებოდნენ. შემჟავებულ რძეს პერიოდულად მანამდე უმატებდნენ, სანამ არ ჩაიკვეთებოდა, ანუ სანამ არ შედგებოდა“ (სამსონია 1986: 81);

იმავე **დედა** სიტყვისგანაა ნაწარმოები კახური **სადედი** „რძის ჩასადედებელი, ყველის დედა, სახსნე; კვეთი“ (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 385; ლლონტი 1984: 461) და თუშური **სადედაჭ** „ყველის სადედებელი“ (ცოცანიძე 2002: 291);

რაჭული და ლეჩხუმური საკიდელი „ყველის დედა, კვეთი საყველე, რძის შესადედებელი სითხე“ (ღლონტი 1984: 465). ნაწარმოებია მოკიდება ზმნის ფუძისაგან;

ქსნის ხეობაში გვხვდება ურჩხი „ყველის დედა“ (ვ. სომხიშვილი; იხ.: ღლონტი 1984: 526);

მეგრულში ნაწი // ნაწუა ასევე დვრიტა, ყველის დედა (ქაჯაია 2001: 373);

ლაზურში აშკარად ბერძნული წარმომავლობის პიპიდი // პიპიტი ყველის კვეთის სახელია (თანდილავა 2013: 713);

ფშაური, ხევსურული და გუდამაყრული წამალა რძის შემადედებელი წამალი, ანუ კვეთია (ჭინჭარაული 2005: 268. იხ.: ღლონტი 1984: 693);

ქიზიყურის ზაბოში არის „დედა ყველისა, კვეთი (ს. მენტეშაშვილი; იხ.: ღლონტი 1974: 227), იმავე სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტია თუშური შაბუში „კვეთი, საკვეთი, საკიდელი, რძის შესადედებელი, ყველის დედა“ (ლ. ლეონიძე; დიალექტ., გვ. 585; იხ.: ღლონტი 1984: 619);

მთიულური საკსნე „დვრიტა“ (ღლონტი 1984: 489) უკავშირდება ხსენი სიტყვას.

რძის პროდუქტთა სახელებიდან სინონიმთა სიმრავლით გამოირჩევა ნაღების სახელი: იმერხეულში ნაღები რძის თავია, შეგროვებული რძის თავი ან რძის გადასამუშავებელ მანქანაში გატარებული რძისგან მიღებული ცხიმი, “ზესა ხის გობებზე დავასხემდით და თავს მეიგდებდა, იმა ვეტყვით ნაღებსა“ (ფუტკარაძე 1993: 525).

ნაღები სიტყვის უცხოური (სპარსულ-სომხური) სინონიმია არაჟანი, რომელმაც სამწიგნობრო ენიდან ლამის გამოაძევა ქართული ნაღები. მეტიც, მან ზოგ დიალექტშიც მოიკიდა ფეხი: აჭარულში არაჟანი არის აუდუღარი რძის ნაღები (მგელაძე 2018: 41);

ლაზურში ნაღების სინონიმური სახელებია აშკარად თურქულიდან შესული მოაღაფერი, ჩვენთვის უცნობი ეტიმოლოგიის მოჟონომე და ქართული წარმომავლობის ანდღვაბი (თანდილავა 2013: 493). ანდღვაბი, ჩვენი აზრით, ანადღვები სიტყვის ვარიანტია;

ღალა აუდუღარი რძის თავი, ანუ ნაღებია მოხეურ, მთიულურ, ხევსურულ დიალექტებში (დიალექტ., გვ. 557; იხ.: ღლონტი 1984: 582);

მთიულურ დიალექტში უნაღებო რძეს **ღალამოყრილი**, ნაღებიან რძეს **ღალაუყარი** ჰქვია, ხოლო ფშაურში **ღალანაყარი** ჰქვია ნაღებმოუხდელ რძეს (ღლონტი 1984: 582);

მეგრულ დიალექტში ნაღების სინონიმია **ხვაპილია** „რძის თავზე მოდებული ქაფი“.

დიალექტებში საკმაოდ გავრცელებულია მეზობელ ენათაგან **ნასესხები ლექსიკა**. მაგალითად, აჭარულ დიალექტში ნასესხები სიტყვები ძირითადად თურქული ენიდან არის დამკვიდრებული. ესენია:

მაია „კვეთი , მაჭიკი, დვრიტა“ (ნიჟარაძე 1971: 243);

სუზმე „ნადული (ხაჭო)“, **ჩოროთანი** „ნადული“, ჩოროთანის მიღების ორგვარი წესი არსებობდა: 1. ჩოროთანს ყველის ამოღების შემდეგ დარჩენილი შრატით ამზადებდნენ. შრატს აადულებდნენ - მოაჟრობდნენ და შემდეგ ჩახვში ჩაწურავდნენ; 2. **ჩოროთანს** ნაღებიდან კარაქის მორეკვის შემდეგ დარჩენილი სითხის, დოს მოჟრობით აკეთებდნენ (ღლონტი 1984: 376). თედო სახოკია წერდა:“ ზოგი მეოჯახე შრატს ადულებს, იქიდან ხაჭოს ან აქაურულად ჩოროთანს იღებს“ (სახოკია 1985: 155; შდრ.: სამსონია 1986: 84-85; იხ.: ღლონტი 1984: 662); **ჩოქელეგი** (ზ. აჭარ) „გაწურული ნადული“ (შ. ნიჟარაძე; იხ.: ღლონტი 1984: 663) < თურქ. **Cokelek**; **იაღი** (yağ) კარაქია აჭარულში, იმერხეულსა და ლაზურში; „დაღიანი საჭმელი მიყუარს“ (ინეგოლი); **მაწნი ძალი** „მაწვნის ერბო“: „კარაქსა **მაწნი ძალ** ვეტყვით“ (იმერხ.) (ფუტკარაძე 1993: 501, 533); **კაიმაღი** „ნაღები, არაჟანი: ძის მონაცვამს, თავს, კაიმაღს ეტყვიან“ (ქ. ფათა // ფაცა); **კაიმაღი** „რძის თავი // ძითავი“ (სახოკია 1985: 147; ნიჟარაძე 1948: 87) // **ყაიმაღი**; **ლაზ. ოსტუ** „რძის თავი, ნაღები“ (თანდილავა 2013: 656); **აღართი** - ასე უწოდებენ რძის პროდუქტებს იმერხეულში: „აღართი გააკეთავს კარგსა“ (ფუტკარაძე 1993: 385); **აღართი** რძის ნაწარმია ზემოაჭარულშიც: ყველი, დოკვერი, ყურუთი (მგელაძე 2018: 46); **ყურუთი** „ნადულის (ხაჭოს), მჭადის ფქვილის, რძისა და ნაღების ნარევით მიღებული საკვები: მკვრივი და მოგრძო ფორმის კვერი. ასევე აჭარულ დიალექტში ყურუთს უწოდებენ გაწურულ მაწონსაც; შდრ. **კურუთი** (ლაზ., აჭარ., ჯავახ.; მგელაძე 2018: 488); **ჰაირანი** (რაჭ.) „რძისგან დამზადებული საჭამადი“, ნასესხებია ყარაჩაულ-ბალყარული ენიდან, შდრ. **აირანი** (აჭარ., იმერხ., ქართლ., კახ., ინგილ.) (თურქ.) - კარაქის შედღვების შემდეგ დარჩენილი სითხე, წყალგარეული, დოსავით შეთხელებული მაწონი, გამაგრებული

სასმელი. თედო სახოკია წერდა: “აჭარაში დოს აირანს ეძახიან და მისგან შეჭამანდს აკეთებენ, როგორც ქართლ-კახეთში” (მგელაძე 2018: 26) და ა.შ.

რძის პროდუქტების სახელთა ერთი ნაწილი გაფორმებულია წინა ვითარების სახელთა მაწარმოებელი აფიქსების გამოყენებით. ესენია:

ნამთიური (ზ. აჭარ.) „ზაფხულში ალპაჟის პერიოდში დამზადებული რძის პროდუქტები“ (შამილაძე 1967: 121);

ნამკესები (ზ. იმერ.) „აჭრილი რძის ან ხაჭოს შედედებული ნაწილები. ნ. კემსვა“ (ზ. წერეთელი);

ნაპირველა (გურ.) „ნაყოფის გაჩენის შემდეგ პირველად მოწველილი უვარგისი რძე“ (ლ. ლეონიძე; იხ.: ღლონტი 1984: 407, 409).

ამრიგად, ქართული დიალექტების რძის პროდუქტების ლექსიკა მდიდარია როგორც არქაული, ისე ინოვაციური ფორმებით, რომლებიც ქმნიან სინონიმებს და, შესაბამისად, წარმოადგენენ ქართული სამწიგნობრო ენის ლექსიკური მარაგის გამდიდრების ნამდვილ საუნჯეს, რომელთაც შეუძლიათ დაიკავონ კანონიერი ადგილი სხვა ენათაგან მოზღვავებული ბარბარიზმების ნაცვლად. მათი გავრცელების გეოგრაფია საინტერესო მასალას მიაწვდის ქართველური დიალექტოლოგიური ატლასის შედგენის მსურველებს.

ქართული ყოფისათვის სახასიათო მნიშვნელოვანი მონაპოვრებით არის წარმოდგენილი რძის მეურნეობა, რაც რძის პროდუქციის დამზადების მაღალი ტექნიკითა და ტექნოლოგიით აიხსნება. ყველის სახეობა და მასთან დაკავშირებული ლექსიკაც მრავალფეროვანია და საინტერესო. გეოგრაფიულად დაცილებულ ქართულ დიალექტთა დიდი ნაწილის **საზიარო ლექსიკაში**, ანუ **ზოგადქართულ ლექსიკურ ფონდში** შედის შემდეგი სიტყვები:

ბგერითი სტრუქტურისა და სემანტიკის მხრივ **სრულად იდენტური ლექსიკური არქაიზმები**, რომელთაგან ზოგიერთს შენარჩუნებული აქვს იგივე მნიშვნელობა, რაც ძველ წერილობით ძეგლებსა და სულხან-საბას „სიტყვის კონაში“ არის ფიქსირებული.

ს/ქართვ. ყველ-

ყველ- ფუძე გავრცელებულია დიალექტთა უმრავლესობაში: ქართლურში, კახურში, მესხურში, ჯავახურში, იმერულში, გურულში, ფშაურში და სხვ. ამავე ფუძის ფონეტიკური ვარიანტები გვაქვს: ინგილოურში - **ყოლ**; ჭანურ (ლაზურ) დიალექტში - **ყვალი** // **მკვალი** // **ყჳალი**; მეგრულში - **ყვალი**, მეგრულ-ჭანურში კ ბგერა ძირითადად წარმოადგენს ყ-ს პოზიციურ ვარიანტს: **ყვალი** - **ყველი**... სიტყვის **ყვ** ძირი ამოყვანისგან უნდა მომდინარეობდეს (რძიდან ყველის ამოყვანა), **ელ** წარმომქმნელი მიმდებარის აფიქსია, -ი - სახელობითი ბრუნვის ნიშანი (შდრ.: ყუელი -ყველი, საბა 1993: 273).

სულგუნი, ძველ ქართულში **სულდგუნი**, მოხსენიებული აქვთ ლექსიკოლოგებს: სულხან-საბა ორბელიანსა (1993: 116) **სულუგუნი** „გარდახელილი ბრტყელი ყველი“ და დავით ჩუბინაშვილს (XIX ს.). საშუალო ფეოდალურ ხანაში **სულგუნი** ამავე სახელწოდებით არსებობდა. ი. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, **სულგუნი** **სუელ**-ისაგან მომდინარეობს, **სუელ** ფუძის ნათესაობითი ბრუნვის **სუელის** (შრატ-ის) ფორმაზე -**გან** ელემენტის დართვით. **სილოგინი** **სულუგუნი**ა მეგრულში (ქაჯაია 2001: 597) **სელეგინი**, **სელეგინი**, **სულგუნი**, **სულუგუნი**-ყველი (ჭარაია 1997: 124), **სელეგინი** -**სულგუნი** (ქობალია 2010: 590). ლაზურში **სილინგონყვალი** - **სულგუნი** ყველია; **სულგუნი** ტრადიციული ყველია სამეგრელოსა (**სილოგინი** // **სელეგინი** // **სულუგუნი**) და სვანეთისათვის (**შჳელ**). **სულგუნი** // **სურგუნი** (იმერ.) - მოხარშული და გადახელილი ყველი.

ვ. აბაევი, გ. ახვლედიანი, მ. ანდრონიკაშვილი ოსურიდან ქართულში შემოსულად მიიჩნევენ სიტყვა **სულგუნს**: მათი აზრით, **სულუ** ოსურში არის კვეთი, ხოლო **გუნ** - ყველი, რასაც ვერ დავეთანხმებით, რადგან ოსები საქართველოში მე-16 ს-ის ბოლოს სახლდებიან, **სჳელ** ფუძე კი საერთოქართველური ფუძეენიდან გვხვდება გეოგრაფიულად დაცილებულ ქართული ენის როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ დიალექტებში (იმერული, გურული, ლეჩხუმური **სველი**- „შრატი, დოს გამონაწური“ [ფენრიხი, სარჯველაძე 2000 : 418-419]. ძველ ქართულში: **ს ელ**-ი, ახ. ქართულში: **სველი**-ი „შრატი“.

ს/ქართვ. **სჳელ-**

ქართლურ დიალექტში **სუელ-ი** „შრატი“; სვანურში გვაქვს ფონეტიკური ცვლილება: **შჷელ** „შრატი“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 283); ხევსურულში **სჷელი** // **ტბისველა** „ყველის ამოყვანის შემდეგ დარჩენილი სიტხე, შრატი“; თუშურში **სველ** „დოსაგან ხაჭოს გაკეთების შემდეგ დარჩენილი სიტხე“; ხევსურულში **ხარჩოს სველი** „ხაჭოს ამოწურვის შემდეგ დარჩენილი სიტხე“, **სველი** „შრატი“; მოხეურში **სველი** - „შრატი“; იმერხეულში **სველი-** „შრატი“; **სველ-ი** (იმერ. გურ. ლეჩხ.) „ყველის ამოყვანის შემდეგ დარჩენილი სიტხე, რომლისგანაც ხაჭოს ადულებენ, შრატი“ (დლონტი 1984: 492); **სჷელ-ი** (მოხ., გუდამაყრ.) „ყველის ამოყვანის შემდეგ დარჩენილი სიტხე, შრატი, სველი“; **სელ** (ინგილ.) „შრატი, სველი“ (დლონტი 1984: 490). სათანადო მეგრულ-ლაზური ალომორფები ჯერაც არ არის გამოვლენილი; ინეგოლელ ქართველთა მეტყველებაში: „დოს გამონაწურს **სველს** ვეტყვით“ (ფუტკარაძე 1993: 564).

„სიტყვის კონაში“ დადასტურებულია ასევე ბგერითი შედგენილობით ერთნაირი გვიანდელი ლექსიკა: **კაზალა** „ნაჭერი ყველი“ (ორბელიანი 1991: 346); **კაზილა-კაზგლა** (მეგრ.) „გადაუხელებელი, დამარილებული ყველი“ (ქაჯაია 2001 : 97). **კაზალ** ყველი გვხვდება ქვემოსვანურშიც (მასალები., ტ. IV, ნაწილი I, 1986).

დლორწი (ინეგოლი) „მეტად სველი, მეტად დამბალი ყველი“: „**დლორწი ყველი** არ გეიყიდება“ (ფუტკარაძე 1993: 442), შდრ. საბა: **დლოწი** „ლაფიანი წყალი“ (1991: 229).

გვაჯილი (ლეჩხ.) „სულგუნი“, „დღეს რო ამევიყვანთ ყველს, ხვალ სადამომდი აფუვდება, ყველი მოსრულია საგვაჯილეთ, გარმოვასხამთ გობზე“ (დლონტი 1974: 151)...

გამოიკვეთა სრულად იდენტური საერთოქართველური ლექსიკა, რომელიც „სიტყვის კონაში“ არ გვხვდება:

ს/ქართვ. **ნუშ-** „ყველი“

ქართლ. **ნუშ-ი**; ზანურ//სვანური - **ნუშქ-ი**; ინგ. **შოა** // **შონ** „კვეთი“ (ჩუხუა 2007: 22.). **ნუშ** (ძვ. ქართ.)-ყველი, ახალი ყველი, ან გაწურული მაწონი (აბულაძე 1973: 33). აკადემიკოს ქეთევან ლომთათიძის თვალსაზრისით, ყველის აღმნიშვნელი ფუძე აფხაზურში **აში** საერთო ჩანს სვანურის „ყველის“ აღმნიშვნელ **თაშ** სიტყვასთან და არგუმენტად მოჰყავს ძველი ქართულის X საუკუნის ძეგლში (ოშკის ბიბლიაში) ყველის აღმნიშვნელად დადასტურებული **„ნუში“**, ენათმეცნიერს **ნ-** პრეფიქსული ვარიანტის

მქონე ფუძის სვანურ სახეობასთან შედარება აფიქრებინებს, რომ აღნიშნული სიტყვის ძირეული მონაცემი სხვადასხვა ენაში შეიძლება განსხვავებული პრეფიქსული ელემენტით გაფორმებულიყო, აქედან გამომდინარე ვარაუდობს, რომ აფხაზურ **აში** ფუძეს ჩამოშორდა **ნ-** ან **თ-** თანხმოვანი. (ლომთათიძე 1996: 18-19). შესაბამისად, აფხაზურ ენას **აში** („ყველი“) ქართული ენიდან შეუთვისებია.

ს/ქართვ. **ქიჟ** „ჩუმამაწონი, ყველი ერთგვარი“

ქართლური **ქივ**; ზანური (მეგრ.) **ქიფ-ურ-ი** // **ქიბური** „ჩუმამაწონი, მზადდება გუდაში“; სვანური **ქიჟ** (ბზ., ლშხ., ლნტ.) - ყველი, ერთი წველა ყველი; ინგილოური **ქირი** „შრავი“ (ჩუხუა 2007: 51.); აჭარულ დიალექტში დღესაც გამოიყენება არქაული სიტყვა **ქილერი** „რძის პროდუქტის შესანახი ოთახი“. მკვლევარ მ. ჩუხუას აზრით, შეიძლება ამ სიტყვის წყარო არაბული **ქილე** იყოს (ჩუხუა 2002: 254), რასაც ვერ დავეთანხმებით, რადგან საერთოქართველურ **ქიუ** ფუძეში, გვაქვს **ლ - ჟ** პროცესი, რასაც ემატება (სიმრავლის აღმნიშვნელი) **ერ** სუფიქსი. **ქიჟ+ლ+ერ**. ამდენად, **ქი-ლ-ერ-ი** ძველი ქართული სიტყვაა, შდრ. ჯავახური **ქილარი** „პროდუქტებისა და ჭურჭლის შესანახი განჯინა (ადგილი)“ (მარტიროსოვი 1984: 247).

ქართული ენის დიალექტებში ხშირად ყველს (რძის პროდუქტებს) ზოგადი სახელით მოიხსენებენ: **ატია** (ხევს.) „მოხდილი ყველი ე.ი. სატანი ბავშვის ენაზე“; **თეთრი** (თუშ.) „ყველი, ხაჭო“; **უკდურ-ი** (მოხ.) „ერბო, ყველი“, სიტყვა **უკდური** მომდინარეობს მოკდა ზმნისაგან, **უ-ურ** მაწარმოებელი აფიქსით, რაც ნიშნავს მოუხდელს; აჭარულ დიალექტში სიტყვის ძირი **ხდ** დაყრუებულია: **უ-ხტ-ურ-ი** „ყველი, რძის ნაწარმი“; **ღალანაყარი** (ფშ.) „ნაღებმოუხდელი რძე, ყველი“ (ღლონტი 1984: 582).

გვაქვს მნიშვნელობითა და ბგერითი სტრუქტურით ერთნაირი სიტყვები:

ტაოურ, კლარჯეთულ, შავშეთურ, აჭარულ, მესხურ-ჯავახურ დიალექტებში გავრცელებულია **ჩლეჩილაი** // **ჩრეჩილი** // **ლავაში** „ყველის სახეობა“, „ჩლეჩილას ვაკეთებთ გამოხდილი ზით“, იმერხ. (ფუტყარაძე 1993: 643; ფეიქრიშვილი 1992: 89); **ჩერჩილა** (მთიულ.) „დამჟავებული ყველი, რომელიც გაცხელებისას იწელება, დაწნულს ძმარში ინახავენ“; **ჩეჩილი ყველი** (მესხ.) „ძროხის ადგილობრივი ყველი, ძაფებივით არის ჩაკეცილი, თმასავით იჩეჩება, მდარე ხარისხისა“; **ჩიჩილი** (ქართლ.) „დახვეული

ყველი“; ჩეჩილი (ქართლ.) „ცხვრის ყველი ერთგვარი“. ჩეჩ-ა (და-ჩეჩ-ა) ზმნისაგან მომდინარე ჩეჩ-ილ-ი სახელს აწარმოებს -ილ მიმღეობის მაწარმოებელი აფიქსი. დაჩეჩილი...

ფუშკურო // ფუშტურო „რძის მანქანაში გატარებული დამჟავებული რძისგან მიღებული ყველი, რომელიც დაბალი ხარისხისაა“ (იმერხ., აჭარ.); **გორჯოლა // გორჯოლო** (იმერხ., აჭარ.) „ერთგვარი ყველი“. “გორჯოლას ზაფხულში გავაკეთებთ“ (ფუტკარაძე 1993: 419). **გორჯოლო** ყველის ამოსაყვანად კვეთს არ ხმარობდნენ, ჭურჭელში რძეს მის გარეშე ამჟავებდნენ. ეს პროცესი რამდენიმე, დაახლოებით ორ-ექვს დღეს გრძელდებოდა, ყველი შედგებოდა და შედედებულ რძეს ჭურჭელში -ქვაბში ჩაასხამდნენ, შემდეგ ცეცხლზე შედგამდნენ, ნელ ცეცხლს შეუკეთებდნენ, ციცხვით შეურევდნენ, რათა რძე ქვაბში ყველგან თანაბრად გამთბარიყო. ერთ საათში ქვაბს თავზე გორჯოლო ყველი მოადგებოდა, როცა ყველი “ქვაბს მოცურდებოდა“, ზევით ამოიწევდა, ცხელ გორჯოლოს ციცხვით ამოიღებდნენ, სპილენძის საწურში გადაიტანდნენ და გაწურავდნენ. ბოლოს მასას ჩახვში ჩაასხამდნენ. შრატისაგან გაწურავდნენ და ყველიც მზად იყო.

გუდის ყველი მზადდებოდა იმ კუთხეებში, სადაც მეცხვარეობა იყო გავრცელებული (თუშეთი, ფშავი, კახეთი, ქიზიყი, აჭარა...). მკვლევარი შ. ნიჟარაძე ასე აღწერს მის დამზადებას: „გუდაში შენახულ გორჯოლოს **ჩუმ ყველს**, **გუდის ყველს** ეძახდნენ. იგი გუდაში ჩადებული ცხვრის ყველი იყო. მეტად ცხიმოვანი, ყუათიანი და გემრიელი. უმთავრესად ჰემშილები აკეთებდნენ. გუდად ჩვეულებრივ თხის ტყავს იყენებდნენ, რომელიც სპეციალურად ამ მიზნით მზადდებოდა. გუდაში ყველის შენახვის დროს დიდი ყურადღება გუდის თანაბარ გავსებას ექცეოდა, რათა ყველი არ გაფუჭებულიყო. ყველის გავსების შემდეგ თავმოკრულ გუდას ერთ-ერთი ფეხიდან ბერავდნენ, რაც აუცილებელი იყო. ყველის გუდის ნაპირებზე მიკვრის თავიდან ასაცილებლად. მარილის თანაბარი განაწილების თვალსაზრისით გუდას ხშირად აბრუნებდნენ“ (ნიჟარაძე 1971:149); **გუდის ყველს** უმთავრესად აკეთებენ კახელი, თუში და ფშაველი მეცხვარეები; გუდის ყველის დასამზადებლად ლაზები იყენებდნენ **გუდულა**-ს (ლაზ.) „ტყავის გუდა ცხვრის ყველისათვის“ (თანდილავა 2013: 185); **გუდაის**

ყველი (მოხ.) „გუდაში შეწირული ყველი (ახალ მოწველილ რძეს ასხამენ კვეთს და შედედებისთანავე წურავენ გუდაში)“; **მოგუდული ყველი** (ქართლ.) „გუდის ყველი“ (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 297).

სახელი **პწნილი** „დაწნული ყველი“ დადასტურებულია იმერულ და აჭარულ დიალექტებში. დაწნული (**დაპწნილი ყველი**) „რძის დასამუშავებელ მანქანაში გატარებული, ნაღებგამოცლილი რძისაგან დამზადებული ყველი, იგივე ჩლეჩილი - აჭარული გრეხილი ყველი. რძეს ზამთრობით დილიდან საღამომდე, ხოლო ზაფხულობით დაახლოებით ორ საათს გააჩერებდნენ, შემდგომ ცეცხლზე შეათბობდნენ, კვეთს ჩაასხამდნენ და ცოტა ხანს გააჩერებდნენ. ხის დიდი კოვზით -ციცხვით ნელა მოურევდნენ და ყველი თანდათან „მოსვლას“ - აჭრას დაიწყებდა. როცა რძე აიჭრებოდა, ყველს იმავე ჭურჭელში ხელით ერთ ადგილზე შეაგროვებდნენ, “მოჭყებდნენ“ და ყველის რგოლს შეკრავდნენ, შრატიდან, რომელიც ყველისგან რჩებოდა, ამოიღებდნენ და რამდენჯერმე ერთმანეთზე გადაახვევდნენ, დაწნავდნენ. ყველი წნულის, გრეხილის ფორმას მიიღებდა“ (მგელაძე 1965: 160); **პწნილი** (იმერ.) „დაწნული ყველი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 113).

მოშუმვილი (ზ.აჭარ.) „ყველის სახეობა, ყვითელი ფერის მოშუმებული ყველი“; **გადაშუმვილი** (იმერ.) „მოდულებული ყველის სახეობა“, **მოშუმული ყველი** „მოშუმებული ყველის მისაღებად გობზე ღვალის ნედლ ფოთლებს დააფენდნენ, შემდეგ გორჯოლო ყველს დააყრიდნენ, ზემოდან იმავე ღვალის ფოთლებსა და შალის რბილ ნაჭერს გადააფარებდნენ, გობს კერასთან ახლოს დადგამდნენ და კასრის სახურავს მჭიდროდ მოარგებდნენ, დაახლოებით ერთ კვირაში ყველი გობში კარგად ჩაშუმდებოდა და გაყვითლდებოდა, ყველს ქვაბში ჩაფშვნიდნენ, რძეს დაასხამდნენ, მარილს დააყრიდნენ და ნელი მორევით ნელ ცეცხლზე ადუღებდნენ, ყველი თაფლივით უნდა გასქელებულიყო, შემდეგ მას ქილებში ათავსებდნენ. მოშუმული ყველი კარგი გამძლეობით ხასიათდებოდა“ (მგელაძე 2018: 271).

კუკუშელა (ფშ.) „შედედებული ყველი“; **კუშუმელა** (თიან.) „ჭყინტი ყველი, ახლად ამოყვანილი“; **კუშკანა** // **კუშკანაი** (მთიულ. მოხ. ქსნის ხეობა) „ყველის პატარა გუნდა, ყველის პატარა წველა“ (დლონტი 1974: 317);

კუსი (ფშ. ხევს.) „ყველი“, კუსი „ერთი თავი ყველის შედედებული რძისგან ამოღებული ყველი“ (დლონტი 1974: 317);

წველი// წველა (ლექს. ქიზიყ.) „ერთი ამოღება ყველი, ერთი ნაწველის ყველი“. ინგილოურსა და ლეჩხუმურში წველა ჰქვია მაწონსაც, მიღებულია წველა-საგან. (დლონტი 1984: 700);

ჭიპი (იმერ.) „ახლად ამოყვანილი ყველის გუნდა, ნაწყვეტი“. აჭარულში გვხვდება ყველი ჭიპაი, რაც ახალამოღებული ყველის პატარა ნაჭერს ნიშნავს. (დლონტი 1984: 723);

კმილი (ლექს.) „ერთი ამოღება ყველის ერთი ნაჭერი (დაჭრილი)“; შდრ. კიბგევალი (მეგრ.) „კბილი ყველი“ (ქაჯაია ტ. II, 2001:136).

ბგერითი შედგენილობით ერთნაირი, მნიშვნელობით განსხვავებული ყველის სახელები:

სატან-ი (თუშ., ქიზიყ., ფშ.) „ყველი, ხაჭო, ერბო - ყველაფერი, რაც პურთან ერთად იჭმევა“. შდრ. სატანი (ხევსურ.) „მოხდილი ყველი, დამზადებული ძროხის რძისგან“ (დლონტი 1984: 477).

ცინცილა (იმერ. ოკრიბ.) „ერთჯერობაზე ამოყვანილი პატარა ყველის კვერი“. ნ. ცუნცულა, შდრ. ცუნცულა-/ე,დ-(იმერ.) „ახალამოყვანილი ყველის პატარა ნაწყვეტი“ (დლონტი 1984: 678).

ყველის ნაირსახეობათა სახელებიდან საყურადღებოა შემდეგი ლექსიკური ერთეულებიც:

თავმოხდილი ყველი (აჭარ.) „ნაღებგამოცლილი, რძის მანქანაში დამუშავებული რძისგან დამზადებული ყველი“; ჩოგზ // ჩოგი (თუშ.) “მეცხვარეთა სატანია: ახალამოღებულ უმარილო ყველს 2-3 დღე თბილად შეინახვენ, იგი გაფუჭდება, ოდნავ მომძალო გემოს დაიკრავს, შემდეგ მარილში გაზელენ, გუდაში მაგრად ჩატენილს შეინახვენ, მთელი ზამთრის განმავლობაში ხმარობენ“ (დლონტი 1984: 661). კობის ანუ ხევს ყველი (სტეფანწმინდა)-მზადდება ძროხის ნახევრად მოხდილ ან მოხდილი რძისაგან, მას ცხვრის რძესაც ურევენ. (კუნჭულია წიგნი I, 2016).

ყველის ნაირსახეობათა და მათი სახელების სიმრავლე მრავალ მხარეში დასტურდება. წარმოვადგენთ დიალექტურ სახელთა ნუსხას:

გებუალაფა // **გებუალია** (მეგრ.) „პიტნითა და მარილით შეკმაზული ყველი“; **ფუჩხოლია** „ყველის სახეობა სამეგრელოში; წვრილად დაფშენილი და შეკმაზული ყველი“; **ხუმლა ცვალი** „ხმელი ყველი, შებოლილი ყველი“; მეგრულში **ბუჯგა** „სასულგუნედ მოუსვლედი ყველი“; **კიფუალი** „გადაუზელელი ყველი“; **ნაჭყვედია** // **ნაჭყვიდია** (მეგრ.) „ყველის ამოყვანისას მოწყვეტილი ნაწილი“; **ჭალავარი** (მეგრ.) „ახლად შედედებული ყველი“; **ჭელრა** (მეგრ.) „გუდის ყველი“; **ჭეჭვერა** (მეგრ.) „ახალამოყვანილი ყველი“; **ჭიორილი** (მეგრ.) „აფუებული, დასვრეტილი, დაღარული ყველი“ (ქაჯაია, ტ. III, 2002: 152, 375, 456, 463, 466, 472); **ჭეჭვერე**- ფეროვანი, მწყაზარი; პატარა წველა, ახალამოყვანილი ყველის გუნდა (იგივეა, რაც კვეკვერე), **ჭიორილი**-ნასვრეტებიანი, მოსული ყველი (ქობალია 2010: 709, 710); სვანურში გვაქვს **თაშ** „ყველი“; **ლგჯმარე** „სულგუნი“ (დონდუა 2001: 191).

გადაზელილი (იმერ. გურულ.) „გადაზელილი ყველი, სულგუნი“ (დლონტი 1974: 108); **ყველისკუჩერი** (მოხ.) „ერთი თავი ყველი“; **ხაჭოს ყველი** (აჭარ.) „ახალამოდებული დაუმარილებელი ყველი“; **თავგადასაკრავი ყველი** (აჭარ.) „ახალამოდებულ თბილ ყველს ყველით სავსე გვარდას ზემოდან გადააკრავდნენ და კუთხეებს მჭიდროდ ჩაუქელავდნენ, თავგადასაკრავი ყველი ჭურჭელში ჩალაგებულ ყველს გადამწიფებისაგან იცავდა, დროთა განმავლობაში თავგადასაკრავი ყველი თავად დამწიფდებოდა, მაგრამ ჭურჭელში არსებული ყველი შენახული იყო“ (მგელაძე 2018:140); **ნოგის ყველი** (იმერ.) „ნოგაში (ჭურჭელია) ჩამარილებული ყველი“; **ნაყელ** (სვან.) „ამოყვანილი ყველი (ახალი)“ (დონდუა 2001: 236); **ხასი ყველი** „მაღალი ხარისხის ყველი“: იმფერი ხასი ყველი ამეიღო, რომე ქალი თმასავით დეიმწნა“ (იმერხ.) (ფუტკარაძე 1993: 669); **დათხზნული** „დაწნული ყველი“ (ნიჟარაძე 1971: 158); **მწიფე ყველი (დამპალი ყველი)** (აჭარ.) „მშრალად, წათხის გარეშე შენახული აჭარული ყველი, რომელიც დროთა განმავლობაში მწიფდებოდა, რბილდებოდა, იცვლიდა ფერსა და გემოსაც, ობმოკიდებული თეთრი ყველი კარაქის შიგთავსით, აჭარულ სამზარეულოში მას საპატიო ადგილი მიეკუთვნებოდა და ჩვეულებრივ მჭადთან ერთად მიირთმევდნენ“. შდრ. **დაპწნილი, ჩლეჩილი ყველი**. აჭარული ყველის ღირსებაზე

ვახუშტიც მიუთითებდა: “არაოდესვე წახდების, არცა დაობდების, რაჟამს გნებავს, შემგბარი კეთილ სახმარ არს“.

სასრება-ი (ინეგოლი) „მაგარი, უძარღვო ყველია. “დამჟავება ბევრი თუ მუუვდა, ყველი სასრებაი გამუა “; **ფშნილაი** (იმერხ.) „ფხვიერი ყველია, რომელსაც ამზადებენ მხოლოდ იმერხევეში, “ჩვენა ფშნილაი ვიცით“ ; **წიაპაი** (ინეგოლი) „ძარღვიანი ყველი“ (ფუტკარაძე, 1993: 558, 597, 655); **ტენილ-ი ყველ-ი** (მესხ.) „გადახარშული ყველი“ (მაისურაძე, 509); **ჭაჭუა // ჭაჭუტა** (გურ.) „ყველი, ახლად ამოყვანილი ყველი; ყველი ბავშვის ენაზე“ (ლლონტი 1984: 718).

ქართლში ერთი ნაწველისგან ამოყვანილ ყველს სხვადასხვა საწყაოს მიხედვით არქმევდნენ სახელებს: **გორდეული** (შდრ. **გორდა** „პატარა გობი“); „ყველის დიდი გუნდა, დიდი კვერეული“; **ჯამეული** (შდრ. **ჯამი**); **ჯერეული** (შდრ. **ჯერი**); **პინეული** შდრ. **პინა**, ჯავახურ, აჭარულ, გუდამაყრულ, მთიულურ დიალექტებში - „ხის დიდი ჯამი“, მთიულურსა და გუდამაყრულში - „სპილენძის ტაშტი, ჭურჭელი რძისა, ფუთი“. **პინა** ზემო აჭარულში ხის კასრია, რომელიც საწყაოდაც გამოიყენება; **გუმბულა // გუმბულაძე** (ქართლ.) „ერთი წველა ყველი“; მოხეურ დიალექტში ერთი ნაწველისაგან ამოყვანილ ყველს ჰქვია **კჰერეული** (კვერი) „ბურთისნაირი 4-7 კგ“ (ლლონტი 1974: 165); **კონჩხულაძე** (კნინ.) (თუშ.) „ყველის პატარა თავი, ძროხის რძის გუდაში გამოუყვანელი ყველი“ (ცოცანიძე 2002: 203).

ამრიგად, ქართული ენის დიალექტებში გავრცელებული ყველის ნაირსახეობათა სახელწოდებები მათი დამზადების ტექნოლოგიის, ფორმის, შენახვის, ზომის ან გემოს მიხედვითაა მოტივირებული. ამ დარგის ლექსიკაში იშვიათია ნასესხები ლექსიკაც: **მოთალი** (ფშ.) „გუდის ყველია ერთგვარი, დაფხვნილი (თურქ.-აზერბ. *motal*)“ (ლლონტი 1974: 369); **ქეშ** (Qes)-ცხიმგამოცლილი ყველი, (ინეგოლი) (ფუტკარაძე 1993: 601).

საქართველოში შემონახული ყველის შესანახი ჭურჭელი 8000 წლის წინანდელია. შესაბამისად, ყველის დამზადება-შენახვა უძველესი ქართული კულტურის კუთვნილებაა, რითაც დასტურდება, რომ საქართველო ყველის ქვეყანაა.

თავი VI

რძის პროდუქტებთან და მესაქონლეობასთან დაკავშირებული ჭურჭლისა და ინვენტარის აღმნიშვნელი ლექსიკის გეოგრაფია

ქართველი ხალხის საოჯახო და სამეურნეო ყოფაში პრეისტორიული ხანიდანვე იყენებდნენ ხისა და თიხის ჭურჭელს. ქართული ენის დიალექტების მეცხოველეობის ლექსიკის ენათმეცნიერული კვლევის დროს გამოიკვეთა ჭურჭლის ნაირგვარი სახეობა, რომელთა უტილიტარული დანიშნულების პარალელურად ვიგებთ ხალხის, სხვადასხვა კუთხის, კულტურის ისტორიას. საქართველოში რძის პროდუქტებთან დაკავშირებული ჭურჭელი ფუნქციის მიხედვით შესაძლებელია დაიყოს საწველელ, რძის პროდუქტების დასამზადებელ და შესანახ ჭურჭლად. მაგალითად:

საწველელი ჭურჭელია: **დურაკი** // **დურკ** (თუმ.), **კასრი** (აჭარ., თუმ., იმერხ.), **კოდი** (ფშ., ქართლ., ქიზიყ., ხევს., მთიულ., გუდამაყრ., მოხ., აჭარ., იმერხ.), **კელადა** - ხის პატარა კასრი, იყენებენ მარცვლეულის ჩასაყრელად, ძროხის საწველად.

ნიგა / ნგა „საწველელი ჭურჭელი“ (ყიფშიძე 1914: 289, 291), **ნირგა** „დერგი“ (ელიავა 1997: 249) ფართოდაა გავრცელებული დასავლურ ქართველურ დიალექტებში: გურ. **ნიგა** „ხის თუნგი, ჩაიდნის მაგვარი გადმოსასხმელი აქვს“ (ჟღენტი 1936: 237); ზემოიმერ. **ნოგა** „ბათმანის მსგავსი ხის ტუჩიანი ჭურჭელი, რომელშიც მეჯოგეები წველიან მთაში ძროხას“ (მოწენიძე 1974: 292); იმერ. **ნიგა** „რძის ჩასაწველი ჭურჭელი“ (ჯავახიშვილი 1986: 183); მეგრული **ნიგა** „ხის ვედრო“ სვანურიდან შეთვისებულად მიაჩნია გ. როგავას. სვან. **ნელარ** „კასრი“ – **ნელარ** > ***ნეგარ** > ***ნიგარ** > **ნიგა**. ნიგა მეგრულიდან ჩანს შესული დასავლურ-ქართველურ კილოებში, ასევე აფხაზურში: ა-**ნგა** „საწველი, დურკი“. სვან. **ნელარ** > **ნიგა** სხვა მხრივაც არის საყურადღებო. ამ შემთხვევაში სვანური ღ სპირანტი მეგრულს გადაუღია გ ხშულით. ეს შეიძლება მომხდარიყო იმ დროს, როცა სვანურში ჯერ კიდევ მოქმედი იყო მჟღერი ფარინგალური ხშული (როგავა 1975: 40). მ. ჩუხუა ამოსავალ საერთოქართველურ ფორმად მიიჩნევს ***ნოგა** „ხის ჭურჭელი, დურკი“ > ქართ. **ნოგა** > / **ნურძა** : ზან. **ნიგა** / < **ნგა** (ჩუხუა 2000-2003: 171). აფხაზურში გვაქვს იმავე მნიშვნელობის ა-**ნგა** „საწველელი“.

რძის პროდუქტების დასამზადებელია: **სადღვებელი** > **სადღობელაჲ** (ინგ., მთიულ., აჭარ.), **ვარია** (ქართლ., აჭარ., ტაო.), **ჩხუტი** (ფშ., თუშ., ხევს)....

რძისა და ნაღების შესაგროვებელი: **სარძეულა** (მოხ., ქართლ., მთიულ.), **ზაკანი** // **ბოკონი** (ლეჩხ., ფშ., ხევს., ინგ.), **სანაღბე** (აჭარ., იმერხ., ქართლ.)...

შესანახი: **გვარდა** (იმერხ., აჭარ., ინგილ.); **კროჭი** (იმერხ.) - ხის ჭურჭელი, “ქოქლიეთ კასრი არ იციან, კროჭ იტყვიან”; **კაბიწი** // **კაპიწაი** (აჭარ., ინგ.) - ხის ჭურჭელი, რძის პროდუქტების შესანახავად განკუთვნილი, „კაბიწებით ძალი და თაფლი ჩამოქონდა მემლექეთიდან და ისე კითხულობდა მეგემ“ (ფუტკარაძე 1993: 480; ნიჟარაძე 1971: 221), **კაბიწი** არის: ძვ. “სამი კოდი... სადამე ათს კოდს კაბიწად იტყვიან, საწყაო ერთგვარი, ლიტრაზე დიდი (საბა 1991: 345); **ნქოლიწა** (ლაზ.) - ნაძვის ხისაგან დამზადებული ჭურჭელი ყველისათვის (თანდილავა 2013: 585).

ქართული ენის დიალექტების მეცხოველეობის ლექსიკაში რძის პროდუქტებთან დაკავშირებული ჭურჭლის ლექსიკაში გამოიკვეთა: 1. საერთოქართველური ლექსიკური არქაიზმები; 2. შედარებით გვიანდელი ლექსიკა, რომელიც გვხვდება სულხან-საბას ლექსიკონში; 3. ლექსიკა, რომელიც არ არის საერთოქართველური და არ გვხვდება სულხან-საბას ლექსიკონში; 4. ნასესხები ლექსიკა.

რძის პროდუქტებთან დაკავშირებული ჭურჭლის საერთოქართველური ლექსიკა, თავის მხრივ, იყოფა ორ ქვეჯგუფად:

ა) ბგერითი შედგენილობით მცირედ განსხვავებული ლექსიკა, რომელიც სულხან-საბას ლექსიკონშია დადასტურებული და სხვადასხვა დიალექტში განსხვავებული მნიშვნელობით დასტურდება.

* ჭარ // ვორ-ო, ურო

ქართლ. ტაო. ვარ-ია-ჲ „სადღვებელი ხისა“.

აჭარ. ვარ-ია „მაწვნის სადღვებელი ხისა, მრგვლად ამოჭრილი ცაცხვის მორი, რომლითაც დღვებენ კარაქს“ (ჩუხუა 2002: 99).

ქართლურში, აჭარულში, იმერხელში, ხევსურულში, მოხეურში, ფშაურში, გუდამაყრულში გავრცელებულია **ვარია** // **ვარიანი** და ნიშნავს ხის სადღვებელს. (ჭინჭარაული 2005: 270; ფუტკარაძე 1993: 454; ღლონტი 1974: 224). ქართული ენის

განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით: 1. **ვარია** იგივეა, რაც სადღვებელი; 2. ზრდადაუმთავრებელი ქათამი (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 227). სულხან-საბას ლექსიკონში **ვარია** განმარტებულია: 1. „ესე არს ქათმის წიწილი, 2. „ვარიას ეძახიან გლეხნი **სადღობელსა**, 3. **ვარიად** ითქმის ყურდგლის დიდი ბაჭია“ (საბა 1991: 254).

აჭარულ დიალექტში **ვარია** „კოდანა ჰორიზონტალური ტიპის სპეციალური ცილინდრული ფორმის სადღვებელი: „კარაქის მოსარეკი,“ მაწვნის შესადღვები, ხის ანდა თიხის ჭურჭელი, რომელიც მრგვალი მთლიანი გულგამოღებული ხისაგან იყო დამზადებული, ვარია სპეციალური სადღვებელი იყო, რომელსაც გვერდები ასევე ხით ჰქონდა გამოდგმული, ზემოდანაც თავი მრგვლად ჰქონდა ამოჭრილი, რაზეც სახურავი მჭიდროდ ეხურებოდა. ვარიაში მაწვნის ან ნაღების ჩასხმის დროს გამოიყენებოდა **მაბრი**. ვარია დღვების დროს ჭერში თოკით იყო ჩამოკიდებული და მდღვებავი მას ერთი მხრიდან მეორისაკენ თანაბარზომიერი ბიძგით ამოძრავებდა. ზოგან ვარიის ფსკერის ზომა თანაბარი არ იყო, მისი ერთი მხარე პატარა, მეორე კი დიდი იყო, რათა სადღვებ რძეს წინააღმდეგობა მეტი ჰქონოდა და მალე შედღვებილიყო. ვარია ზოგადად განიერი უნდა ყოფილიყო, რომ რძეს დიდი გაქანება მიეღო და არ შეხუთულიყო. ასეთი მოგრძო ჭურჭელი-სადღვებელი, ხის გარდა, თიხისაგანაც მზადდებოდა. გვხვდებოდა ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ტიპის ვარიები, ამასთან ხის სადღვებლები მხოლოდ ჰორიზონტალური, თიხისა კი ორივე ტიპის იყო. თიხის ჰორიზონტალური ვარია კონსტრუქციულად ისეთივე იყო, როგორიც ხის ვარია. ხის ვარია ცაცხვისა და თელისგან მზადდებოდა. უმეტესად ჭერში ჰორიზონტალურად ჩამოკიდებული სახით გამოიყენებოდა. ვერტიკალურ ვარიას მაღალი დერგის ფორმა, სახურავი კი შუაზე გახვრეტილი ჰქონდა, რომელშიც ხის ჯოხი იყო ჩაშვებული. ჯოხს თავის მხრივ მრგვალი ბორბალი ჰქონდა მიმაგრებული. ამ ჯოხის ზემოთ-ქვემოთ მოძრაობით კარაქს რეკავდნენ. ვარიას მაწვნით ავსებდნენ, მაგრამ პირამდე არა, რადგან კარაქის მოსარეკად ცარიელი ადგილიც იყო საჭირო. ვარიის მაწონი ოდნავ თბილი უნდა ყოფილიყო. ამ მიზნით ზოგჯერ ცოტა ცხელ წყალსაც დაამატებდნენ. სწორედ ტემპერატურული რეჟიმის გამო ოჯახის ძირითად სამყოფ - ბუხრიან ოთახში, ჭერში მოწყობილი იყო ვარიის ჩამოსაკიდი ხის ძელი. იქით-აქეთ სწორედ ასეთ ძელზე ჩამოკიდებულ ვარიას

აქანავებდნენ მანამ, სანამ მაწონი ზემოდან კარაქს არ მოიცვამდა, შემდგომ მას გობზე გადმოასხამდნენ და კარაქს მოხდიდნენ დარჩენილ სითხეს - დოს, ნარეკას სასმელად იყენებდნენ (აჭარული დიალექტის... 1990: 15; ნიჭარაძე 1971: 195; კახიძე 1973: 46).

ბ) ბგერითი შედგენილობით მცირედ განსხვავებული ლექსიკა, რომელიც სულხან-საბას ლექსიკონში არ გვხვდება და სხვადასხვა დიალექტში ერთნაირი მნიშვნელობით დასტურდება:

***ნოგ-**ა „ხის საწველელი ჭურჭელი, დურკი“.

ქართლ. **ნოგა**, **ნურმა**, (ზ. იმერ.), **ნოგა** „ხის ჭურჭელი, მეჯოგეები ხმარობენ ძროხის საწველად“; **ნოგის** ყველი (იმერ.) „ნოგაში (ჭურჭელია) ჩამარილებული ყველი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 109); ლეჩხ. **ნურმა** (ნურგა) „ძროხის საწველელი ჭურჭელი“ (მ. ალავე.1) (ღლონტი 1984: 424); **ნიგა** (მეგრ.) „ვედროს მსგავსი ხის ჭურჭელი, გამოიყენება რძის ჩასაწველად - საწველელი“ (ქაჯაია 2001: 387); ზან. **ნიგა** // **ნგა**, ***ნუგა** „დურკი“ (ჩუხუა 2002: 171).

***ხ-ელ** სასმისი სმა.

ქართლ. **ხელ-**ა, **ხელ-**ედ-ან-ი „მაწვნის ქილა“; ზან. **ხარ-**ა „ღვინის სასმისი“, **ო-ხარ--ო** „წყლის ჭურჭელი (ხისა)“; სვან. **ხჷლ** // **ხულ** (ჩუხუა 2002: 395);

ხელა (ქართლ.) „მაწვნის ქილა, ცალყურიანი“; **ხელედანი** (იმერ.) „საღვინე დოქი“, “**ხელადა**“ (ღლონტი 1984: 744, 745).

***ზინდ** „საკვერავი, ყველის საწურავი ხელსაწყო, საწური“, ქართლ. **ზინდ-ან-ი** // **ზინდ-ალ-ი**, ქიზიყ. **ზინდან-ი** „საკვერავი“, იმერ. **ზინდალი** „ქვების მჭედელთა გრდემლი“;

სვან. **ზერდ** // **ზჷრდ** (ზზ., ბქ., ლნტ.), **ზერდ** (ლშხ.)**ზინდ**. (ჩუხუა 2002: 102).

ლექსიკა, რომელიც საერთოქართველური ენიდან არ მომდინარეობს, მაგრამ სულხან-საბას ლექსიკონშია დადასტურებული.

ბარქაში (აჭარ.) - მოღრმო თევში (საბა 1991: 95), ხის პატარა გობი, ღრმა თევში, ხონი, თაბახი, დიდი თიხის ჯამი. თედო სახოკია: “საჯალაბოდან დაბალ კარში გახვალთ და შედიხართ მესამე განყოფილებაში - სარძევეში. ეს ოთახი მარტო რძისთვის არის მიჩენილი და სარძევეც იქიდან დაერქვა. აქ იკრიბება მთელი მონაწველი რძე და მისგან

აკეთებენ ყველაფერს, რის გაკეთებაც კი იციან აჭარლებმა რძისაგან. ერთ მხარეს ფიცრებია შეკრული და ზედ გობები, ანუ **ბარქაშები** აწყვია“ (სახოკია 1985: 154). იმერეთის ზოგიერთ მხარეში **ბარქაში** საცეხველის სინონიმადაა გამოყენებული. ზოგადად **ბარქაში** მრგვალ ან ოდნავ ოვალური ფორმის ხისა და კერამიკის საოჯახო ჭურჭელს ნიშნავს. თეფშზე დიდსა და გობზე პატარას წარმოადგენდა. ხმარობდნენ მშრალი საჭმლისა, თუ ხილის მისატანად. მას ძველად საეკლესიო დანიშნულებაც ჰქონია. მეფეთა და დიდებულთა სუფრაზე მისატანი ბარქაშები ძვირფასი ლითონებისგანაც იყო დამზადებული. ძვ. ქართულ წერილობით წყაროებში **ბარქაში** XVI ს-ში დასტურდება (მგელაძე 2011: 67).

გობი „ თეფშის მსგავსი დიდი ზომის ამოთლილი ან შეკრული ხის ჭურჭელი (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 150); **გობი** (აჭარ.) თეფშის მსგავსი დიდი ზომის სამზარეულო ჭურჭელია. ერთიანი ხისგან ამოთლილი მრგვალი ფორმის ხის ჭურჭელი, რომელიც რძისა და კაიშადის დასასხმელად ანდა სხვა სითხისათვის, ასევე, ცომის მოსაზელად გამოიყენებოდა. იმერეთის მთიანეთში **გობი**: 1. სარიტუალო მიზნით; 2. სანაყი და სასრესი მარცვლეულის დასაქუცმაცებლად; 3. მარცვლეულის დასარჩევ საშუალებად გამოიყენებოდა (ჩიტაია 2001: 212; შამილაძე 1969: 132, 139, 145; მგელაძე 2018: 121); იმერხეულში **გობი** არ მოიძებნა, თუმცა იმერხეული სიტყვა **გობმაწონაი** (უკვეთოდ შემდგარი მაწონი) **გობს** უკავშირდება (ფუტკარაძე 1993: 418), შდრ. „ძელთაგან ამოჭრილი ჭურჭელი“ (საბა 1991: 164); ხელ**გობი** (აჭარ.) „ხის პატარა გობი“ (ნაღების მოსახდელად მასში რძეს ასხამდნენ) (ნიჟარაძე 1971: 433); მთიულურ-გუდამაყრულში, ჯავახურსა და აჭარულში **გობის** სინონიმია **პინა** „ხის დიდი ჯამი“, ოღონდ აჭარულში **პინა** არის „ხის კასრი“, საწყაოდ გამოიყენებოდა (ნიჟარაძე 1971: 297); **გობლიტა** რაჭულში პატარა გობის სახელწოდებაა, აღმოჩნდა, რომ ქიზიყურში **გობს** სამზარეულო ჭურჭლის დანიშნულება არ აქვს, ის გამოიყენება საკალატოზო საქმიანობაში (ღლონტი 1974:156); გობს ქართლურში ეფარდება **თაბულა** „პატარა გობი“; **თაბახი** „დიდი ჯამი“ (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 214); **ფიალა** (მთიულ.) ნაღების მოსახდელი ხის პატარა ჯამი (ღლონტი 1984: 542); ხევსურულში **გობის** სინონიმია **როჩი** „გობი“ (ჭინჭარაული 2005: 717).

გუადრაკი „ესე არს ჭურჭელი საგბოლველი - სახარში (გვარდაკი)“ (საბა 1991: 171). **გვარდა** (იმერხ., აჭარ.) „ხის მოგრძო ჭურჭელი“, **გვარდა** - რძის პროდუქტების შესანახი ოვალური ფორმის ხის ჭურჭელი, ლურსმნის გარეშე, ხის სახურავითა და ფსკერით. გვარდას ყველის, იაღისა და ყურუთის შესანახად იყენებდნენ, მას ნაძვის თხელი ყავრისაგან, ასევე ცაცხვისაგან აკეთებდნენ. ანალოგიური დანიშნულებით ცნობილი იყო სასაპალნე ოთხკუთხა ყუთიც, რომელსაც ცხენს გადაჰკიდებდნენ და ტვირთი ასე გადაქონდათ. ხისაგან დამზადებული გვარდა კარაქს შეფერილობასა და გემოსაც აძლევდა. გვარდა, აჭარის გარდა, ჭოროხის ხეობის არაერთ კუთხეში იყო გავრცელებული, გურიაშიც (სახოკია 1985: 156; ნიჟარაძე 1971: 145; დავითაძე 1974: 80). ჩვენი აზრით, იმავე ძირის სიტყვაა ძველქართულ ტექსტებში დადასტურებული **გუადრუცი** „კოლოფი“ (სარჯველაძე 1997: 418), რომელშიც **გუადრ-** ძირი ჩანს (შდრ. **გოდორ-ი**), ხოლო **-უც** კნინობით-ალერსობითის სუფიქსი.

დანდალი (იმერხ.) „თაროები, რძის პროდუქტების დასაწყობად. “სარძიეში დანდლები გვაქ გაკეთებული“ (ფუტკარაძე 1993: 427), შდრ. საბა: „კიბისა და ურმის საჯიდარი“ (საბა 1991: 196).

დურკი // **დურკ** (თუშ., ქიზიყ., ფშ.) - ხის სათლი, ძროხის საწველად ხმარობენ. **დურაკი** // **დურკი** - სულხან-საბას მიხედვით, საწველელი ჭურჭელია.

დორა ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, ქვევრისებრი ან კოკისებური თიხის ჭურჭელია, მოუჭიქავი. იხმარებოდა მარცვლეულის, მწნილის და სხვათა შესანახად და სითხის საწყაოდ. „კოკის ნახევარი ჩაიტოს“(საბა 1991: 223). **დორა** „ყველის ჩასაწყობი ხის ჭურჭელი“ (მასალები, ტ. 2, ნაწ. 1, გვ. 226), „ნახევარი კოკა“ (პ. ჭარ.).

დერგი „ჭურთ უმცირესი“ (საბა 1991: 217), ყველის, კარაქის, თაფლის, ასევე სხვა მწნილის შესანახი თიხის ჭურჭელი (ჩიქოვანი 1960: 101). აჭარულსა და ქვემო იმერულში ფართოდ იყენებდნენ თიხის ჭურჭელს-დერგს. დერგი გამოიყენებოდა როგორც მწნილის, ისე ყველის შესანახად და კარაქის შესადღვებად. მომცრო დერგია

დერგულა (აჭარ. მაჭახ. აჭარისწ.)- 1. ვერტიკალური ტიპის სადღვებელი. 2. თიხის მცირე ზომის დერგი (ნიჟარაძე 1971: 179; კახიძე 1973: 46; დავითაძე 1974: 79).

კასრი (თუმ., აჭარ., იმერხ.) „ეწოდება ჭურჭელსა ხეთაგან მწყემსთასა, გინა საწყავი, რვა დოქი შთაიტიოს“ (საბა 1991: 356). **კასრი** - ცილინდრული ფორმის ხის ჭურჭელი. კასრი ერთიანი ხისგან მზადდებოდა. გამხმარი ხის მორს ჯერ გულს გამოუღებდნენ და შემდგომ ფსკერს გამოადგამდნენ. იგი სხვადასხვა დანიშნულებით გამოიყენებოდა, სანამ ახალი და წყალგაუმტარი იყო, მასში რძის პროდუქტებს, და ზოგადად თხევად პროდუქტებს, ინახავდნენ, როცა მოძველდებოდა და წყალს გაატარებდა, მარცვლეულსა და სხვა საკვებ პროდუქტებს - პურს ინახავდნენ. კასრს თავსახური და სახელური უკეთდებოდა (მგელაძე 2018: 231).

კოდი (ფშ., ქართლ., ქიზიყ., ხევს., მთიულ., გუდამაყრ., მოხ., იმერ.) „დიდი კასრი, საწყაო, კასრისებური მოყვანილობის ჭურჭელი ხისა, რძისთვის“. **კოდი** „ტაგანას ნახევარი, **კოდიკი**-„მარცვლეულის საწყაო, უდრის კოდის მეთექვსმეტედს“ (საბა 1991:379).

კოდი - საზომ-საწყაო. თედო სახოკიას მიხედვით, აჭარაში კოდი მიწის საზომსაც ერქვა და 16-ოთხკუთხა მხარს უდრიდა, კოდი, როგორც მარცვლეულის საწყაო, ერთიან ხეში გამოთლილი ხის ჭურჭელი იყო. ერთგვარი ხის კასრის მსგავსი სიმინდის საწყაო, რომელშიც 16 კილო სიმინდი ჩადიოდა. შემდგომში მას, როგორც სიმინდის საწყაოს, ფუთი ჩაენაცვლა. სიმინდის საწყაო კოდი ნაძვის ხისაგან მზადდებოდა (სახოკია 1985: 178).

კოდი ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით არის: 1.ხის დიდი ჭურჭელი, გაკეთებული გულგამოთლილი მორისგან, იხმარებოდა ჩვეულებრივ მარცვლეულისა და ფქვილის, აგრეთვე რძის ნაწარმის შესანახად. “კოდებს, სადღვებლებს, სულ ცაცხვისაგან აკეთებენ“ (თ. რაზიკ.). 2. მთლიანი ხის მოგრძო ჭურჭელი, წყაროსთან დადგმული საქონლის დასარწყულებლად. წყალსაც **კოდისწყალს** უწოდებდნენ (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 266).

კოლოფი (აჭარ., იმერხ.) „პატარა ყუთი“, „მომცრო შთასადებელი“ (საბა 1991: 383), **კოლოფი** (იმერხ.) - მცირე ზომის, ცილინდრული ანდა სხვა ფორმის მრავალფუნქციური ხის ჭურჭელი, რომელიც ნაძვის ხისაგან მზადდებოდა. ძირითადად მთიდან ბარში რძის პროდუქტების - მაწვნის, ნაღების, კარაქის საზიდად გამოიყენებოდა. კოლოფი სხვა დანიშნულებითაც გვხვდებოდა, მაგალითად, არსებობდა მატყლის კოლოფი, საწვრილმანო კოლოფი, ასევე, არსებობდა სხვადასხვა ფორმისა და ზომის კოლოფი. მატყლის ნართისა თუ სხვა საწვრილმანო კოლოფი უფრო დაბალი და გრძელი, ხოლო რძის პროდუქტებისათვის განკუთვნილი კოლოფი მრგვალი და მაღალი იყო (ფუტკარაძე 1993: 487).

ლექსიკა, რომელიც არ არის საერთოქართველური, იყოფა ოთხ ჯგუფად.

ა) ბგერითი შედგენილობით ერთნაირი და სემანტიკურად განსხვავებული ლექსიკა:

ბაკანი (ფშ.) „რძის ჩასაწური მრგვალი ჭურჭელი; ბაკანი // ბაკანო (ხევს., თუშ.) „დიდი ჯამი ხისა ან სპილენძისა, ერბო-კარაქის შესანახად“; **ბაკან** (ინგ.) „ბაკანი, ხის დიდი ჯამი (იხმარება საწყაოდ)“ (აბაშვილი 2009: 613).

ლასტი (ფშ.) „დაწნული ჭილობი ხაჭოს კვერების გასახმობად“: „კერის თავზე ეკიდა ლასტი, ხაჭოს კვერების საშრობი“; **ლასტი** მეგრულში გასაშრობად ჩამოკიდებული სიმინდია (ქობალია 2010: 379); **ლასტი** იმერულში მოწნული საგებლის მნიშვნელობით გამოიყენება (მოგვაწოდა ინფორმატორმა).

ჩხუტ (ფშ., თუშ., თიან.) „სადღვებელი ზეზე დასადგმელი“, „სუფრა“, „მთლიანი ხის ტანის მაღალი და წვრილი თავდია კასრი, იხმარება რძის შესადღვებად“; შდრ. **ჩხუტი** (ხევს.) სალუდე, ქვაბივით გაკეთებული, სითხის შესანახი ჭურჭელი, პატარა ხის კასრი (ღლონტი 1984: 669); თუშურშია დაცული ასევე სიტყვა **ჩხუტბრუნველი** რძის შესადღვები მოწყობილობა „**ჩხუტი**“ (ნ.) და **ბრუნველი** (ნ.) (ცოცანიძე 2002: 424).

ბ) ლექსიკა, რომელიც მიღებულია სხვადასხვა წარმომქმნელი პრეფიქს-სუფიქსით:

ამ ფონდის ლექსიკაში დანიშნულების მაწარმოებელი პრეფიქს-სუფიქსების დართვით მიღებულია: სა-რძე-ვ-ე, სა-წველ-ელ-ი, სა-წურ-ი, სა-ყველ-ე, სა-დლობ-ელ-ა-

ი... მაგ., ხდ- ძირს დართული აქვს პრეფიქს-სუფიქსი უ-ურ, რაც იმას ნიშნავს, რომ პროდუქტს ცხიმი არ აქვს მოხდილი და დანიშნულების თავსართ-ბოლოსართი სა-ე კი მიგვანიშნებს რძის პროდუქტებისთვის განკუთვნილ ოთახზე: სა-უხტურ-ე // სა-ოხდურ-ე „რძის პროდუქტების სათავსო საზაფხულო იალაღებზე: “საოხდურეში საჭამად ვინახავთ“. ასევე იმერხეულში გვაქვს სა-ვარ-ი-ე- „ვარიას (სადღვებლის) ჩამოსაკიდებელი ადგილი“: “სავარიე მიჭედებულია“; სარძიე იალაღებზე სახლში გაკეთებული სათავსო, “სარძიეში აწყვია: კოლოფები, სათლები, კასრები, კანდრები, კროჭები, გუარდები, გობები (ფუტყარაძე 1993: 554, 558).

სა-წველ-ელ-ი (აჭარ.) - რძის საწველი ხის ჭურჭელი, მას ნაძვის ხისგან ამზადებდნენ (სახოკია 1985: 94).

სა-რძე-ულ-ა-ი (ქართლ.) „საწველელი“ (ღლონტი 1984: 475).

სა-რცხათ-ი (ხევსურ.) – „რძის საწური“ (ს. მაკალ.) (ღლონტი 1984: 475).

სა-რევ-ელ-ა (მთიულ.) – „ხისტარიანი რკინის ნიჩაბი, არაყის ან რძის მოსარევად“ (ლ. კაიშ., ღლონტი 1984: 473).

სა-ცრ-ე (ფშ.) – „ბაკი. საწველი“ (თ. რაზიკ. „ივერია“, #168, 1900), (ღლონტი 1984: 485).

სა-წურ-ავ-ი (აჭარ.)- „რძის გასაწური დამხმარე ჭურჭელი ოთხკუთხა ფორმისა და პირგადაშლილი ფსკერის ნაცვლად ხის წვრილი ჩხირებით, მასში რძის საწურავ ტილოს ჩააფენდნენ და რძეს მასშივე გაწურავდნენ“ (ჩიქოვანი 1960: 101; კობერიძე 2011: 28).

სა-კალტი-ა-ცჷ (თუშ.) „მეცხვარის საგძლად კალტის ჩასაყრელი პატარა ტოპრაკი, რომელიც კეთდება ცხვრის კუჭის გარკვეული ნაწილის ან ყოჩის სასქესო ჯირკვლების ტყავისაგან“ (ცოცანიძე 2002: 296).

სა-ყურუთ-ე (აჭარ.) – „ყურუთის საშრობი ქანდარა“.

სა-თრიმ-ალ-ი (აჭარ.) – „რძის პროდუქტების შესანახი თუ დასამუშავებელი ხისა და თიხის ჭურჭელი“ (ჩიქოვანი 1960: 360). უკავშირდება თრიმლის (მცენარის) სახელს.

სა-რევ-ელ-ა (აჭარ.) - 1. „კარაქის სადღვები ჩხირი; 2. წისქვილის ნაწილი, „ხვიმირსა და ჯამზე“ თავისუფლად მიმაგრებული მოხრილი ხე, რომელიც რიტმულად

მომრავლობდა და ქვაში საფქვავი მარცვლის მიწოდებას აწესრიგებდა“ (ნოღაიდელი 1990: 16).

სა-ხსნი-ა (მთიულ.) – „ყველის შესაწური ჭურჭელი“ (ლ. კაიშ.) (დლონტი 1984: 489)...

გ ბგერითი შედგენილობით ოდნავ განსხვავებული, სემანტიკურად ერთნაირი ლექსიკა:

აფშარა (ლექხ.) „ბოკონივითაა, ოღონდ უფრო წვრილია და მაღალი, გვაჯილის ჩასადებად და ყალიბად იხმარება“ (დლონტი 1974: 44); **აბშირა** // **აფშარა** (მეგრ.) „სულგუნის ჩასადები ჩარჩო, ხის ჭურჭელია ერთგვარი, მწყემსები აყენებენ მაწონსაც“ (ქაჯაია 2001: 164); **აფშიქა** // **აბშირა** (მეგრ.) „ქილა“, „სულგუნის ჩასადები ჩარჩო“ (ქაჯაია 2001: 164).

ეს ვარიანტები აფხაზური ენის **ა-ფშერჰა** „ყველისა და მაწვნის შესანახი ჭურჭელი“ ფორმისაგან უნდა მომდინარეობდნენ (შდრ. აბაზური **ფშერჰა** „ვედრო“).

ბიდალი (აჭარ.) – „ყველის შესანახად ნაძვის ხისაგან გაკეთებული დიდი კასრი“ (მგელაძე 2011: 65); **ბიდილი**//**ბიდილა** (რაჭ.) „ხის დიდი კოდი“ (ვ. ბერ.); „კასრი, დიდი კოდი საფუარის ჩასაყენებლად, ნაღების, ხაჭოს ან ყველის შესანახად“ (დიალექტ. 681; დლონტი 1974: 73).

გეჩა (მეგრ.) „ფაცერი, ხის დიდი გობი“ (ქაჯაია 2001: 311); შდრ. **გეჯა** // **გეჯი** (მოხ.) „გულამოდებული მორი წყლის ჩასასხმელად“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 561); **გეჯაჲ** (თუშ.) „ხის მთლიანი ტანისაგან გაკეთებული ვარცლისებური ჭურჭელი. იხმარება არყის გამოხდისას ნუნის გასაცივებლად, პირუტყვის დასარწყულებლად, სარეცხის გასარეცხად“ (ცოცანიძე 2002: 104); **გეჯა** (ქიზიყ., ლექხ., მთიულ., აჭარ.) - 1. „ხის ჭურჭელი, რომელშიაც ათავსებენ მაღლის საჭმელს. 2. გულგამოდებული მორი წყლისა და სალაფავის ჩასასხმელად პირუტყვისათვის“ (დლონტი 1974: 151).

ბოკონი (ლექხ.) „საწველელი, ხის ჭურჭელი, მთლიანად გულამოდებული ხის კასრი, ვედროსავით მაღალი 15 სმ დიამეტრისა“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 675). ინფორმატორის მიხედვით, სვანურში ამ სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტია **ფაკჷნ** „ვარცლის მსგავსი მრგვალი ჭურჭელი, რომელშიც რძეს წურავენ“.

შანკო (ინეგოლი) „ხის ჭურჭელი, რძის პროდუქტის შესანახავად განკუთვნილი, კასრის მსგავსი. “შანკები ძით აამსო“ (ფუტკარაძე 1993: 626); შანკოს ფონეტიკური ვარიანტია **ჩინკო** (ინეგოლი) თუთიის ჭურჭელი-თასი „ჩინკოს ყაბები აქ ფაჰალია“ (ფუტკარაძე 1993: 642). ინფორმატორის ცნობით, **ჩინკო** აჭარულშიც არის, იმავე მნიშვნელობით.

ჩეჩო (ქვ. იმერ.) „მოწული ჭურჭელი, ახლად ამოყვანილი ყველის საშრობად“ (ქეგლ, გვ. 653); // **ჩოჩო** (იმერ., ლეჩხ., გურ., მეგრ.) „ახლად ამოყვანილი ყველის დასაწური, შესანახი ჭურჭელი (წნული ან ხის ტკეჩით ძირგამოწნული)“ (ღლონტი 1984: 663). იმავე ძირისგანაა დანიშნულების **ო- - ე** პრეფიქს-სუფიქსით ნაწარმოები სიტყვა **ოჩვენჩვე** (მეგრ.) „ახლამოყვანილი ყველის საწრეტი - ხის ჩამოსაკიდებელი ნასვრეტებიანი ჭურჭელი, ახალი ყველის შესანახი“ (ქაჯაია 2001: 462).

დ) ფონეტიკურად განსხვავებული და სემანტიკურად ერთნაირი სიტყვები, ანუ სინონიმები:

საქართველოს იმ მხარეებში, სადაც გლეხები მისდევდნენ მომთაბარე მეცხოველეობას, რძის პროდუქტის (ნადული, მაწონი, კარაქი) მოხერხებულად გადატანისთვის იყენებდნენ ტყავისა და ნაჭრისაგან შეკერილ ტომრებს, რომელთაც თავისი სახელებიც ჰქონდა: **თეჯანი** (ქართლ.) „ცხვრის ტყავის პარკი, რძის (მაწვნის) ჩასასხმელად“ (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 221); **ჩაჯვი** (იმერხ.) „ტილოს პარკი: „მოდულებულ ჭუკსა ჩავასხამთ ჩაჯვში, გეიწურვის და გამუა დო“ (ფუტკარაძე 1993: 639); **ჩახვი** (აჭარ.) „ნადულის (მაწვნის) საწური ქსოვილი, **ჩახვი** „1.პატარა ტომარა, რომელშიც შრატს წურავდნენ და მიიღებოდა ნადული; 2. „სელ-კანაფისაგან საგანგებოდ მოქსოვილი ჭურჭელი, რომელშიც თავფლს წურავდნენ“ (კახიძე 1974: 55). შდრ. **ჩაჯვ** (საბა 1993: 317); აჭარულში ჩახვის სინონიმია აგრეთვე თურქული **თორბა**.

ჩურგა (ლაზ.) „ნადულის გასაწური“ (თანდილავა 2013: 840); **კალტის ჩანთაჲ** (თუშ.) „ტილოს პარკი, რომელშიც კალტს წურავენ“ (ცოცანიძე 2002: 189); **ასტარი** (ლაზ.) „რალაც მატერიის ნაჭერი, მაწვნის ან დოს გასაწურავად“ (ჩიქობავა 1936-1937: 74); **ტადარი** „პურ ჩამიდევ ტადარაში“ (კუზიბაბაშვილი 2009: 226). სავარაუდოდ, **ტადარი** არის **ტაგარის** სახეცვლილი ფორმა, რომელსაც სულხან-საბა ასე განმარტავს: „**ტაგარი** ტყბილის

სადგომი, ესე ტაგარი არს ჭურჭელი ტყბილისა საწნებელთა წინამყოფი“, რომელსაც საგზლის წასაღებად იყენებდნენ (საბა 1993: 130).

ამრიგად, ტყავისაგან დამზადებული პარკი გამოიყენებოდა რძის პროდუქტის ან საგზლის სატარებლად, ქსოვილისგან დამზადებული კი - როგორც ნადულის გასაწურად, ასევე საგზლის წასაღებად.

კარაქის დამზადებაში ქართველები ძველთაგანვე იყვნენ დახელოვნებული. მცხეთის სამთავროს ბრინჯაოს სამარხებში ნაპოვნია ძვ.წ. V საუკუნეზე ადრინდელი თიხის სადღვებლები, რომელთა მსგავსსაც დღესაც იყენებენ მთიულეთში. კარაქს საქართველოს ყველა კუთხეში არ ამზადებდნენ. მისი დამზადების წესს, მთიანი რაჭისა და აჭარის გარდა, არც იცნობდნენ დასავლეთ საქართველოში. სამაგიეროდ აღმოსავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით კი მთიანეთში (ფშავ-ხევსურეთი, თუშეთი, მთიულეთი) კარაქის დამზადების ხელოვნება განვითარებული იყო. ხევსურული და ფშაური ერბო (გადამდნარი კარაქი) განთქმული იყო შესანიშნავი თვისებებით.

მრავალფეროვანია სადღვებელთან დაკავშირებული ლექსიკაც: **კოდანა** - „ხის ანდა თიხის საოჯახო ჭურჭელი, ამოღრუებული ხის ჭურჭელი - ვარია, ცილინდრული ფორმის ხის სადღვებელი, რაშიც მაწვნის ან ნაღების დღვებით კარაქს იღებდნენ“ (ნიჟარაძე 1971: 228);

სადღობელი (რაჭ., მთიულ.) „სადღვებელი, რძის შესადღვები თიხის სპეციალური დიდი ჭურჭელი“ (ღლონტი 1984: 461); **სადღობელაი**// **ნაარამაი** (ინგ.) „სადღვებელი“ (კუზიბაბაშვილი 2009: 238); ლაზურში გვხვდება: **ვორკი** - „სადღვებელი ჩამოკიდებული ჭერზე“, **ომჩახულე** // **ონჩახულე** - „სადღვები“, **ტასტი** - „კარაქის სადღვები გობი, ტაშტი“ (თანდილავა 2013: 279, 632, 752; ჩიქობავა, ჭანური გრამატიკის ანალიზი, გვ.113); **ბირნელა** (ხევს.) „ჩვეულებრივ ურძნის ხისგან გაკეთებული სადღვები რძისა“ (ჭინჭარაული 2005: 269; ღლონტი 1974: 75); **ბრუნელი** (თუშ.) „კარაქის სადღვებია“ (ს. მაკალ.) (ღლონტი 1974: 89); **იჯაგაყ-ი** (თუშ.) „დიდი სადღვებელი, ჩხუტზე დიდია“ (თ. უთურგ.) (ღლონტი 1974: 264); **ხანჩულა** (ქართლ.) „თიხის სადღვებელი“ (ლ. ლეონ.) (ღლონტი 1984: 738).

ასევე მრავალფეროვანია რძის საწველ-შესაგროვებელი ლექსიკა: **კინჭლე** (ხევს.) „კოფა, ძროხის საწველი ხის პატარა კასრი“ (ჭინჭარაული 2005: 267; ღლონტი 1974: 291); **ჩაჩქა** (ჯავახ.) „ხის კასრი“ (ი. მაისურ; ღლონტი 1984: 650); თუმურში **ზისახვაფაჭ** „სარძევე, რძის შესაგროვებელი დიდი ქვაბი“, **კათხაჲ** „ხის ქერქის ჭურჭელი, რძისთვის“ (ცოცანიძე 2002: 164, 187); **ტაჰყაჲ** (ინგ.) - „ხის კასრი“ (აბაშვილი 2009: 55), **ბუყინი** // **ბუყუნი** // **ბუკუნი** (მეგრ.) „ხისგან საგანგებოდ დამზადებული ჭურჭელი, კასრი, რომელსაც იყენებენ რძის ჩასასხმელად, მაწვნის შესადეებლად, ფქვილის ჩასაყრელად“ (ქაჯაია 2001: 273; ყიფშიძე 1914: 210); „რძის ჩასაწური“ (ჯავახიშვილი 1986: 222); „ყველის შესანახი ჭურჭელი“ (ელიავა 1989: 28); იგივე სიტყვა გვხვდება ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში: იმერ. **ბოკონი** „ყველის ჩასადები (ამოსაყვანი) ჭურჭელი“, ლეჩხ. **ბოკონი** „საწველელი, ხის ჭურჭელი საწველად“, წარმოდგენილია სვანურშიც: **ბეყ** < **ბოყ** (სვან.) „ხის ქერქისაგან გაკეთებული ჭურჭელი ხორბლისათვის“. საერთოქართველურ დონეზე აღდგენილია ***ბოყ** „ხის ჭურჭელი“ > ქართლ. **ბოყე**-ი : ზან. **ბუყუნი** / **ბუკუნი** < ***ბუყ** -ინ-ი : სვან. **ბეყ** / < **ბოყ** (ჩუხუა 2000-2003: 66).

კაჩხუ (მეგრ.) „ხის ჭურჭელი, მწყემსები ხმარობენ რძისა და მაწვნისთვის“; **მურბგა** (მეგრ.) „ხის ჭურჭელია ერთგვარი, მაწვნისთვის“ // **მურწკა** „ხის ჭურჭელი, რომელშიც დგას ხაწა (მაწვნის თესლი) (ქაჯაია 2001: 340).

მეჰმონწირუ // **ონწიალე** // **ოწირალი** (ლაზ.) „რძის საწური“, **მაწური** (მეგრ.) „საწური. მწყემსები მთაში ხმარობდნენ რძის გასაწურად. ამოღრუტნულ ხეს გარდი-გარდმო უყრიდნენ ჯოხებს, რომლებზედაც აფენდნენ გვიმრას და ამით წურავდნენ რძეს“ (თანდილავა 2013: 535; ქაჯაია 2001: 233).

ჩინჩხი (გუდამაყრ.) – „რძის საწურავი“, ბალახისაგან აკეთებენ (ღლონტი 1984: 656).

ჯალაშა (მთიულ.) – „რძის გასაწური თხელი ტილო ან მარლა“ (ლ. კაიშ.; ღლონტი 1984: 773).

ხაკი (ფშ., ქიზიყ.. თუშ.) – „რძის საწური“ (ლ. ლეონ; ს. მენტეშ.; ღლონტი 1984: 736).

ბადე (აქარ.) – „ცხენის ძუასაგან დამზადებული ნარმა, რომელიც ჭურჭელში რძის ჩაწურვისას გამოიყენებოდა“ (მგელაძე 2018: 60).

რუკა (მესხ.) „სწორკუთხა ვიწროყელიანი ფიცარი, იყენებენ ახალი ყველის დასაწრეტად“ (ღლონტი 1984: 456).

კაპჭანი (აჭარ.)– „სპილენძის პატარა ქვაბი“, **კარდალა** (თუფექჩი ქონაქი) - „სპილენძის საშუალო ზომის ქვაბი“: „რძეს მოვწველი კარდალაში ან კაპჭანაში“, (ნოღაიდელი, 2015; ფუტკარაძე 1993: 482). შდრ. საბა (კარდალა-მომცრო ქვაბი).

ნქოლიწა (ლაზ.) „ნაძვის ხისაგან დამზადებული ჭურჭელი ყველისათვის“ (თანდილავა 2013: 585); **შიგელ** (სვან.) „ბრტყელი დიდი კალათა“ (სპეციალურად ყველისათვის) (დონდუა 2001: 338); **ქვევრი** (მთიულ.) „ყველის ქილა ან დერგი“ (ლ. კაიშ) (ღლონტი 1984: 568); **ქილეკ-ი** (აჭარ.) „პროდუქტების (მარცვლეულის, რძის ყველის...) შესანახი ხის ჭურჭელი, ქილა“ (ჩიქოვანი 1960: 101; ღლონტი 1984: 796).

სეგდა (სვან.) „დვრიტის შესანახი ჭურჭელი ხისა“; **დუგუნი** (მეგრ.) „საწათხე“; **ჩორმეხა** (გურ.) „დვრიტის (კვეთის) შესანახი ჭურჭელი - „საკვეთე“ (ქეგლ, I, გვ. 662).

კვათხუნჯა (რაჭ.) „ხის პატარა ტოლჩა“, მწყემსები წყლის ჭურჭლად იყენებენ (ღლონტი 1974: 282), შდრ. **კოთხუჯი** / **კოთხოჯი** ჭაობის მრავალწლოვანი ფესურებიანი მცენარე (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 266).

შუშუტა (მთიულ., აჭარ.) „სადღვებლის საცობი ხისა“, უფრო კი დიდგულასი, სიგრძივ ხვრელი აქვს სულის სამოდრად (ღლონტი 1984: 638).

ქუსია (ქსნის ხეობ.) - ხისგან გათლილი „საწვანე“, „ჩამჩა, „ქაფქირი“ (ღლონტი 1984: 579).

ლაფერი (ზ. აჭარ) - ხის პატარა ბრტყელი ნიჩაბი, რომელსაც იყენებენ კარაქის ასაღებად (ღლონტი 1974: 323), შდრ. იმერულსა და გურიაში **ლაფერა** ხის დიდი ბრტყელი კოვზია (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 275).

ქიტი (ხევსურ., თუშ., ფშ., მთიულ.) „საწვანე კოვზი“ (ჭინჭარაული 2005: 296; ს. მაკალ; ი. ქეშიკ.); ჩამჩა (ლ. კაიშ. ღლონტი 1984: 572); **ქაფქირი** (სპ.) დაჩვრეტილი დიდი კოვზი (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 454); **ქოშა** (მთიულ.) „ქაფქირი საწვანე“ .ნ. **ქიტი** (ღლონტი 1984: 576).

ფიალა (მთიულ.) ნაღების მოსახდელი „ხის პატარა ჯამი“ (ღლონტი 1984: 542) და ა.შ.

ქართული ენის დიალექტებში წარმოდგენილია ასევე იმ ჭურჭლის სახელები, რომლებიც მეცხოველეობას უკავშირდება, მაგრამ უშუალოდ რძის პროდუქტების დასამზადებლად არ გამოიყენება:

გუდა (ქიზიყ., კახ., თუშ., ფშ., მოხ., აჭარ., რაჭ., ინგილ., ლაზ., მთიულ., გუდამაყრ., თიან.) - ტყავის ზურგჩანთა, ზურგზე მოსაკიდი ტყავის ჭურჭელი. გუდა თხის ტყავისაგან მზადდებოდა და მასში ხშირად ცხვრის ყველს ათავსებდნენ. საერთოდ ადრე იგი მონადირეთა და მომთაბარე მესაქონლეების ერთ-ერთი ძირითადი ჭურჭელი იყო. ქართულ წყაროებში **გუდა - ვაშკარანი** ერთი მნიშვნელობითაა ნახმარი: “გაუჭრელად გაძრობილი ტყავი ხვასტაგთა შთასადებლად რისამე“, კერძოდ „ტყავისაგან შთასადებელი“. საერთოდ საქართველოში ტყავის ძირითად ჭურჭელს - გუდას სახელი ფუნქციის მიხედვით ჰქონდა შერქმეული. მას ბეწვს შიგნით, ანდა გარეთ უტოვებდნენ, იმის მიხედვით გუდაში მკვრივ თუ თხიერ პროდუქტს მოათავსებდნენ, პირველ შემთხვევაში ბეწვი შიგნიდან ჰქონდა გუდას, სითხის ჩასასხმელს კი ბეწვს გარეთ დაუნარჩუნებდნენ. ამის მიხედვით საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში იყო: **საჭამია გუდა, კალტის გუდა, ყველის გუდა, ერბოს გუდა**. ყველის ხარისხის ჩამოყალიბებას ტყავგუდის ვარგისიანობა დიდად უწყობდა ხელს. გუდა კარგი გამოყვანილი უნდა ყოფილიყო, “ლეში“არ უნდა შერჩენოდა, რათა ყველს სუნი არ დარჩენოდა, ანდა არ გამწარებულიყო. გუდის თავისებურ ნაირსახეობას საქონლის საშარდე ბუმტი წარმოადგენდა, რომელსაც დაამუშავებდნენ და ერბოს შესანახად იყენებდნენ. გუდა საზომადაც იხმარებოდა: მაგ., **გუდა ყველი, გუდა ერბო**. აღმოსავლეთ საქართველოში მთაში სიპის ღუმლის მშენებლობისას გუდით წებოვანი ლურჯი თიხა მიწა მიჰქონდათ. ფშაველი ქალი მაის-ივნისში ცხვარშიაც მიდიოდა, თუ პატარა ბავშვი ჰყავდა, გუდაში ჩასვამდა და თან გაიყოლებდა (ორბელიანი 1949: 79; მაკალათია 1933: 131).

აჭარულ დიალექტში **გუდის პარალელურად** გვხვდება **ტავარჯული** - „ტყავის სამგზავრო ზურგჩანთა. ტომარა, რომელიც თხის ტყავისგან მზადდებოდა. თავის მოსაკვრელად ტყავისავე ყულფებით მასზე რკინის რგოლები იყო დამაგრებული, რომლებშიც ტყავისავე თასმა იყო გაყრილი. თასმა მეორე ბოლოთი ტავარჯულის ბოლოს ებმოდა, იგივე თასმა ტავარჯულის მხარზე გადასაკიდებლად გამოიყენებოდა,,

(დავითაძე 1974: 72); ჯავახურ დიალექტში გვხვდება **ტავარჯოხი** - „ცხვრის ან თხის ტყავისაგან გაკეთებული გუდა ჩანთასავით, რომელსაც მწყემსები პურის შესანახავად ხმარობენ“ (მარტიროსოვი 1984: 245); **ყავარჯოხი**-ი (ქართლ.) „მეცხვარის ტყავის პარკია, ზურგზე მოსაკიდები“ (ლ. ნოზ.) (დლონტი 1984: 599). სიტყვის ყველა ვარიანტი ერთი საზიარო სათავისაგან უნდა მომდინარეობდეს.

***ჰალთა** - „ტყავის ტომარა, გუდა“: ქართლ. **ხალთა** „გუდის ვაშკარანი“; (სვან. **ხალთ** // **ხალთა** „გუდა“, მეგრული **ხართა** „გუდა“ ნასესხებია ქართულიდან **ლთ** → **რთ** დამახასიათებელი ფონეტიკური გარდაქმნით. **ხართა** (მეგრ.) „გუდა“ (ყიფშიძე 1914: 398), ლეჩხუმურ და იმერულ დიალექტებში **ხალთა** „ტყავის ტომარა, ოთხად ამოღებული ხბოს ან თხის ტყავის პარკი, თოფრაკივით გაკეთებული, ზურგზე მოსაკიდებელი გუდა“, ხოლო ჯავახურ დიალექტში **ხალთა** ტყავის აპური, რკინის უღელს აქვს (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 680, 650).

შესაბამისად, **ხალთა** ხბოს ან თხის ტყავია დამუშავებულ-დამზადებული, რასაც შემდეგ სხვადასხვა ფუნქციით იყენებდნენ. მწყემსს მუდამ თან ჰქონდა **ხართა** „გუდა“. ეს სიტყვა ყველა დიალექტურ სივრცეში ჩანს: **ხალთა** „ტყავის ტომარა, გუდა“ (ქეგლ VIII, 1964: 1322), **ხალთა** „გუდის ვარშაკარანი“ (საბა 1993: 414), ლეჩხ. „ხბოს გუდა საფქვილედ, სახორბლედ და სხვ.“ (ლეონიძე 1925: 94), გურ. „ბეწვიანი ტყავი“ (ჟღენტი 1936: 260); ზემოიმერ. „თხის ან ცხვრის ტყავის ჭურჭელი – გუდა“ (მოწენიძე 1974: 501), იმერ. „თხის ტყავი თოფრაკივით გაკეთებული, ზურგზე მოსაკიდებელი გუდა“ (გაჩეჩილაძე 1976: 173), **ხალთა** / **ხალთ** (სვან.) „ხალთა, გუდა“ (თოფურია 2000: 867). სააფუნო სამოვრებზე მწყემსის ასევე აუცილებელი ნივთი იყო **ბოხჩა** „ტყავის აბა“ (ყიფშიძე 1914: 207). ეს ტერმინი აქარულსა და ლაზურშიც გვხვდება. იგივე ლექსემა გვაქვს აფხაზურში **ა-ბოხჩა** „მწყემსის ტყავის ჩანთა“ (ბჟანია 1962: 99). **ხალთა** შესაძლებელია სახეცვლილი ვარიანტი იყოს თურქულიდან შეთვისებული **ყალჩად**-ისა (ქიზიყ.) - კოპით დაწნული და სახეებად ნაკერი გუდა მწყემსისა (ს. მენთეშ.) (დლონტი 1984: 601).

ვიტანი (თუშ.) – „გუდა“, ოთხად ამოღებული ვაცის ან ხბოს ტყავი, დიდია, 50 კგ მარცვალი ჩადის (ცოცანიძე 2002: 159; დლონტი 1974: 226); **სასაძლე** (ხევს.) - ბეწვაუცლელი ხბოს ტყავისაგან გაკეთებული „გუდა“, რომელშიაც მთესველი თესლს

ჩაყრის, (ღლონტი 1984: 476); **ქეშლო, ქეშლურა, ქეშლა** (ხევსურ.) - ციკნის ბეწვგაცილი ტყავისაგან გაკეთებული თუშური „გუდა“ (ღლონტი 1984: 567); **ქინთ-ი** (ხევსურ.) – „ტიკი“ (ა.შან.) ციკნის ტყავისაგან გაკეთებული ტიკი (ჭინჭარაული 2005: 248; ღლონტი 1984: 571); **კუპრიელი** (გურ.) -მამალი თხის ტყავისაგან გაკეთებული „გუდატიკი“ (ს. ჟღ.) (ღლონტი 1974: 314); **ქიშელა** (მოხ.) „ტყავის ტომარა“. ფართუკი, წინსაფარი ტყავისა, ტიკი (ღლონტი 1984: 572).

შოლტა (ფშ., ხევსურ.) „გუდა“ გაუყვლეფელი ტყავისა. ნ. „თიკრუნი“ (ღლონტი 1984: 635).

ხასუქა (ხევსურ.) გაუპარსავი ციკნის ტყავისაგან გაკეთებული „გუდა“ (ჭინჭარაული 2005: 250; ღლონტი 1984: 741).

თიკრუნი (ფშ., თიან.) „პატარა გუდა“ .ნ. „თიკრუნი“ (ღლონტი 1974: 249), **თიკრუნი** (ხევს.) - 1. „პატარა გუდა“ (თ. რაზიკ. „ივერია“, #131, 1900), 2 . „ხბოს ტყავია“ გაკეთებული, რომელშიც მარცვალს ჩაყრიან და წაიღებენ წისქვილში (ჭინჭარაული 2005: 208; ღლონტი 1974: 249). სიტყვა **თიკან-** ფუძისაგან მომდინარეობს.

ქეჩხო (იმერ., გურ.) „პატარა ხალთა მწყემსის საგზლის შესანახ-სატარებლად“; უბრალო ტყავის პარკი, ჩანთა ზურგზე მოსაკიდი ან მხარზე გადასაკიდი, რომელშიც საგზალს ინახავენ (ღლონტი 1984: 567); სულხან-საბას განმარტებით, **ქეჩხო** - მოქნილი ცხვრის ტყავია, ბეწვიანი (საბა 1993: 222); **კვახჩა** (მეგრ.) „ქეჩხო“ (თხისა და ცხვრის ტყავი, ბეწვიანი) (ქაჯაია 2001: 128); მეგრულში გარდამავალი სემანტიკით გვხვდება. ი. ყიფშიძის განმარტებით, ესაა „თხის ტყავი, ქეჩხო, მწყემსები იყენებენ ჩასაცმელად“ (ყიფშიძე 1914: 255), პ. ჭარაიასთან „ცხვრის მოქნილი ტყავი, მწყემსები იყენებენ დასაგებად“ (ჭარაია 1997: 78), ვ. შამილადის ეთნოგრაფიულ მასალებში „ხის ტახტი მწყემსის კარავში“ (შამილადე 1974: 69); **კვახჩა** იგივე ქეჩხო (აჭარ.) „თხის ან ცხვრის ტყავისაგან შეკერილი მოსაცმელი“. **ჩეჩხო//ქეჩხო** (ზ. აჭარ.) - ცხენის, თხის ან ხბოს ტყავი: ძროხას ხბო თუ მოუკვდება და მიხვდება, რძეს გაიშრობს, ასეთ დროს ძროხას ქეჩხოს, ანუ ხბოს გახდილ ტყავს მიუტანენ, „მეიგლუოსო“ (შ. ნიჟ.) (ღლონტი 1984: 567); თხის ან ცხვრის ტყავისაგან შეკერილი ჟილეტისებური მოსაცვამი. ამას უკავშირდება გამოთქმაც: „რას ფიქრობ შენს ქეჩხოში“ (ე.ი. ჭკუაში როგორ გესახება).

მესაქონლეობის ღრმა ტრადიციების მქონე საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში მოიპოვებოდა პირუტყვისთვის წყლის დასაღვეი ვარცლი, დიდი გეჯა, მრგვალი გულამოდებული მორი (ცაცხვის ან წიფლის ხისაგან მზადდებოდა), რომლის სახელწოდებები ბგერითი შედგენილობით ხშირად განსხვავებულია: **ორე** (გურ., რაჭ.), **სარნა** // **ავაზანი** (ფშ., ზ. იმერ., აჭარ., მესხ., ინეგოლ.) - წყაროსთან დადგმული გეჯა, დიდი უხეში ჭურჭელი ხისა, გამოიყენებოდა ყურძნის დასაწურად, მასში ამზადებდნენ ბეთმეხსა და ლეჩერს. 2. ხის ჭურჭელი, რომელიც საწნახელივით იყო დამზადებული. მასიური ზომებიდან გამომდინარე მას სტაციონარული მდებარეობა ჰქონდა, სარნას საქონლის სადგომშიც დგამდნენ და მასში მეწველ ძროხებს „ნარცხს“ უსხამდნენ (ნიჟარაძე 1971: 311; ფუტყარაძე 1993: 557); **ისარნა** (ხევსურ.) – „ამოღარული გრძელი საკმაოდ მსხვილი ძელი, რომლიდანაც ცხვარს მარილს აჭმევენ“ (ჭინჭარაული 2005: 287, 261). მაშასადამე, ძველი ქართული **ისარნა** (საბა 1991: 336), **ისარნები** (ილ. აბულაძე, ნ. ჩუბ.) ხევსურულში უცვლელადაა შემონახული. **ბოლონა** (ლაზ.) – „ხის გრძელი მორი, ამოჭრილი საქონლისათვის წყლის დასაღვეად“ (კარტოზია, ლაზ. ტექსტები, გვ.11); **ბეჟე** (მეგრ.) - იგივეა, რაც **როფე**, **გეჯა**. **ბეჟე** - გრძელი ხეა, გათლილი და სიგრძეზე ამოღარული საქონლის დასარწყულებლად (ქაჯაია 2001: 236).

ჯარა // **ჯერა** (აჭარ., იმერხ.), **ქურუმი**, **ქურუნი** (იმერხ., მესხ.) – „აუზი, ავაზანი საქონლის წყლის სასმელად“ (ი. მაისურ.) (ღლონტი 1984: 579); **ჯიროლი** (რაჭ.) – „საქონლის წყლის სასმელი ხის დიდი ვარცლისმაგვარი ჭურჭელი“ (ღლონტი 1984: 781).

როფე // **როფი** (აჭარ., გურ., ლეჩხ.)- ღრმა ვარცლი საქონლის საკვების ჩასაყრელად, გეჯა, საწნახლის მსგავსად ამოთლილი მრგვალი ჯირკი. თედო სახოკია წერს: „ამ ქვის როფეს აჭარელი ისე არ გაუვლის, რომ ხელი არ ჩაუშვას შიგ და პირზე არ მოისვას, თანაც არ ილოცოს“ (სახოკია 1985: 254; მგელაძე 2018: 351). მაგრამ იმერხეულ დიალექტში **როფი**-ი არის „ხელგობი (პატარა გობი)“: „გამეიტანა როფი და იალი რეცხვა დეიწყო“ (ფუტყარაძე 1993: 551). შდრ. საბა **როფი** „ველგობი“. **ონჯარო** (იმერ.) – „როფი საქონლის საჭმლის ჩასაყრელად (ვ. ბერ.); თოფრა, პარკი, რომლითაც საკვებს აძლევენ ცხენს, ჩამოკიდებენ თავზე (ლ. ლეონ.). როფი საზოგადოდ (ღლონტი 1984: 427).

ავაზანი (არაბ. **havuz**) (აჭარ., იმერხ.) – „დიდი გეჯა, ხის მოგრძო ვარცლი, ცხენის წყლის დასაღვად“ (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 655; მგელაძე 2018: 25); პირუტყვის წყლის დასაღვეი ვარცლი ფუნქციური დანიშნულების მიხედვით სამგვარი იყო: 1. „საოჯახო (ყურძნისა თუ სხვა ხილის წვენი დასაწური, ანდა „ნარცხისთვის“ განკუთვნილი), 2. სასოფლო (წყლის დასაგუბებელი ჯარა - **აოზანი**) და 3. საიალალო“ (სახოკია 1948, ნიჟარაძე 1971: 442.); **ნობ**-ი (ლექხ.) - პირუტყვისათვის დასაღვეი კოდი წყაროზე (ღლონტი 1984: 423).

ვფიქრობ, **ჯარა** ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში - აჭარულსა და იმერხეულში მასიურ ხეში გამოთლილი, გულგამოდებული მორის ზოგადი სახელია, აღმოსავლურ დიალექტებში - ფშაურსა და ხევსურულში **ჯარა** ნართის (მატყლისაგან დართული ძაფის) დასაძახავი ხის მანქანაა (ღლონტი 1984: 151), ისევე როგორც **გეჯა** აღმოსავლურ დიალექტებში გულგამოდებული მორის საერთო სახელი.

ძარა (აჭარ.) - დიდი მოწნული გოდორი სახნავ-სათეს ნაკვეთში ორგანული სასუქის -ნაკელის საზიდი საშუალება. გარდა სამეურნეო ფუნქციისა, მას ამინდის მართვის მაგიურ წეს-ჩვეულებაშიც იყენებდნენ. გვალვის დროს წყალში ჩადგამდნენ, შიგნით შელოცვილ ქვებს ჩაყრიდნენ და გაწვიმებამდე წყლიდან არ ამოიღებდნენ. საბას მიხედვით, “**ძარი** - ქორის საჯდომი გოდორი“ იყო, შდრ. თედო სახოკია: “ ამ შელოცვილ კენჭებს წყალში ჩადგმულ ძარში აგდებენ და ელოდებიან წვიმის მოსვლას (ორბელიანი 1949: 437; სახოკია 1985: 285; კახიძე 1990: 61). **ხერძალი** (მესხ.) - ხელძარი მკლავებიანი გოდორი ბოსლიდან პატივის გამოსაზიდავად (ი. მაისურ.; ღლონტი 1984: 747); **ხონძი** (მთიულ., გუდამაყრ.) - ნეხვის გადასაზიდი ორხელა (ღლონტი 1984: 759); **საწუნწყლიაჭ** - ჭურჭელი, რომლითაც ბოსლის იატაკის ღრმულებიდან წუნწყალს ღვრიან (ცოცანიძე 2002: 320).

ღრუნჭო // **სარეკი ქანდარა** (აჭარ., იმერხ.) „თოკის ჩამოსაბმელი ადგილი მარანში. „ვარიას თოკით ჩამოვკიდავთ ღრუნჭოზე“ (ფუტყარაძე 1993: 611). **დოთქუნდა** (მთიულ.) - ხისგან გაკეთებული დასადგამი საქანელა, მასზე სადღვებელს აწვენენ და ის არწევს (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 567).

ქროჭინა (ქსნის ხეობა, მთიულ.) - ხის ბოძი, რომელსაც ქვეშ უდგამენ სადღვებელს დღვების დროს (ვ. სომხიშვ.); ჯოხებისაგან გაკეთებული საქანელა, რაზედაც სადღვებელს აქანავენ (ლლონტი 1984: 730).

კოჭიჭაი (აჭარ.) - პატარა და მოგრძო ოვალური ფორმის სახელურიანი ყუთი, მატყლის ფთილებისა და სხვა წვრილმანების შესანახად გამოიყენებოდა (ნიჟარაძე 1971: 232).

ხოკერი (ხევსურ., ფშ., მთიულ., გუდამაყრ., თუშ.,ზ.აჭარ.) - გაჩეჩილი მატყლის შესანახი ჭურჭელი ვიწრო და ღრმა, ცაცხვის ქერქისაგან მზადდება. ნ. ჯარჯი (ქინჭარაული 2005: 254; ლლონტი 1984: 758); **ხოკრი** (ქართლ.) - დიდი კასრი მთლიანი მორიდან ამოჭრილი ან ხის ქერქისაგან გაკეთებული. ნ. ხოკერი (შ. ძიძ., ნ. კეცხ., პ. ხუბ.) ლლონტი 1984: 758).

წიწან-ი (ხევსურ., ფშ.) - ხის ჯამი, რომლითაც მარილს (საგერს) ალოკვინებენ ძროხას (ქინჭარაული 2005: 267); **წიწანა** (ქართლ., მოხ.) - ხის პატარა ჯამი. ნ. წიწანი (გ. შატბერ., 122; ა. ყაზბ. II.); **წიწინაფა** (თუშ.) - პატარა ჯამი, იგივეა, რაც წიწანი (ლლონტი 1984: 706).

ჯიმი (იმერ.) - ცხენზე ასაკიდებელი გოდორი. ბრტყელია (პ. გაჩეჩ. გვ. 181) და მრავალი სხვა.

მეცხოველეობასთან დაკავშირებული ჭურჭლის ლექსიკაში ძირეული სიტყვების გვერდით გვაქვს სხვა ენებიდან **ნასესხები ლექსიკა**. მოვიყვანთ მის ერთ ნაწილს:

თუნგი (სპარს.) „წყლის (რძის) სპილენძის ვიწროყელიანი ჭურჭელი“, „ჯერზე იწველის თითო თუნგს რძესა“ (ვაჟა, II, „მწყემსის სიმღერა“, გვ. 103), შდრ. სვან. **თუინგ** // **თეინგ**.

ააჟუქი (თურქ.) „მაწვნის სადღვებელი“. „მაწონი მეირეკვის ააჟუქში“ (ინეგოლი);

კროჭი „კოლოფი; ხის ჭურჭელი, განკუთვნილი რძის პროდუქტის შესანახად“. „ქოქლიეთ კასრი არ იციან, **კროჭ** იტყვიან“ (იმერხ.). საბას მიხედვით, სომხურიდანაა დამკვიდრებული (ფუტკარაძე 1993: 489, 532).

ტაგანი // **ტაგნა** (თურქ. **თაგან** „სამფეხი“) „გულამოდებული ხისგან გაკეთებული პატარა ჭურჭელი, მცირე ზომის კოდი“. **ტაგან-ი** (ფშ., თუშ., კახ.) - ხის ვედრო, რომელშიაც ფურს წველიან (ვაჟა, IV, ა. შან.); „ხის სამარილე. ნ. საკიდელი“ (თ. უთურგ.)

(დლონტი 1984: 505); **ტაგანა** (მოხ.) - წყლის საზიდი კასრი (ა. ყაზბ., I, II. შ. ძიძ.); ხის კასრი, რომლის ერთი თავი ღიაა და იხმარება წყლის მოსატანად (დლონტი 1984: 505).

ფუჭი (**fici** - თურქ.) (ინეგოლი) „კასრი“: “ფუჭი ხის არი, დიდი კასრით, იალ, ყველ ჩადებენ“ (ფუტკარაძე 1993: 596).

ყუიკა (ხევსურ.) - რძის სადღვებელი, ვიწრო კასრია, ქისტ. **ყუიქ** (ჭინჭარაული 2005: 269; დლონტი 1984: 615) და სხვ.

ჩევრიაჯალ-ი „რძის მანქანისთვის განკუთვნილი ბრტყელტუჩა“ (შემოსულია თურქული ენიდან).

ძიმაშინაი „რძის გადასამუშავებელი მანქანა“. ატრიბუტული მსაზღვრელია ქართული ფუძე **ძი-** < რძის, რომელსაც დართული აქვს რუსულიდან ნასესხები სიტყვა **მაშინა** „მანქანა“.

ჰაგუბაჰ (ინგილ.) - აბგა (ა. შან. გვ. 357). თურქ.-აზერბ. **hegbe** // **hekbe** (დლონტი 1984: 788).

ამრიგად, მეცხოველეობასთან დაკავშირებული ჭურჭლის აღმნიშვნელი დიალექტური ლექსიკის უდიდესი ნაწილი ძირეული, ქართველური წარმომავლობის სიტყვებია. ზოგი მათგანი ძირითად ლექსიკურ ფონდშია დამკვიდრებული. ასეთებია, მაგალითად, **გუდა**, **სადღვებელი**, **ვარია**, **გობი**, **დერგი**, **კოდი** ... განხილული ლექსიკის უმეტესობას რაც შეეხება, ისინი ან დიალექტთა მცირე ჯგუფშია გავრცელებული, ან, მართალია, კილოთა დიდ ჯგუფში გვხვდება, მაგრამ ძალიან სპეციფიკურია და ბევრად უფრო იშვიათად გამოიყენება.

თავი VII

პირუტყვის სადგომთან დაკავშირებული დიალექტური ლექსიკა

გეოგრაფიულად დაცილებულ ქართული ენის დიალექტებში დასტურდება პირუტყვის სადგომის საერთო სახელწოდებები: ქართა, ბოსელი, გომი, გომური, ახორი, ჯარგვალი, ბაკი, ფარეხი, თავლა, საჯინიბო, მანდრე (თავლა) და სხვ., რომლებიც ძირითადად ხის, ან ქვის მასალისგან შენდებოდა, ამ ფონდის ლექსიკაში დაცულია ძირეული საერთოქართველური და სხვადასხვა ენიდან ნასესხები სიტყვები. ამ სიტყვათა გარდა ჩვენი ნაშრომის წინამდებარე მონაკვეთში განვიხილავთ იმ სპეციალურ სიტყვებსაც, რომლებიც უპირატესად უკავშირდება შინაურ ცხოველთა სადგომში ყოფნას, ან მათ დაბმას საძოვარსა თუ შენობაში.

ქართველური წარმომავლობის ლექსიკაში გამოიკვეთა ამ სემანტიკის შემდეგი ჯგუფები:

ა) ბგერითი შედგენილობითა და მნიშვნელობით ერთნაირი ლექსიკა, ანუ სრული სინონიმები. ესენია:

ქართა „პირუტყვისათვის განკუთვნილი შემოდობილი ადგილი“

საერთოქართველური ძირი ქარ- შემორჩენილია ქართული ენის როგორც დასავლურ, ისე აღმოსავლურ დიალექტებში: თა ნარ-თანთანობას გამოხატავს. ქართლურში ქართ-ა შემოდობილი ადგილია საქონლის დასამწყვდევად; ქართა // ქარცა (იმერ., გურ.) - ეზოსთან შემოდობილი ადგილი ღამით საქონლის დასამწყვდევად. ნ. ქალტა (დლონტი 1984: 561); ქალტა // ქართა (იმერ.) „ბაკი“ (ლეონიძე 1925: 76); გურ. ქალტა „შემოდობილი ჩიხი საქონლისათვის“ (ჟღენტი 1936: 248); იმავე სიტყვის კნინობითი ფორმა ქართ-აკ-ი იმერულ დიალექტში ბრტყელი ჩხირიცაა, ფარეხი კი ბრტყელი ჩხირებით (ლასტებით) შენდება, ქართ-ძირია, -აკ - კნინობითის მაწარმოებელი აფიქსი, -ი - სახელობითი ბრუნვის ნიშანი; ი. ყიფშიძის ცნობით, მეგრულში ქართა სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტები ქერთა // ქეთა აღნიშნავს მჭიდროდ დასახლებულ ადგილს, სოფელს, ხოლო თავდაპირველი ფორმა ქართა საზაფხულო ბაკის სახელია (ყიფშიძე 1914: 342). საყურადღებოა, რომ აფხაზურ ენაში ა-ქეთა და აბაზურში ქეთა სიტყვები ასევე სოფელს, თემს ნიშნავს და მოსალოდნელია, რომ

აფხაზურ-აბაზურს ეს ვარიანტები სწორედ მეგრულისაგან შეეთვისებინათ; ინგილოურში **ქართ** // **ქერთ** (ჩუხუა 2008: 525); აჭარულში **ქალტა** ოთხფეხისათვის შემოღობილი ადგილია: “ქალტას ვაკეთებთ ახორთან ახლოს, შით ვამწყვდევეთ თხებს და საქონელსაც” (ნოღაიდელი 2015: 450); ზემოიმერულ კილოკავში **ქართა** „იგივეა, რაც საჩეხი“ (მოწენიძე 1974 400), ხოლო ქვემოიმერულში, კერძოდ, ბაღდათის რაიონში **ქართა** // **ქარცა** იგივეა, რაც ფარეხი, **ქართახი** კი - ღორების ქართაა (გაჩეჩილაძე 1976: 139); რაჭულში **ქართა** „წკნელით შემოღობილი საქონლის საზაფხულო სადგომია“ (კობახიძე 1987: 109).

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შეიძლება **ქართა** ვარიანტი ზანიზმად განვიხილოთ, თუმცა ფუძის ისტორიისათვის სვანური კილოებიც არანაკლებ საყურადღებო მასალას გვაწვდის: აქ წარმოდგენილია **ქერთ** ძირი, შდრ. ლი-**ქერთ--ე** „ღობვა, შემოღობილი“, **ქარბაქ** - „შემოღობილი ადგილი საქონლისთვის“ (დონდუა 2001: 304); **კარბაკი**-(მესხ.)-მიწური სახლის შემავალი კარი და ბაკი ერთად (ი. მაისურ.) (დლონტი 1974: 272); ლექსიკოგრაფი სულხან-საბა განმარტავს: **ქარაბაკი** - „ნაკაფით მოწნული ბაკი“ (საბა 1993: 212), ძვ. ქართულ **ქარაბაკ**-ს იმავე მნიშვნელობით იყენებს შოთა რუსთაველი: „კარვის კალთა ჩახლართული ჩავჭერ, ჩავაქარაბაკე“, ე.ი. ტარიელმა წვრილი წნელისაგან დაწნული საბატკნე ბაკივით ადვილად ჩაჭრა კარავი (სტრ. 564).

ბაგა „საკვების ჩასაყრელი დაბმული საქონლისათვის“

სიტყვა **ბაგა** // **ბაგაჲ** ვარიანტების სახით დასტურდება მრავალ დიალექტში: ქართლურში, კახურში, აჭარულში, იმერულში, ქიზიყურში, ფშაურში, თუშურში, გურულში, სვანურში და აღნიშნავს „გადაფიცრულ, ან მოწნულ-გადაღობილ ადგილს ბოსელში, ბაკში, ანდა ეზოში საქონლისათვის საკვების ჩასაყრელად“ (ჟღენტი 1936: 210; მოწენიძე 1974: 42; დლონტი 1974: 54; გაჩეჩილაძე 1976: 21. ნ. ჩუბ., დ. ჩუბ.), შდრ. საბა: “**ბაგა** ესე არს პირუტყვთა საზრდელთა დასადებელი ადგილი“ (საბა 1991: 88).

იგივე სიტყვა სხვა სემანტიკის მქონეც არის მრავალ კილოში. მაგალითად, **ბაგა** (კახ.) „წისქვილის ზედა ქვის გარშემო გაკეთებული ხის რკალი, რომ ფქვილი არ გაიბნეს“; **ბაგა** (ქიზიყ.) „ქვევრის პირის გარშემო გაკეთებული მოქვაბული, რომ

სარქველდახურული ქვევრი მაინც მიწის პირის დაბლა იყოს და სარქვლიანი ქვევრის პირის გარშემო ხელის შემოსმა შეიძლებოდეს“ (მენტეშაშვილი 1943: 2; ღლონტი 1974: 54); ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, **ბაგა** ასევე აღნიშნავს ახალჩაყრილ ვენახს (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 56); ივანე ჯავახიშვილის მართებული მოსაზრებით, **ბაგა** თავდაპირველად საზოგადოდ შემოზღუდული, შემოღობილი ადგილის აღმნიშვნელი სიტყვა უნდა ყოფილიყო. მისივე აზრით, თბილისის განაპირა უბნის სახელი **ბაგები** ამ სიტყვას უკავშირდება.

ბაგა ფუძის ფონეტიკურ-მორფოლოგიური ვარიანტებია მეგრ. **ბოგა**, **ბოგ-ირ-ი** // **ბოგ-ილ-ი** „თავლის იატაკი, ხის ხიდი“ (ყიფშიძე 1914: 204), „სიპებით ან ხე-ფიცრით გაკეთებული იატაკიანი ადგილი, სადაც ზამთრობით ცხენებს აბამენ“ (ჯვარი, ზუგდ.). იგივე **ბოგა** „ბაკი“ ვარიანტი გვაქვს ლაზურშიც (მარი 1910: 129), სადაც დასტურდება აგრეთვე მორფოლოგიური სახეობა **ბაგ-ენ-ი**, რომელსაც სემანტიკა გადაწეული აქვს და ნიშნავს ნალიას (იქვე, 128): მჩხუფე ქომოლოხუნე ბოგას „ცხვრები „შესვა“ ბაგაში“ (ასათიანი 1974: 67); მეგრულ-ლაზური დიალექტის **ბოგა** ქართლური **ბაგა**-ს კანონზომიერი ფონეტიკური შესატყვისია (ცაგარელი 1880: 11 და 41). **ბოგა** საქონლის დასაყენებელ სადგომში დაგებულ ხის იატაკს ნიშნავს ქვემოიმერულშიც, ხოლო ბოგირი ჯერ კიდევ ნახევარი საუკუნის წინ ხის მცირე ხიდს ერქვა, ახლა კი ნებისმიერი მასალისგან დამზადებულ მცირე ხიდს ეწოდება (პროფ. თ. გვანცელაძის ზეპირი ცნობა). **ბოგა** და **ბოგირი** ზანიზმებია ქართულ სალიტერატურო ენასა და მის დიალექტებში (დანელია 1984: 76-77).

ბოგა ქვემოიმერულის მსგავსად გურულშიც აღნიშნავს ხიდს, ბოგირს, აგრეთვე ბოსლის ხის იატაკს, სადგომს პირუტყვისთვის (I. დიალექტი. 669); ზემოაჭარულში **ბოგა** სახელდახელოდ გაკეთებული თაროს სახელია (შ. ნიჟარ.), ხოლო იმერხეულად საზაფხულო სადგომებში მარტივად გაკეთებული თაროა: „ბოგაზე შამაწყობენ შეშის გობებსა“; თურქეთში მცხოვრებ ინეგოლელ ჩვენებურთა მეტყველებაში **ბოგა** მაღლარი ვაზის გასაყვანად გამზადებული ჭერია: „ეზოში გვქონდა ყურძნის **ბოგა**“, თუმცა იმერხეულში ასევე გვაქვს **ბაგა** „საკვების ჩასაყრელი დაბმული საქონლისათვის“, ხოლო დაბა მურღულში მისი ფონეტიკური ვარიანტია: **გაბა** (ფუტყარაძე 1993: 400, 409).

მეორეული **ბოგა** და მესამეული **ბოგირი** ვარიანტების სემანტიკური ისტორიისათვის ანგარიშგასაწევია საბასა და ნიკო ჩუბინაშვილის განმარტებანი: **ბოგა** „მცირე ხიდი“ (საბა 1991: 107); **ბოგა** „მცირე ხიდი მიწაყრილი“; **ბოგირი** „მოდიდო ხიდი ან საგუბარი“ (ჩუბინაშვილი 1961: 153). საყურადღებოა ისიც, რომ პ. ჭარაია მეგრულში **ბაგა** ვარიანტსაც გვისახელებს (ჭარაია 1997: 38), რაც იმას ნიშნავს, რომ მეგრულს **ბოგა** ფორმის გვერდით შემოუნახავს ამოსავალი არქეტიპი **ბაგა**.

ასევე საყურადღებოა სიტყვა **ბოგილის** სემანტიკური თავისებურებანი აჭარულ დიალექტში: 1. ფუტკრის მოსაშენებლად სპეციალურად გამოყოფილი ტყე, **ბოგილი** ისეთ ტყეებს ეწოდებოდა, სადაც ხეებზე სკების დასადგმელი **ბოგები** - ჯოხები გარდიგარდმო იყო დაწყობილი. ერთი გვარის ბოგილში მისი ნებართვის გარეშე სხვას არ შეეძლო არათუ სკების შეტანა და შემოწმება, არამედ შეშის მოჭრაც კი; 2. ხის პატარა ხიდი (დავითაძე 1973: 67; სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს..., 2009: 366; კობერიძე 2011: 18).

აჭარაში გვხვდება ტოპონიმი **ბოგილი**, რომელიც გარე სამყაროს პატარა ხიდით უკავშირდება. აჭარულშივე **ბოგა** „ხიდია (ერთი მორისგან გაკეთებული)“, მისგან -**ილ** < -**ირ** სუფიქსით ნაწარმოები **ბოგ-ირ-ი** // **ბოგ-ილ-ი** კი „ხიდი (რამდენიმე მორისგან გაკეთებული), ან ხის იატაკი“. **ბოგ-ილ-ი** სიტყვა სუბსტრატის სახით გვხვდება აჭარულში, სადაც **ბოგა** „თხის ან ცხვრის სადგომია“ (ნარაკიძე 1983: 61; სურმავა 1990: 4); **ბოგილი** „ხის დიდი ხიდი“ (კობერიძე 1999: 19).

მეგრულ და სხვა დასავლურ კილოთა **ბოგილ-ი** ფორმასთან თითქოს ახლოს დგას სვან. **ბოგ-ილ-დ-ი** „პატარა ხიდი“, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ სვანურ კილოებში -**ილდ** დაბოლოება კნინობით-ალერსობითის მაწარმოებელი სუფიქსია და ბოგილდ ამ დიალექტებში პატარა ხიდს აღნიშნავს, უდავო ჩანს იმ დასკვნის გამოტანა, რომ სვან **ბოგ-ილდ** რეალურად **ბოგა** სიტყვის კნინობით-ალერსობითის ფორმაა და ნიშნავს „ხიდუნას, ხიდიკოს“.

ბაგა სიტყვას კილოებში საყურადღებო სინონიმები მოეპოვება: ხევსურულსა და მთიულულში „**ხინდახორი**“- ცხენის ბაგა (ღლონტი 1984: 753); მოხეურში „**წინდაჯორი**“- ბოსელი, თავლა (ქავთარაძე 1985: 392); აჭარულში **საპირო** (სურმავა 1990: 5); იმერულში

საპირე ჰქვია ასევე ბაგას; გურულში - პირისბაგა (დლონტი 1984: 439, 753, 770). ლაზური სინონიმებია: მისური //ომისურა // ომონქსურა // ომოქსურა (თანდილავა 2013: 491, 628) და // ქვინახარი (მარი 1910: 176; დლონტი 1984: 628). ლეჩხუმურში ცხენის ბაგას ქილახვარი ჰქვია (მ. ალავ.; დლონტი 1984: 570). მეგრულში არსებობს ფინახარი სახელი „ბაგა, საპირე, ხვასტაგთა საჭმლის ჩასაყრელი“ (ჭარაია 1997: 135; ყიფშიძე 1914: 316), შდრ. იმერული ქვინახარი „ბაგა, ადგილი, სადაც საქონელს საჭმელს აჭმევენ“ (ჯავახიშვილი 1986: 181)...

ბაგა სიტყვის დასახელებული სინონიმებიდან საპირე და პირისბაგა გამჭვირვალე ეტიმოლოგიის მქონე სახელებია: აჭარულ დიალექტში პირის ბაგა „პირისათვის, პირის ჩასაყოფად შემოსაზღვრული ადგილია“, ისევე როგორც სა-პირ-ე; სა-ნაყრ-ე „დასანაყრებელი“, ფშაურში ასევე დანაყრებას უკავშირდება სიტყვა სანაყრე „კუჭი“ (ვაჟა-ფშაველა, დლონტი 1984: 471); თუმცა ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, სანაყრე არის ყუთის მაგვარი მოწყობილობა ნაყარი ფუტკრის მოსათავსებლად (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 393); აჭარულშიც სანაყრე ფუტკრის მართვის გადასატანი ჭურჭელია (მგელაძე 2018: 367);; ლაზურში წარმოდგენილი მისური //ომისურა // ომონქსურა // ომოქსურა აშკარად ერთი საზიარო ძირისაგან მომდინარე ფონეტიკური ვარიანტებია და ისინი, ჩვენი ვარაუდით, ბერძნული ენიდან შეიძლება მომდინარეობდნენ: ომოქსურა > ომონქსურა (ნ სონანტის ჩართვა) > ომისურა (ო ხმოვნის ცვლა და ქ ბგერის დაკარგვა) > მისური. უფრო ვრცელ მსჯელობას მოითხოვს დანარჩენი სახელები: მთიულურ-მოხეური ხინდახორი // კინდაჯორი, ლაზურ-იმერული ქვინახარი და მეგრული ფინახარი. ჩვენი აზრით, ამ სიტყვებს ერთიმეორესთან უშუალო კავშირი უნდა ჰქონდეთ, რაც ასე წარმოგვიდგენია:

ხინდ-ახორ-ი და კინდ-აჯორ-ი (მოხ.) (ქავთარაძე 1985: 392) ვარიანტების მეორე კომპონენტი უნდა იყოს აღმოსავლური ახორ-ი 1. „ცხენის ბაგა“ (საბა, ცხენის ბაგა, 1991: 85); 2. „სახლს მოშენებული (ან მოღობილი) სადგომი, სადაც ზამთარში საქონელს აბამენ, – ბოსელი“. ახორი იგივე, რაც თავლა, (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 55), სიტყვის ფუძე, პირველ კომპონენტად კი ნ-თანხმოვანჩართული ხიდ-ი < კიდ-ი სიტყვის ფუძე ჩანს (ნ თანხმოვნის ჩართვის ანალოგიისათვის შდრ. მეგრ. ხინჯ-ი „ხიდი“). შესაძლოა,

იგივე **ახორი** სიტყვა იყოს ლაზურ-იმერული **ქვინახარი** და მეგრული **ფინახარი** სახელებშიც: ***ქვინ-ახორ-ი** და ***ფინ-ახორ-ი** ხმოვნის ცვლის შედეგად ადვილად გარდაიქმნებოდა ამჟამად რეალურად არსებულ **ქვინახარი** და **ფინახარი** ვარიანტებად, თუმცა ამ ვარაუდის გასაზიარებლად აუცილებელია აიხსნას **ქვინ** და **ფინ** ელემენტების რაობა. თუ გავითვალისწინებთ აკად. ქ. ლომთათიძის მიერ ქართველურ და აფხაზურ-ადილურ ენათა მასალაზე გამოვლენილ კანონზომიერებას ლაზიალურ კომპლექსთაგან ბაგისმიერი თანხმოვნების მიღების გზის შესახებ, ცხადი გახდება, რომ ლაზურ-იმერული **ქვინახარი** და მეგრული **ფინახარი** ერთი და იგივე სიტყვებია და ლაზურსა და იმერულში შემონახული ჩანს უფრო ძველი, ამოსავალი ფორმა. შდრ. **ქვ** > **ფ** პროცესი: **აქვს** > მეგრ. **აფუ**; **ქვიტკირი** > მეგრ. **ფიტკირი**; ჩამქვა „მაღალმთის ბოკვი“ > მეგრ. ჩამფა (ლომთათიძე 1984: 34). რაც შეეხება **ქვინ-** > **ფინ-** ფუძის სემანტიკას, მის ახსნაში შესაძლოა შეგვეშველოს ქვემოიმერული სიტყვა **ფინ-ი** „შუაზე განახერხი მორის, ძელის სქელი ნაგვერდული“ (ქეგლ). არ არის გამოსარიცხი, რომ ქვემოიმერული **ფინ-ი** მომდინარეობდეს პირველადი ***ქვინ-ი** ფორმისაგან. თუ ეს ვარაუდი სწორია, მაშინ ტერმინის ისტორია ასე წარმოიდგინება: ***ქვინ-ახორ-ი** „ნაგვერდულებისაგან აგებული ახორი, ანუ საქონლის სადგომი“ > ლაზ.-იმერ. **ქვინახარი** > მეგრ. **ფინახარი**.

ბაკი „ღია ცის ქვეშ საქონლის დასამწყვდევად შემოზღუდული უსახურავო ადგილი“

ქართლურ, თუშურ, მთიულურ, მეგრულ, ლაზურ დიალექტებში **ბაკი** არის ცხვრის სადგომი, შემოზღუდული ყორით ან ღობით (ღლონტი 1974: 56, თ. უთურგ, დიალექტ, გვ. 566, 577), შდრ. **ბაკი-** „მოზღუდვილი“ (საბა 1991: 91). ნ. ჩუბ., დ. ჩუბ., **ბაკი** საქონლის დასამწყვდევი ადგილი, ირგვლივ მოზღუდული, უსახურავო (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 56).

თუშურ კილოშივე **ბაკჷ** პირუტყვის შემოღობილი სადგომია ცის ქვეშ, ცხვრის საწველი ადგილი მეცხვარეთა საზაფხულო ბინის კომპლექსში, აგრეთვე ეზოს მიბმული სახნავი მამული ბარად (ცოცანიძე 2002: 55).

ი. მაისურაძის ცნობით, ამ სიტყვის სემანტიკა გაფართოებულია მესხურში: **ბაკი** აქ ძველებურ მიწურ სახლში შესასვლელია, ვიწრო და ბნელი დერეფანი (ი. მაისურ. იხ.:

დლონტი 1974: 56). იაკობ გოგებაშვილი განმარტავს: „ბაკი - წნული ან ფიცრული საზაფხულო ბინა საქონლისა, უფრო მრგვალი სახისა“. იმავე ბაკ- ფუძის მონაწილეობით არის ნაწარმოები აჭარული ბაკისკარი „ახორის დამხმარე სათავსო“ (მგელაძე 2018: 64).

ბოსლის სინონიმია თუშურში დადასტურებული ვარიანტები: ბაშტი // ბაშტაჲ // ბაშტვი „ბოსელი, გომური“ (დლონტი 1974: 63).

გვალ (სვან.) - ბოსელი, ბოსლის თავი, ბოსლის ნაწილი, სადაც ხარები აბია, (დონდუა 2001: 63).

ბ) ბგერითი შედგენილობით ოდნავ განსხვავებული და მნიშვნელობით ერთნაირი არქაული ლექსიკა:

აბოურა „ბოსელი“

მეგრულში წარმოდგენილი აბოურა // აბორა // აბურა „საქონლის სადგომი“ აფხაზური ენიდან შეთვისებულად მიაჩნიათ (ქაჯაია 2001: 162); ლაზურში აბორა არის ბაგა (თანდილავა 2013: 10), აბორა (ლაზ.) „ცხენის სადგომი“ (ჟღენტი 1938: 177). ი. ყიფშიძე მეგრულ აგვარა-სთვის ამოსავალ ფორმად მიიჩნევს აფხაზურ აბოურა-ს (ყიფშიძე 1914: 192), რასაც მართებულად არ მიიჩნევს მ. ბუკია, ვინაიდან მეგრულისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური წესის მიხედვით რიგ შემთხვევაში უკანაენისმიერი გ-ს წინ ვითარდება ნ სონორი: აგვარა > // ანგვარა; შდრ.: სალიტ. ქართ. მაგარი > მეგრ. მანგარი, ქართ. უნაგირი > მეგრ. უნანგირი (ბუკია 1999: 138).

*ა-გარ-ა „შემოღობილი ადგილი, სახლი, ბაკი, დირე“

ქართლ. აგარა//ანგარ-ი

ზან. ა (ნ) გვარა აგორა *ოგორა (ჩუხუა 2000-2003: 49).

აგარა დასტურდება დიალექტთა უმრავლესობაში და აქვს ზემოთ მითითებული სემანტიკა, ძველქართულ ტექსტებში კი აგარაჲ > // აგარაკი სახნავ-სათეს და/ან დასასვენებელ ადგილს აღნიშნავდა (სარჯველაძე 1997: 385). სულხან-საბას იგავში “აქლემი და ვირი“ აგარა გამოყენებული აქვს როგორც „იალადი, საზაფხულო სამოვარი მთაში: “წავიდნენ აგარათა ადგილთა“ (ქართული ენა და ლიტერატურა, მე-10 კლასი, 2010: 309). ამ სიტყვის ფონეტიკური და ფონო-მორფოლოგიური ვარიანტებია: აგორ (სვან.) „საქონლის ბაკი“ (თოფურია 2000: 25).

აგარაკი „დასასვენებელი ადგილი“ ამავე ფუძესთან აკავშირებს მ. ჩუხუა ზან. ა(ნ)გვარა, აგორა > *ოგორა > ონგორე „დირე“ სიტყვებს, აგრეთვე სვანურ. აგჷმ // ჰაგჷმ < *აგარ „გომური“ და ინგილოურ ოგჷ (ჩუხუა 2000-2003: 88), თუმცა სვანურისა და ინგილოურის მონაცემთა საკმაოდ განსხვავებული სტრუქტურა გარკვეულ კითხვებს აღძრავს.

მეგრული აგვარა განიმარტება როგორც „ბოსელი, ბაკი, საქონლის საზაფხულო სადგომი“ (ქაჯაია 2001: 164), აგვარა // ანგვარა კი - „საქონლის შესადენი და დასამწყვდევი“ (ყიფშიძე 1914: 192), ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ აფხაზურ ენაში არსებობს მეგრულ-სვანურთან ახლომდგომი ა-გჷარა „ეზო“ (ჯანაშია 1954: 80) // ა-გჷარ (ბზიფ. დიალ.) „id.“ ვარიანტები (კვარჭია 1981: 60).

აგვარ-თა-ი გურულსა და მეგრულში მწყემსების ან ზოგჯერ მონადირეთა საყარაულო ქოხია მთაში, ან ტყეში (დლონტი, 1974: 22). შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ -თა ნართანიათ მრავლობითის გამომხატველი სუფიქსია, მაგრამ სიტყვის სემანტიკა მხოლოდით რიცხვს გულისხმობს. ხომ არ არის ამ შემთხვევაში მთლიანად სიტყვა უკუნასესხები აფხაზური ა-გჷართა „ჯოგი, ფარა, რემა“ < აგჷარა „ბოსელი, ბაკი, გომური“? საკითხი დამატებით კვლევას მოითხოვს.

ბოსელი „გომი, გომური“

ეს სიტყვაც დიალექტთა უმრავლესობაშია გავრცელებული მითითებული სემანტიკით. მაგალითად, ქართლში ბოსელს გომ-ად ანდა გომურ-ადაც მოიხსენიებდნენ. თედო სახოკია წერდა: „ჩემი მასპინძლის სახლი ორსართულიანია. ზედა სართულში ცხოვრობს ჯალაბი, ქვედაში - თავლა და ბოსელია ერთად“ (სახოკია 1985: 153); თუშურში ბოსელჷ არის საზამთრო საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობათა კომპლექსი სოფლის გარეთა, სახნავ-სათიბ მამულებთან ახლოს, გვიანი შემოდგომით აქ გადმოსახლდება ოჯახი პირუტყვის გამოსაზამთრებლად და რჩება გამოზაფხულებამდე, სანამ ყანები არ მოიხვნება და სათიბები არ შეიკვრება, საბოსლოდ კი ჰქვია ადგილს, სადაც საზამთრო ბოსლებია გაშენებული (ცოცანიძე 2002: 68 და 289).

ბოსელი ძირითადად ხარ-ძროხა-კამეჩისთვის შენდებოდა. აჭარულ დიალექტში ბოსელი საქონლის სადგომია, საცხოვრებელი სახლისაგან დამოუკიდებელი საქონლის

საზამთრო ნაგებობა. ბოსელს კედელში სინათლისათვის სარკმელს ატანდნენ, ბოსლის იატაკი გათლილი მორებისაგან, ანდა სქელი ფიცრისაგან იყო დამზადებული, ასეთი იყო დასავლეთ საქართველოში **ზღვე** და **ბოგა**. ბოსელში კედლის გასწვრივ ფიცრის თუ ლასტის ბაგა იყო, სადაც საქონლის საკვები იყრებოდა, ბაგა **დახარუებული** - დაყოფილი, გადატიხრული იყო. იმ მიზნით, რომ საქონელს ერთმანეთისთვის არ ერქინა, არ დასჯახებოდა. ცალკე იყო მეწველი და მუშა საქონლის ადგილი ბოსელში, ლასტით სახბორე და საცხვრე ადგილები იყო გამოყოფილი, ზოგჯერ ბოსელს საბძელს ადგამდნენ (დიალექტ., გვ. 575).

ოდნავ განსხვავებულია ხევსურულის ვითარება - მ. ჩუხუას ცნობით, აქ **ბოსელი** აღნიშნავს ქვითკირის შენობის პირველ სართულს, სამროხეს. სხვაგვარი იერსახე აქვს გურულ **ბოსლო** ვარიანტს (ჩუხუა 2007: 82).

მ. ჩუხუა **ბოსელ** სიტყვას უკავშირებს ინგილოურ **ბაშთ** // **ბაშდ** ვარიანტებსაც (ჩუხუა 2007: 82), რაც, ჩვენი აზრით, მეტ არგუმენტაციას მოითხოვს. მეცნიერი საერთოქართველურ დონეზე აღადგენს ***ზესელ** არქეტიპს. განსხვავებული მოსაზრება აქვს აკად. ზ. ჭუმბურიძეს, რომელიც წერს: “ძროხის ბინას ბოსელი ჰქვია, რომელიც მსხვილფეხა პირუტყვის აღმნიშვნელ ინდოევროპულ **ბოს** ფუძეზე **ელ** სუფიქსის დართვით არის მიღებული. ზოგიერთი მკვლევრის აზრით, **ბო**-ს უნდა უკავშირდებოდეს აგრეთვე ბოჩოლა (ბოს-ჩვილ-ა)“. იმის გამო, რომ სხვა ენებიდან სიტყვათა ძირების სესხება მეტად იშვიათია, ზ. ჭუმბურიძის ეს ვარაუდი ნაკლებად დასაბუთებული გვგონია.

ეთნოლოგთა აზრით, ბოსლის სახელწოდება ღვთაება **ბოსელს** და დღესასწაულ **ბოსლობას** უკავშირდებოდა (ქართული მატერიალური კულტურის... 2011: 71). ბოსლობას მეგრულად **ბორსობა** ერქვა (ი. ყიფშ.; ქაჯაია 2001: 255), რაც იოლად ასახსნელი ფონეტიკური ცვლის შედეგია: **სლ** კომპლექსი შეიცვალა უფრო გავრცელებული **რს** კომპლექსით, რაც მეგრულს საზოგადოდ ახასიათებს.

ბოსლობის რიტუალის მრავალი ეთნოლოგიური აღწერიდან მოვიხმობთ ორიოდეს:

ეთნოლოგი ვახტანგ შამილაძე წერდა: **ბოსლობა** მესაქონლეობასთან დაკავშირებული აგრარულ-რელიგიური ხასიათის დღესასწაულია. ბოსლობა ახალი

წლის ხალხურ დღესასწაულთა ციკლშია მოქცეული, ბოსლობა აჭარაში ბოლო პერიოდებში ფრაგმენტების სახით იყო შემორჩენილი და როგორც ახალი წლის ხალხური კალენდრის ნაწილი, ოჯახის უფროსთა მიერ გამრავლება-განაყოფიერების მიზნით საქონლის სადგომში სქესობრივი აქტის შესრულებას გულისხმობდა. ახალი წლის სადამოს ოჯახის უფროსი ქალი და კაცი ხმის ამოუღებელივ კერიდან ჯაჭვს ხსნიდნენ, საქონლის სადგომში ჩადიოდნენ, საქონელს სამჯერ ჩამოუვლიდნენ, შემდეგ იქვე განაყოფიერების სიმბოლურ რიტუალს ასრულებდნენ, საქონლის გასამრავლებლად ეს როდი კმაროდა, აუცილებელი იყო მსგავსი რიტუალის განმეორება ახალი წლის დამესაც. მეორე ვარიანტით საქონლის ირგვლივ შემოვლის დროს კაცს სადგომში მარცვლეული უნდა მიმოეფანტა, რომლის შემდეგაც განაყოფიერების სიმბოლური რიტუალი მეორდებოდა, საქონლის შემოვლის დროს ფეხის დაცურება ცუდ ნიშნად ითვლებოდა, საქონლისათვის ავისმომასწავებლად მიიჩნეოდა, თვლიან, რომ ბოსლობის დღესასწაულის სახელწოდება აჭარაში პირდაპირი მნიშვნელობით არ დგინდება, საყურადღებოა ისიც, რომ აჭარაში ტერმინი **ბოსელი** ნაგებობის სახელწოდებადაც იშვიათად გვხვდებოდა. მიუხედავად ამისა, რიგი ფოლკლორული და ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება ტერმინ „ბოსლას“, როგორც მესაქონლეობის ღვთაების სახელის დადგენა. აჭარაში ბოსლობისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ადგილობრივი თავისებურებანი კიდევ უფრო მეტ ნათელს ჰფენს აღნიშნული დღესასწაულის ზოგად ქართულ ბუნებას (შამილაძე 1967: 26-27).

ვუკოლ ბერიძე გვამცნობს: ძველად რაჭაშიც სცოდნიათ **ბოსლობა** - საგანგებო წეს-ჩვეულება, რომელიც ზამთრის მიწურულს სრულდებოდა. ხონჩაზე დაწყობილი ხაჭაპური და ქონის ნაჭრები მიჰქონდათ ბოსელში. ქონს საქონელს უსვამდნენ ზურგზე, ასე გასუქდიო! მერე საჭმელს შეეცეოდნენ და იმახდნენ: „ბოსელ-ბოსელ ბუო!“ (ვ. ბერიძე, 1912).

***ნეხჭ**

ქართ. ნეხვ-ი // ნეხვ; ზან. ნახ-უ-ა „რეცხვა“, გო-ბ-ნახვ-ი „გავრეცხე“, ნოხვ-ერ-ი < *ნახვ-ერ-ი „ნაგავი“ (ჩუბუა 2007: 99). ინგილ. ნახ „ნეხვი“ (კუზიბაბაშვილი 2009: 58).

ნეხვი ძველი ქართული სიტყვაა, გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“: „ვარდთა და ნეხთა ვინათგან მზე სწორად მოეფინების“. წუნწუხ-ი შარდისა და განავლის ნაწური წვენი: “თის ახორის წუნწუხი ბოსტანში ყარშიბერ მიშვებულა” (იმერხ.), შდრ. წუნწუხი „განაწური ღნიოში“(საბა 1993: 388); (ინეგ.) შკორ-ი პირუტყვის განავალი (ფუტკარაძე 1993: 658). შდრ. სკორე „ზოგადი სახელი განავალის“ (საბა 1993: 103).

ბგერითი შედგენილობით ერთნაირი ლექსიკა, რომელიც არ მიეკუთვნება ძირეულ საერთოქართველურ ლექსიკურ ფონდს:

ბინა // ბინაჲ „მწყემსების და/ან საქონლის სადგომი იალაღზე“

ბინა // ბინაჲ ზემოთ მითითებული სპეციფიკური სემანტიკით გავრცელებულია თუშურში, ფშაურში, ხევსურულში, კახურში, მთიულურ-გუდამაყრულში, ქიზიყურში, თიანურში). სიტყვა აღნიშნავს მწყემსების სადგომ ქოხს იალაღებზე, დროებით საცხოვრებელ სახლს, ანდა საქონლის სადგომს თავისი სამეურნეო ნაგებობებითურთ. ითქმის ცხვრის ბინაც. „მეცხვარემ მოუსტვინა ცხვარსა და შეაყოლა ბინისკენ“ (ვაჟა). თუშურ დიალექტში ბინაჲ ეწოდება მეცხვარეთა სამეურნეო რგოლს, ცხვრისა და მეცხვარეთა გარკვეული რაოდენობით, ხოლო ბინა-ბარგჷ - მეცხვარეთა საერთო ბარგია, რომელიც მგზავრობისას მებინავეს მიაქვს ცხენებით (დიალექტ. 550, 577, 597, 604; ღლონტი 1974: 74).

გომი „ბოსელი“

გომი ბოსელ სიტყვის სინონიმია ფშაურ, მოხეურ, მთიულურ-გუდამაყრულ, ქიზიყურ, ქართლურ და ფერეიდნულ კილოებში. ესაა იგივე გომური, ბოსელი, საქონლის საზამთრო ბინა (დიალექტ. 604, 628, 635, ს. მენტეშ. იხ.: ღლონტი 1974: 158). შდრ. აჭარ. ქომი „ფარეხი, საქონლის სადგომი“ (მასალ. I, 425; იხ.: ღლონტი 1984: 796). აჭარული ქომი გომის ოდნავი სახეცვლილებაა. ეთნოლოგთა აღწერით, ქომი წვრილფეხა საქონლის, თხა-ცხვრის დასამწყვდევი ახორია. იგი ჯარგვალური სახის ნაგებობა იყო, ჭერი ხით ნაშენი ჰქონდა (მგელაძე 1976: 425). კახეთსა და ქიზიყში ბოსლის ნაცვლად მხოლოდ გომს ამბობენ. გომი საქონლის საზამთრო, თბილ სადგომს ეწოდა. მომცრო გომია გომური. ბოსლისგან განსხვავდება მხოლოდ იმით, რომ ბოსელს ზღვე (იატაკი) აქვს, გომი კი მიწურია და მიწის გულით თბებოდა. ფერეიდნულში გომი არის იგივე

გომური, ბოსელი, საქონლის საზამთრო სადგომი (გიგინეიშვილი, თოფურია, ქავთარაძე 1961: 628).

ბერა „ბაკი ცხვრისათვის; ვიწრო გასასვლელი ცხვრის სადგომ ადგილას“

სიტყვა **ბერა** მრავალ დიალექტსა და უფრო მცირე სამეტყველო ვარიანტში დასტურდება. მათ ნაწილში (მეგრ., ქსნის ხეობა, მთიულ.-გუდამაყრ., ქიზიყ., ზ. აჭარ. მოხ., მესხ., ოკრიბ.) მისი მნიშვნელობაა: „ბაკი, სადაც ცხვარს წველენ, ცხვრის სამწყვდევი, ფიჩხის ან ქვის მრგვალი ღობით შემოვლებული“ (ს. მაკალ, გვ. 222). გვაქვს მცირედი სემანტიკური სხვაობებიც. მაგალითად, აჭარულში **ბერა** „საცხვრე, ძელური ბაკი ცხვარ-თხათათვის: “ცხვარი გვყავს ბერაში, საცხვრეში თხეებიც“. მეგრულში **ბერა** ეწოდება ბაკსაც და ცხვრის საწველ ვიწრო გასასვლელსაც (ქაჯაია). ფიჩხის ანდა ქვის მრგვალი ღობით შემოვლებულ ბაკში ცხვრის დამწყვდევს გარდა, დედაცხვარი იწველებოდა კიდევ. გარდა ამისა, ბაკი იყო შემოზღუდულ ადგილზე ცხვრის დასათვლელად და მოსაწველად დატოვებული ვიწრო გასავალი. აჭარის გარდა, ამგვარი ბაკი ცნობილი იყო ჭოროხის აუზის მხარეებში (ტაო-კლარჯეთში), მტკვრის აუზის ქართულ მოსახლეობაში. აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში სიტყვას ოდნავ განსხვავებული, ან დამატებითი მნიშვნელობებიც ჰქონდა (მგელაძე 1966; ნიჟარაძე, 1971; ცაგარეიშვილი, 1987; ქართული მატერიალური კულტურის... 2011: 64 და 76): ქიზიყ. **ბერა** „ვიწრო გასავალი“, გადატანითი მნიშვნელობით - **ბერაში გატარება** „გატყეპა, წამების მიყენება“ (მენტეშაშვილი 1943: 16), შდრ. საბა: „**ბერა** შუა გასასვლელია“ (საბა 1991: 101). ამავე სემანტიკას ადასტურებენ ნ. ჩუბინაშვილი, დ. ჩუბინაშვილი, მოზღუდულში დატოვებული ვიწრო გასასვლელი (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 60) (დეტალურად იხ.: ლლონტი 1974: 69). (თუშურში ფრაზეოლოგიზმი **ბერაში გატარება** ასეა განმარტებული: „დოლში ბატკნის დაწოვებისას ერთად შეყრილ დედაცხვრისა და ბატკნების ფარას გაწალიკებით გარეკავენ, რომ ყველა დედამ თავისი ბატკანი იპოვოს და აიყვანოს“ (ცოცანიძე 2002: 61).

ეთნოლოგ ნ. მგელაძის ცნობით, კახეთში **ბერა** იყო რძის მოგროვების მიზნით ბარულ მესაქონლეობასთან დაკავშირებული ერთჯერადი გადამუშავებისათვის

აუცილებელი ეკვივალენტური ურთიერთდახმარების ფორმა - **ახლო მეზობელთა გაერთიანება**. შიდა კახეთში წველის სეზონის დადგომისთანავე სოფელში რამდენიმე ბერა შეიქმნებოდა, თითოეულში 5-10 ოჯახი ერთიანდებოდა. ეს ოჯახები საერთო გომურს - ბაკსა და კარავს აშენებდნენ. სამეურნეო კომპლექსი სოფლის ახლოს სასოფლო სამოვრებისათვის განკუთვნილ მიწებზე იმართებოდა. ბერას მეურნეობასა და წველა-დღვების საქმეს მამაკაცები უძღვებოდნენ. საქონლის მოვლა-პატრონობა მონაწილეების მიერ რიგრიგობით ხორციელდებოდა, ასევე ბერაში შემავალი ოჯახები დღის ნაწველს რიგრიგობით იღებდნენ. ერთ ჯერზე რიგით მწყემსობა და წველა თანაბარუფლებიანობის პრინციპს ემყარებოდა. ბერას წარმოშობა საქართველოს ბარში დიდი სახლეულის რღვევასთან იყო დაკავშირებული, როდესაც ცალკეულ კომლთა განკარგულებაში არსებული პირუტყვი არ იყო საკმარისი რძის მეურნეობის დამოუკიდებლად წარმართვისათვის.

ნ. მგელაძე იმასაც აღნიშნავს, რომ ბერა საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში მრავალ მამაკაცთაგან ზეადმართული და გადაჯვარედინებული იარაღი - ხმლები, ანდა შუბები, რომლების ქვეშაც დამარცხებულ, ტყვედ ჩაგდებულ მტერს გაატარებდნენ ხოლმე. აქედან მომდინარეობს ფრაზეოლოგიზმი **ბერაში გატარება** „ვისიმე დამარცხება, ანდა დაშინება-შერცხვენა“. გარდა ამისა, ბერა ბავშვთა ზოგიერთ თამაშში მონიშნული, ამორჩეული ადგილი - ქვა, ხე, შენობის კედელი იყო, რომელსაც ბურთს მოარტყამდნენ, ანდა თამაშის დროს თვალს ხუჭავდნენ (ვრცლად იხ.: მგელაძე 2018: 65).

ჩვენი აზრით, ბერა სიტყვის დასახელებული მნიშვნელობები ერთმანეთთან სემანტიკურ ჯაჭვს ქმნიან: „ცხვრის საწველი შემოღობილი ადგილი“ > „სივიწროვებში შერეკილი ცხვრის დასათვლელი ადგილი“ > „მწკრივში მდგომი კაცების შუაში დამარცხებული მტრის გატარება“ და „თამაშში შერჩეული მთავარი ადგილი“. ისინი ერთიმეორესთან ლოგიკურ კავშირში არიან. ამავე ბერა ფუძეს შეიცავს აჭარული **ბერაქობაჲ** „თხა-ცხვრის მოსაწველად მინდორში გაკეთებული შემოღობილი ადგილი“ (ფუტკარაძე 1990: 39).

ზღავი // ზღუა // ზღვა // ზღუე // ზღვე “ზოსლის იატაკი, ფიქლით, ან სქელი ფიცრით მოგებული იატაკი”.

ეს ვარიანტები გვხვდება საქართველოს სხვადასხვა მხარეში: ქართლში, ფშავში, მთიულეთში, თუშეთში, ხევსურეთში, მესხეთში, აჭარაში, იმერხევში, ინგოლის მხარეში. მაგალითად, იმერხეულში: „ახორის ქუეშაი ფინი ზღუა“, „ზღუე ჩავყარო უნდა დღესა“ (ფუტკარაძე 1993: 461). შდრ. ვარიანტები **ზღუე** // **ზღვე** საბას ასე აქვს განმარტებული: „ქვითა, გინა ძელითა იატაკი დაფენილი“, „ქვა–ფენილი ან ძელით ფენილი“, „ქვა–ფენილი ან ძელით“, „ქვა–ანუ ხე–ფენილი“ (საბა 1991: 293). საბასეული განმარტებანი ცხადყოფენ, რომ სიტყვას თავდაპირველად ახლანდელზე უფრო ზოგადი სემანტიკა ჰქონია და არ ყოფილა მაინცდამაინც მხოლოდ ბოსელთან დაკავშირებული.

თავლა „ცხენის, ჯორისა და ვირის საბინადრო“

თავლა არის საგანგებო შენობა ცხენთა, ჯორთა, ვირთა დასაბინავებელი; ლაზურში **თავლა** ბაკის სახელია (თანდილავა 2013: 289). კნინობითობის სუფიქსით გაფორმებული თუშური **თალუკაჲ** აღნიშნავს ბოსლის წინ მინაშენ მცირე დერეფანს (ცოცანიძე 2002: 173). ვფიქრობთ, თავლა სიტყვისგან არის მიღებული ლაზური **ოთალე** (ზედმიწევნით: „სათავლე“) > // **ოთილე** „საქონლის საკვების ჩასაყრელი“, ანუ ბაგა (თანდილავა 2013: 600).

კორაკი // **კორაკანა** „ახლად მოგებული ბატკნის დედასთან შესაგუებელი გოდორი, ან ვიწრო შემოღობილი“

ქიზიყში **კორაკი** და **კორაკ-ან-ა** ჰქვია მოწნულ გოდორს, რომელშიც ფარეხში ახალდაბადებულ ბატკანს დედითურთ ჩასვამენ, რომ სხვა ცხვარი ზედ არ შედგეს (დლონტი 1974: 302); თუშურში კი **კორაკ-ან-ა-ჟ-ჲ** „პატარა შემოღობილი ფარეხია, რომელშიც ბატკანთან ერთად ჩააგდებენ ახალმოგებულ დედა ცხვარს, რათა მიეჩვიოს და კარგად იშვილოს. კორაკანა ვიწროა, ცხვარი ვერ მობრუნდება, ბატკანს ვერ ურქენს, ბატკანი კი წოვს“ (ცოცანიძე 2002: 203). ამ სამი ვარიანტიდან ამოსავალია **კორაკი** ფორმა.

სანერწყავი „შუა ფიცარი ბოსელში“

სიტყვა დადასტურებულია ქვემო იმერეთში (გაჩეჩილაძე 1976: 119). შესაძლოა, უკავშირდებოდეს **ნერწყვი** სიტყვას.

სანაწყალი // **სანარწყალი** „მარდის საწრეტი და ნეხვის გასატანი ღარი ბოსელში“

ვარიანტები **სანაწყალი > სანარწყალი** გავრცელებულია ქართულში, აჭარულსა და მესხურში. ესაა ბოსლის მთელ სიგრძეზე გაყვანილი შარდის საწრეტი და ნაკელის მოსაგროვებელი ადგილი ბოსლის შუა ადგილას, სიგრძივ გაღარული ნაწილი, რაზეც ნებეს მიაგორებდნენ (ჩიქოვანი 1960: 98; ნიჟარაძე 1971: 309).

საყარი „საქონლის დასასვენებელი ადგილი“

ქართულ დიალექტში **საყარი** ეწოდება ადგილს, სადაც ზაფხულში ნახირს დაყრიან დასასვენებლად“, ქსნის ხეობაში კი **საყარი** არის საქონლის მიერ რომელიმე ადგილის ამოჩემა საწოლად (ლლონტი 1984: 481). შდრ. ზმნა **დაყრა (დაეყარნენ)** და მისი **ყარ** ძირი.

ფარეხი „ცხვრის საზამთრო საბინადრო ნაგებობა“

საანალიზო სიტყვა გავრცელებულია დიალექტთა უმრავლესობაში ზემოთ მითითებული სემანტიკით, თუმცა ქვემოიმერულში ამ სიტყვას სხვა, მცირედ გაფართოებული მნიშვნელობაც უდასტურდება და მისი სემანტიკაა: „შემოდობილი ადგილი ზაფხულობით შინაური ცხოველების დასამწყვდევად“ (გაჩეჩილაძე 1976: 134).

ქორი „საბძელი; სახლი“ // **ქორედი** „სახლი“

ეს სიტყვა ამ და მასთან ახლომდგომი სემანტიკით დასტურდება აჭარაში, სვანეთში, იმერხევიში, სამეგრელო-აფხაზეთში, თუშეთში, ხევსურეთში... იმერხ.: “კაცსა **ქორი** შეუდგამს მალარაში“ (ფუტკარაძე 1993: 604). აჭარულ დიალექტში ტერმინი **ქორი** იშვიათად, მაგრამ მაინც გამოიყენებოდა - იგი ადრე სახლის ზედა სართულს, საკუჭნაოს ნიშნავდა, უფრო ზუსტად იგი აჭარული სახლის სამეურნეო სათავსოსა და ამავე დროს საბძლის სახურავის ქვედა ნაწილის სახელი იყო. ზემო აჭარის ვრცელ და მოკლე ოსმალურ დავთრებში საგეოგრაფიო სახელი **ქორეთია** ამოკითხული, რომელშიც **ქორ-** ძირი და **-ეთ** სუფიქსი უნდა გამოიყოს. **ქორეთი** ადგილია, სადაც ბევრი ქორია. შავშურში, კერძოდ, იმერხეულში **ქორი** საბძელს აღნიშნავდა. ამდენად აჭარულში **ქორს** დაახლოებით იგივე მნიშვნელობაც ჰქონდა, რაც შავშურში: აღნიშნავდა საბძელს, დამხმარე ნაგებობას. აჭარულში **ქორის** მნიშვნელობები (საბძელი, სახლის ზედა სართული, საკუჭნაო) დაკავშირებულია ერთმანეთთან, ე.ი. თუ შავშეთში **ქორი**, ანუ საბძელი ცალკე ნაგებობა იყო, აჭარაში იგი უპირატესად საცხოვრებელი სახლის ზედა

სართულს წარმოადგენდა. სოცო-კულტურული ტერმინი **ქორი** არა მარტო თანამედროვე ქართული ენის სამხრულ დიალექტებში, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთშიც გვხვდება, შდრ. საბა: „**ქორი** არს სახლი სახლთა ზედა დგმული, მაღალი“, „სახლზედ სახლი აგებული“; „**ქორედ-ქორედი** ოთხი-ხუთი სახლი სახლზედ აშენებული“. ძვ. ქართული **ქორი**: „ზედა სახლი , ზედა სართული“. იგივე ფუძე ჩანს ძვ. ქართულის „ქორა კანდელშიც“, ნიკორწმინდის მე-11 ს-ის სიგელში ნახსენებია სამეურნეო ნაგებობა **ბოსელ-ქორედიანი**. **ქორ** ფუძე უნდა მონაწილეობდეს სიტყვაში **ქორწილი**, რაც საცხოვრებლის თანაზიარობას, ერთ ჭერქვეშ თანაარსებობას, უღლის მონაწილეობას უნდა ნიშნავდეს. ამდენად, **ქორი** ძვ. ქართულში დაახლოებით ისეთივე მნიშვნელობით იხმარებოდა, რაც მას დღეს აჭარულსა და ქართული ენის ზოგიერთ სხვა დიალექტში აქვს (ქორდანია 1897: 46-48; ჯავახიშვილი 1946: 16-17; ო. ჩიტაია, 2001; რობაქიძე 1980: 22; ხარაძე 1964: 23, 45, 50-58; აბულაძე 1973, გუჯეჯიანი, 2007; მგელაძე 2012: 461). **ქორ** დამოუკიდებელი სიტყვაა სვანურ დიალექტებში და სახლს აღნიშნავს, შდრ. **ქორ-ოლ** „სახლაკი“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 338). ჰაინც ფენრიხი და ზურაბ სარჯველაძე თავიანთ „ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში“ მართებულად იზიარებენ თინათინ გონიაშვილის მოსაზრებას, რომ ძველქართულ, კერძოდ, ხანმეტ ტექსტებში დადასტურებული **ქორი**, **ქორედი** და სვანური **ქორ** ერთი წარმოშობის სიტყვებია (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 338).

ქავი „გალავანი, ან გალავნიანი ეზო“

ქავი ხევსურულ დიალექტში ქვის მაღალი გალავანია: “შენ ხელ შენს გულზედ დამიწდეს, ნუმც ხარობს ქავის კარიო“ (ვაჟა); თუშურში კი **ქავჭ** პირუტყვის სადგომი სიმაგრე, ან ციხის გალავნიანი ეზოა (ცოცანიძე 2002: 364). სიტყვის წარმომავლობა საკვლევეია.

ჩიხი // **საჩიხე** „საქონლის საზაფხულო სამწყდევი“

იმერულში დადასტურებულია რამდენიმე ვარიანტი მსგავსი ჟღერადობისა: **საჩეხე** „საქონლის საზაფხულო სადგომი, სამწყდევი“ (ქ. ძოწენიძე. იხ.: ღლონტი 1984: 483); **ჩიხი** // **ჩეხი** // **საჩიხე** „id.“ (ვ. ბერიძე. იხ.: ღლონტი 1984: 659). შემოზღუდული ცხოველთა სადგომის მნიშვნელობით გვხვდება **საჩიხე** „დიდოსტატის მარჯვენაში“: „**საჩიხეში**

შესულიყო თავათ შორენა“ (გამსახურდია 2005: 217). ნიკო ჩუბინაშვილი ასე განმარტავს სიტყვა **საჩხს**: „დერეფანთა ზედა, ფანჯარათა და შესავალთა კართა ზედა ჩამოფარებული ფიცრული“ (ჩუბინაშვილი 1887: 1139). აქედან ცხადია, რომ სიტყვა **ჩეხ(ვ)ა** ზმნას კი არ უნდა უკავშირდებოდეს, როგორც ზედაპირული შთაბეჭდილებით ჩანს, არამედ მოზღუდვას, მოფარებას უნდა მიანიშნებდეს. შესაბამისად უპრიანი გვგონია ზემოთ დასახელებულ ვარიანტთა დაკავშირება სიტყვასთან **ჩიხი** „გზა, რომელიც ერთი მხრიდან ჩაკეტილია“, რაც დამწყვედვის სემანტიკასაც გულისხმობს. შესაბამისად, საანალიზო ფორმების მიმართება ასე წარმოგვიდგება: ერთი მხრივ, **ჩიხი** „ცალ მხარეს ჩაკეტილი შემოღობილი ადგილი“ > **საჩიხი** „საქონლის დასამწყვედვე ადგილი“ > **საჩიხე** და მეორე მხრივ, ფონეტიკური ვარიანტები **ჩიხი** > **ჩეხი** > **საჩეხი**. **საჩიხე** ფორმისაგან მოდის მეგრული **საჩხე** „საქონლის სამწყვედვად შემოკავებული ადგილი“, შდრ. მეგრ. ტოპონ. **გოჭოფილი** „შემოკავებული ადგილი, საქონლის სადგომად სამწყვედვი“ (პ. ცხადაია, ტოპონ. გვ. 28. იხ.: ქაჯაია 2001: 405). სხვათა შორის, მეგრულში უფრო ადრინდელი **საჩიხი** ფორმაც რომ უნდა არსებულიყო, ამაზე მიუთითებს აფხაზური ენის მონაცემებიც, სადაც მეგრულიდან ნასესხები ა-**საჩხბ** > ა-**ჩაჩხბ** ასევე საქონლის სამწყვედვ ადგილს ეწოდება (პროფ. თ. გვანცელაძის ცნობა); **ჯურმულა** (ქართლ.)-ლასტებით შემოღობილი საზაფხულო სადგომი საქონლისა (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 532).

ქობულა „ორმო ბატკნისა და ღორისათვის“

მოხეურ დიალექტში **ქობულა-ა** საბატკნე ორმოს ნიშნავს (ო. ქაჯაია. იხ.: ლლონტი 1984: 573), ხოლო კახურში **ქობულა** „მიწური საღორეა“. ჩვენი აზრით, **ქობულა** **ქვაბი** სახელისაგან უნდა მოდიოდეს ვა > ო პროცესის შედეგად, რაც მოხეურში ძალიან გავრცელებულია და შედარებით იშვიათად სხვა კილოებსაც ახასიათებს: **ქვაბ-ულ-ა** > **ქობ-ულ-ა**.

ბგერითი შედგენილობით ერთნაირი, მნიშვნელობით განსხვავებული ლექსიკა (ომონიმები).

ამ ჯგუფში ვაერთიანებთ იმ ორიოდ სიტყვას, რომლებიც სხვადასხვა ტერიტორიულ სამეტყველო მიკროვარიანტებში დასტურდება, აქვთ სრული, ან

მინიმალურად განსხვავებული ფონეტიკურ-მორფოლოგიური იერსახე, მაგრამ მკაფიოდ განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან სემანტიკის მხრივ, ანუ წარმოადგენენ ომონიმებს. ამ ჯგუფის ომონიმებია:

სარათ-ი (ქიზიყური) „სოფლის ახლოს მარჯვედ მდებარე ადგილი, სადაც გადის სოფლის შინაური ცხოველი და ფრინველი“, შდრ. **სარათ-ა** (მთიულური) „მაღალი ბოძი ცხვრის ბინასთან“ (ლ. კაიშაური) (დლონტი 1984: 473).

ლიგიდა (გურული) „ცეცხლზე რძის ასადუღებელი ჭურჭელი; შდრ. **ლიგიდა-ა** (აჭარული) „ახორის საკეტი, ერთ ლურსმანზე მოძრავი კოჭი“ (სურმავა 1990: 7).

კორომი (ოკრიბ., ლეჩხ.) – „საბძელი, სიმინდის ფუჩეჩის შესანახავი“ (დლონტი 1974: 303, 541) // **კორომა** (იმერ.) – „მწყემსთა ბინა საძოვარზე, ნაშენები ერთ მხარეზე მრგვალი ფიცრით“ (გაჩეჩილაძე 1976: 85).

ბგერთი შედგენილობით განსხვავებული და მნიშვნელობით ერთნაირი ლექსიკა, ანუ სინონიმები:

ალა იგივეა, რაც სანარწყალი (აჭარ.) (სურმავა 1990: 5).

ალხაჯი // არხაჯი (ქიზიყ., თუშ.) - ცხვრის საყარი, ცხვრის დასასვენებელი ადგილი შუადღისას (ლ. ლეონიძე, ს. მენტეშაშვილი); მებატკნის დროებითი ბინა (პ. ხუბუტია), (დლონტი 1974: 31). სიტყვა აშკარად ნასესხებია რომელიღაც მეზობელი აღმოსავლური ენიდან.

ახკარა // ხაკარა // ხეკარა (მეგრ.) „თხის სადგომი ბაკი, საქონლის სადგომად შემოკავებული ადგილი“ (ქაჯაია 2001: 207). ნასესხებია აფხაზური ენიდან, სადაც ამოსავალ **ახკარა** „საქონლისათვის შემოღობილი ადგილი, ბაკი“ სიტყვას, პროფ. თ. გვანცელაძის ცნობით, გამჭვირვალე ეტიმოლოგია აქვს: „შემოკავებული“. შდრ. **ხარგელა** (ქართლ.) „შემოზღუდვა ადგილისა საქონლის შესარეკად“ > **ხარგალალა** (ი. ჭყონია) (დლონტი 1984: 740). შესაძლებელია, ამ უკანასკნელ სიტყვას უკავშირდებოდეს **ფარდალალა** „შემოზღუდული, მაგრამ უკედლებო სივრცე“.

აფთარა // ავთარა // აფთერა // აფთურა (მეგრ.) - ქართა, საქონლის დასამწყვდევი შემოღობილი ადგილი, მწყემსების საზამთრო სადგომი ბარში (ქაჯაია 2001: 199); „თხისა

და ცხვრის საზამთრო ბინა ფერდობ ადგილებში“ (ჯვ.); „უშობელი საქონლისათვის შემოკავებული ადგილი“ (ბუკია 2013: 74.). აფხაზური ენიდანაა შეთვისებული მეგრულში, შდრ. აფხ. ააფთრა.

ბელვაჟ (თუშ.) - ცალკე მდგომი ან სახლს მიშენებული ფარდული სხვადასხვა სამეურნეო დანიშნულებისა: ზამთარში პირუტყვის საკვებს ინახავენ (ცოცანიძე 2002: 63).

გაკებული (მეგრ.) - შემოკავებული ადგილი, სადაც ჩასვამენ ხოლმე ხბოებს, ციკნებს (ქაჯაია 2001: 282), ნაწარმოებია **შემო-კავ-ებ-ა** ზმნის **კავ-** ძირისაგან.

გასალი (მეგრ.) - გასასვლელი, საქონლის გამოსაშვები ადგილი (ქაჯაია 2001: 292). ჩვენი აზრით, სიტყვა წარმოადგენს **გა-სა-ვალ-ი** სიტყვის გამარტივებულ ფონეტიკურ ვარიანტს.

ელჯეგ-ი (იმერხ.) „ბოსლის კარის საკეტი, კოტა, რაზედაც გადაეცემა რკინის სახელური, ან ხისა“, „ელჯეგი ახორის კარის გადასაცმელია, კოტა“ (ფუტკარაძე 1993: 446). შდრ. **მანდალი** (აჭარ.) „კარის შიგნიდან დასაკეტი და გარდი-გარდმო გასაყრელი კეტი, ურდული“ (ნიჟარაძე 1971: 242).

თიფუ (მეგრ.) - 1. მწყემსის ქოხი, თეო, კარვის ირგვლივ საქონლის გასაჩერებელი. შდრ. **თეფ**; 2. თივა, ბალახი (ქაჯაია 2001: 53). სპეციალურ ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს, ერთი მხრივ, მეგრული **თბუ // თიბი // თიფუ // თეფე** „საქონლის სადგომი“ და, მეორე მხრივ, აფხაზური **ა-თეფ** „ადგილი; მწყემსის საზაფხულო სადგომი“ (ბჟანია 1962: 105) სიტყვების კავშირი ერთმანეთთან; საქონლის სადგომისა და მწყემსის საზაფხულო კარვის აღმნიშვნელი **თიფუ** მეგრულში პოლისემანტიკური სიტყვაა. მ. ბუკიას აზრით, მისი თავდაპირველი მნიშვნელობა საერთოქართველური წარმომავლობისაა და უკავშირდება **თივა** სიტყვას. შდრ. ქართ. **თიბვა** : მეგრ. **თიფუა**; ქართ. **თივა** : მეგრ.-ლაზ. **თიფუ**. მწყემსის ბინის აღსანიშნავად **თიფუ** მეგრულში ფონეტიკური ვარიანტებითა და სემანტიკური გრადაციების სახით გვხვდება: **თიფუ** „მწყემსის ბინა“ (სახოკია 1985: 355), „მწყემსის თავშესაფარი იალაღებზე“ (ყიფშიძე 1914: 243), **თეფე** „ადგილი, სადაც მთელი სამწყსო დგას“, **თიბი // თბუ** „ადგილი, სადაც ცხვარი

დგას“ (ჯავახიშვილი 1986: 216). ჩვენი აზრით, მეგრული და აფხაზური სიტყვები მხოლოდ გარეგნულად ჰგვანან ერთიმეორეს, წარმომავლობა კი სხვადასხვა აქვთ.

ლაღვლაჭჷ (სვან.) - საცხვრე (დონდუა 2001: 150). ნაწარმოებია სვან. **ლოლაჭჷ** // **ღველაჭჷ** „ცხვარი“ სიტყვისაგან.

მარაკა (მეგრ.) - სათხეზო ბაკი (პ. ჭარაია); გომური, ბოსელი თხებისთვის (ი. ყიფშიძე); ფარეხი (დ. ფიფია); თხის ან ცხვრის ღამის ბინა მოღობილი და გადახურული (მასალები, ლიტ. მე-4 ნაწ. მე-3, გვ. 62; ქაჯაია 2001: 216).

მდივნე (გურ.) „ნაკელი, პატივი, მიწის სასუქი“ (გ. შარაშიძე) (ღლონტი 1974: 354). **შდრ. ქურთი** (მთიულ.) „საქონლის ნაკელი, რომლითაც მიწური სახლების კედლებს ლესავენ და მიუვალ სოფლებში ზამთარში ცეცხლშიაც წვავენ, წივა“ (ლ. კაიშაური), (ღლონტი 1984: 579).

ორბაგა (აჭარ.) - მსხვილფეხა საქონლის სადგომი, რომელიც ახორისგან შიგა გადატიხრული კედლით იყო გამოყოფილი, მას კედლების გასწვრივ ორივე მხარეს სიგრძით ბაგა ჰქონდა მიშენებული (ნიჟარაძე 1971: 292-293; მგელაძე 2018: 333).

სამფეხი - ბოსლის ქვეშ ცხვრის სადგომი (კობერიძე 2011: 33; მგელაძე 2018: 366).

სამერი (ქიზიყ.) - მწყემსური ბინის გვერდზე დიდი ბაკივით მოწნული ადგილი, სადაც ცხვარს ადოლებენ და ბატკანს აწოვებენ (ს. მენტეშაშვილი; ღლონტი 1984: 468). ნასესხები ჩანს.

ქოითა (მოხ.) - ბოსელი, გომი (ლ. ლეონიძე; ღლონტი 1984: 574).

ჭალურ (თუშ.) - ბატკნების ღამის სადგომი საზამთრო ბინაში. ჭალური დიდი საბატკნეა, სადაც ორასი, სამასი ბატკანი ერთად თავსდება (ცოცანიძე 2002: 452).

ხალთები - ყიშლებსა და საზაფხულო იალაღებზე წვრილფეხა საქონლის შესარეკად განკუთვნილი ქვისა და ხისგან შემოზღუდული საქონლის სადგომი (შამილაძე 1969: 11).

ხალხამი (მესხ. აჭარ.) - საზაფხულო ბაკი საქონლისათვის (ფეიქრიშვილი 1992: 95).

ოწვალე (ლაზ.) - საბძელი (თანდილავა 2013: 687). ნაწარმოებია **წვალ-** ძირისაგან დანიშნულების სახელთა მაწარმოებელი **ო-** - **-ე** აფიქსების დართვის შედეგად.

ფექო (ოკრიბ.) - საბძელი (ღლონტი 1984: 541). წარმომავლობა სარკვევია.

ბალაგანი (აჭარ.) - სათივე (მგელაძე 2018: 64). სიტყვა ნასესხები ჩანს.

ჯალო (ქართლ., თუშ.) - საბძლის წინა ნაწილი (ღლონტი 1984: 773). წარმომავლობა სარკვევია.

კირავ (სვან.) - საბძელი (დონდუა 2001: 136). წარმომავლობა სარკვევია.

ალაზანი (ლივანური მეტყვ.) „ბოსლის იატაკის შუა ნაწილი, სადაც ჩაედინება ნაკელისა და შარდის წვენი“, „ალაზანში ინცრევა ნეხვი“ (ფუტკარაძე 1993: 376).

პანდილომა (ლაზ.) - ახორში დაგებული იატაკი (თანდილაძე 2013: 709). ბერძნულიდან ნასესხები ჩანს.

იჯანი // იკენი (ქიზიყ., თუშ.) - ქოხის, საბძლის ზედა სარტყელი, კედლების შესაკრავად, ზღურბლი, დირე (ღლონტი 1974: 264).

განსახილველი ჯგუფის ლექსიკაში დასტურდება სიტყვათა ერთი წყება, რომლებსაც მსგავსი მორფოლოგიური სტრუქტურა აქვს. ეს არის წინა ვითარებისა და დანიშნულების სახელები.

წინა ვითარების აღმნიშვნელ ლექსიკას განეკუთვნება შემდეგი სიტყვები:

ნაფუძარი (თუშ.) - მეცხვარის საზაფხულო ბინის (ფარეხის) ნანგრევი (ღლონტი 1984: 412). ნაწარმოებია **ფუძე** სიტყვისაგან.

ნაწიდარი // ნაწიდარ (თუშ.) - ადგილი, სადაც ცხვარს აყენებენ, ცხვრის ფარის ხანგრძლივად ნადგომი (ღლონტი 1984: 417). იმის გათვალისწინებით, რომ **წიდა** ნაკელსაც ჰქვია, უდავოა, რომ სიტყვის თავდაპირველი მნიშვნელობა მეორე შემთხვევაშია შემონახული.

ნაბინავარ (თუშ.) - ადგილი, სადაც უწინ ცხვრის საწველი ბინა ყოფილა, (ცოცანიძე 2002: 256).

ნა-გაბ- ზ // ნაბაგაი (აჭარ.) - პირუტყვის საჭმლის ნარჩენი ბაგაში (ნიჭარაძე 1971: 279). **ნაბაგაი** ბაგაში ნამყოფს ნიშნავს, ვარიანტი **ნაგაბი** კი მისგან მეტათეზისის გზით მიღებული ფორმაა. **ბაგა** სახელიდანვეა ნაწარმოები სიტყვა **ამოზაგვა** (ქართლ.) - საქონლის ბაგიდან ნარჩენი თივისა თუ ჩალის ამოღების პროცესი, ასეთ ნარჩენებს **ნაბაგა-ს** (შდრ. **ნაგაბი // ნაბაგაი**) უწოდებენ (მგელაძე 2018: 36). იმავე სახელისაგან მომდინარეობს აგრეთვე სიტყვები: **ნაბაგური** (მოხ., მთიულ.) - ბაგაში ნარჩენი თივა, ჩალა და მისთ. (ღლონტი 1984: 399) და **ნაბაგაი** (აჭარ.) -საქონლის ბაგაში მორჩენილი

ცუდი თივა თუ ჩალა, რომელსაც საქონელი ტოვებს. ნაბაგისაგან საქონლის ბაგებს პერიოდულად ასუფთავებდნენ. ამ პროცესს ქართლური დიალექტის მსგავსად **ამობაგვა** ერქვა (ნიჟარაძე 1971: 279).

ნამთივრი - მემთევრობის პერიოდში დამზადებული რძის პროდუქტები (შამილაძე 1967: 121). სიტყვა მთა სახელის ძირს უკავშირდება: **მთა > მთ-იურ-ი > ნა-მთ-იურ-ი > ნა-მთ-ივრ-ი**.

ნამარილაჟი (თუშ.) - ცხვრის მარილის საჭმევი ადგილი (ცოცანიძე 2002: 259).

ნარცხი (აჭარ., იმერხ., ლივანური მეტყვ.) - ვნებითი გვარის მიმღეობა. პირუტყვის საჭმელი სპეციალურად მომზადებული ნახარში ქატოს, ბალახის, ნეკრის, ჩალის გამოყენებით, რომელსაც უმეტესად იყენებენ ზამთრობით მეწველი პირუტყვის გამოსაკვებად. “ზოროხე გუუკეთებთ ნარცხსა“, “ჩვენსა ნარცხსა მოხარშავენ“, (ფუტკარაძე 1993: 524). **ნარცხი** (ხევს., თუშ., აჭარ.) - ჭურჭლის ყოველგვარი მონარეცხი (დლონტი 1984: 410); აჭარულში ხილის, ბოსტნეულისა და თივის ნახარში, გადატ. უვარგისი, უყუათო საჭმელი (სურმავა 2010: 6); შდრ. საბა: **ნარცხი** - ნარეცხი (1991: 578). ზოგ დიალექტში სრულიად განსხვავებული სახელები ჰქვია პირუტყვის საკვებს: **ლუფხი** (მესხ.) „1. ქატოთი მოდულეებული საქონლის საჭმელი; 2. ჭურჭლის ნარეცხი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 56); **ოვანგი** (ლაზ.) - საქონლის საჭმელი, ნარცხი (თანდილაძე 2013: 597); **ჩურუხი** (ქართლ.) - ბაკში დარჩენილი თივის ღერები, საქონლის ნაჭამი (დლონტი 1984: 665); **ჯალადინი** (ზ. აჭარ.) - ჩალისა და თივის ნარჩენები, საკვების უვარგისი ნაწილი, რომელსაც საქონელი ადარ ჭამს (დლონტი 1984: 773) და ა.შ. აჭარულში მსხვილად დაფქული სიმინდის ფქვილით ახალმოგებული ძროხისათვის აკეთებენ საკვებს: **ლაფი, რომი** (სურმავა 1990: 6-7).

დანიშნულების სახელებია:

საწმოიაჟი (თუშ.) - ხბოებისთვის შემოფარგლული ადგილი სადგომში (ცოცანიძე 2002: 324). მიღებულია **სა-ჯბო-იაჟ-ი** „სახბორე“ სახეობისაგან; **სა-ჯბო-რ-ე** არქეტიპისაგანაა ფონეტიკური ცვლილებების შედეგად წარმოქმნილი **საფხოვრე** (ინეგოლ.) - სახბოვრე: “საფხოვრეში ხბიები შევყარე“ (ფუტკარაძე 1993: 559); იმავე არქეტიპის სახეცვლილებაა **სახბოვრე** (აჭარ.) - ცალკე გამოყოფილი ადგილი ბოსელში,

სადაც ხბოებს ამწყვდევდნენ (მგელაძე 2018: 389). მეგრულშიც მრავლად გვაქვს დანიშნულების სახელები: **ოგინე** - სახბორე (შდრ. გინი „ხბო“), **ოთხალე** - სათხე (შდრ. თხა); **ოჩხოვლე** - საძროხე (შდრ. ჩხოლ „ძროხა“); **ოქაცარე** -საციკნე (შდრ. ქაცარი „ციკანი“); **ოხოჯე** - სახარე (შდრ. ხოჯი „ხარი“); **ოცხენე** - თავლა (შდრ. ცხენი) (ქაჯაია 2001: 422, 428, 455, 463, 464, 471).

საჯოგე (თუშ.) - ცხენების საზამთრო სადგომი (ცოცანიძე 2002: 326). მოსალოდნელი იყო, დანიშნულების სახელი **საჯოგე** ჯოგის, ანუ მსხვილფეხა საქონლის სადგომს რქმეოდა თუშურში, მაგრამ სემანტიკის დავიწროების შედეგად სიტყვამ მხოლოდ ცხენების სადგომის, ანუ თავლის აღნიშვნის ფუნქცია იკისრა.

საწოებელ (თუშ.) - ადგილი ცხვრის საზამთრო ბინასთან, სადაც დედაცხვარსა და ბატკანს ურევნენ ერთმანეთში მოსაწოვებლად (ცოცანიძე 2002: 320).

საკაკნე (აჭარ.) - სათავსო ახორქვეშას ერთ მხარეს, სადაც ბატკნებს - კაკნებს ამწყვდევდნენ. იგი დანარჩენი სათავსოებისგან ჩვეულებრივ წნული კედლით იყო გამოყოფილი (ნიჭარაძე 1971: 307).

საცხვრე (ხევსურ.) - მეორე სართული ქვითკირის შენობისა, სადაც ცხვარია მოთავსებული (ჭინჭარაული 2005: 279).

საჩვილე (მთიულ.) - განყოფილება ცხვრის ბინაში ჩვილი ბატკნებისათვის (დლონტი 1984: 485, 483).

სატყუბე (თუშ.) - ტყუპი ბატკნებისათვის განკუთვნილი თბილი სადგომი ფარეხში (ცოცანიძე 2002: 310).

სანეხველა (ლეჩხ.) - სანეხვე ადგილი, სადაც ნაკელს აგროვებენ (დლონტი 1984: 472).

ოქართე (მეგრ.) - ბაკი, საჩეხე, წრიულად შემორაგული ადგილი საქონლის დასამწყვდევად, შემოკავებული საძოვარი (ქაჯაია 2001: 455). ზედმიწევნით ნიშნავს „საქართეს, საბაკეს“, ანუ სიტყვა თავდაპირველად იმ ადგილს ერქვა, სადაც ქართა, ანუ ბაკი კეთდებოდა.

პირუტყვის მეპატრონეს საბალახო ადგილებიც კი დაყოფილი ჰქონდა შინაური პირუტყვისთვის. მაგალითად:

აჭარულში **სახზოვარი** - საზაფხულო იალაღებზე ხბოთა საძოვარი (მგელაძე 2012: 107);

თუშურში: **საცხვრე** - ცხვრის სავალი, საძოვარი; **საძროხე** - ძროხისთვის განკუთვნილი საძოვარი; **საძროხე გზა** - სოფლიდან საძროხისაკენ მიმავალი ბილიკი ; **სათხაფაცე** - თხა-ვაცთა საძოვარი, გადატ. ქვაკლდიანი ადგილი; **საქორფე** - ქორფა ბატკნებისათვის გამოყოფილი საძოვარი ბინის სიახლოვეს; **საბატკნე** - 1. ბატკნების საძოვარი მთაში; 2. ბატკნების სადგომი (ცოცანიძე 2002: 313, 318, 319, 288, 296).

მთიულურში **სამშრალე** - საძოვარი მთაში, სადაც ცხვარი უბატკნოდ იძოვება (ღლონტი 1984: 469).

ფერდა - საგაზაფხულო და საშემოდგომო საძოვარი ყიშლა ადგილი, სადაც სეზონური სახლები იგებოდა და პირუტყვი იაილებში დაბინავებამდე აკლიმატიზაციის მიზნით აჰყავდათ, ბარსა და იალაღებს შორის არსებული დასახლება (გამყრელიძე 1973: 34).

სადგომთან დაკავშირებულ სიტყვათა სხვა ნაწილიც დანიშნულების მაწარმოებელი სა-ე პრეფიქს-სუფიქსით არის ნაწარმოები. მაგალითად:

სათვალე აჭარულ დიალექტში საბძლიდან (ბოსლის მეორე სართულიდან) თივის ჩამოსაყრელი ადგილი.

სათვალე - აჭარული სახლის იატაკში, ანდა სხვენში სართულშორის სამოდრად საგანგებოდ გამოჭრილი ღიობი, რომელსაც კიბე და სათვალის კარი ახასიათებდა. იგი საჭიროებისამებრ იღებოდა და იხურებოდა. საცხოვრებლის ვერტიკალურ საკომუნიკაციო სისტემაში სათვალე აუცილებელი ელემენტი იყო. სათვალედან იყო შესაძლებელი ქვემოთ, ბოსელში, ხოლო ზემოთ, სხვენში მოხვედრა (ჩიქოვანი 1960: 100-101; მგელაძე 2018: 359). შდრ. **სათვალაჟ** (თუშ.) - საჰაერო ხერელი ფარების კედელში ან ჭერში (ცოცანიძე 2002: 295).

სანათური (აჭარ.) - ბოსელში სინათლის შესასვლელი ფანჯარა, “სანარწყალის“ ბოლოში კედელში გამოჭრილი ღიობი, სადაც სანარწყალი გადიოდა და საიდანაც ნაკელის გადაყრა ხდებოდა (კობერიძე 2011: 25; მგელაძე 2018: 367), შდრ. **სანათურის**

კარი - ხის ფიცარი, რომელიც ზამთრის პერიოდში სანათურზე იყო მიფარებული, (ქართული ეთნოლოგიური. ..2009: 367).

საბძელი (აჭარ.) - სათივე, ზამთრისთვის თივის შესანახი ადგილი, ორფერდა სახურავიანი, ჯარგვალური ანდა ფიცრული შენობა, რომელიც თივის შესანახად იყო განკუთვნილი (მგელაძე 2018: 356). იგივე სიტყვა ფართოდაა გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებშიც. **საბძელი < სა-ბზე-ლ-ი.**

აქვე განვიხილავთ პირუტყვის დაბმასთან დაკავშირებულ ლექსიკასაც

***ტოილ-** საბელის სახეობა

ქართ. **ტოილ-ო**; ზან. **ტოულ-ი** ძროხის საბელი, დოტოულ-აფ-ა საქონლის დაბმა; იმერ. **ტოულ-ო** (ჩუხუა 2007: 495); მესხ. **ტოვლო // ტოულო** - მსხვილი გრძელი ბაწარი, (ფეიქრიშვილი 1992: 72); შდრ. **ტოილო** „ცხენის ფერვის მოსაბმელი“ (საბა 1993: 142).

აპეური „უღლის თოკი, ან თასმა“

სიტყვის ფორმა **აპაური** „ტაბიკის თოკი“ დასტურდება საბას ლექსიკონში (საბა 1991: 58). ამ ფორმისგან მომდინარე **აპეური** ვარიანტი გავრცელებულია უპირატესად აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებში (ქართლურში, კახურში...), აგრეთვე ზოგ დასავლურ სამეტყველო მიკროვარიანტშიც: იმერულში, რაჭულში... ასევე უშუალოდ **აპაური** ფორმისგან მომდინარე **აპოური** სახეობა გვხვდება ქვემოიმერულში (გაჩეჩილაძე 1976: 16). ქვემოიმერული ფორმის გარდაქმნის შედეგია გურული **ამპოური (< აპოური)** (ღლონტი 1984: 35). ზოგ დიალექტში პარალელურად ერთზე მეტი ვარიანტიც დასტურდება. მაგალითად: ინგილოურში წარმოდგენილია **აპეურ** და **აპოვრ** სახეობები (კუზიბაბაშვილი 2009: 25), რომლებიც სხვადასხვა ფონეტიკური პროცესის მოქმედების შედეგადაა წარმოქმნილი **აპაური** ფორმისაგან; ასევე პარალელურად დასტურდება მეგრულში **აპეური** და მისგან მომდინარე **ამპური** ვარიანტები (ქაჯაია 2001: 185). პარალელურ ფორმათა თანაარსებობის შემთხვევებიდან ყურადღებას იპყრობს იმერულის მონაცემები, სადაც გვაქვს ზონალურად გამიჯნული 4 ვარიანტი: ზ. იმერ. **აპეური** // > ქვ. იმერ. **აპოური**, ზ. იმერ. **აპყოური** და ქვ. იმერ. **აყპოური** (ღლონტი 1984: 38). მკვლევარ გვანცა გვანცელაძის ზეპირი ცნობით, იმერეთში გავრცელებული ამ 4 ვარიანტიდან ქვემოიმერული **აყპოური** ფორმა უნდა იყოს ყველაზე ახლოს საანალიზო

აპაური // აპეური სიტყვის უძველეს ფორმასთან: მკვლევრის აზრით, საბასთან დადასტურებული აპაური ფორმას ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა *აყბაური ვარიანტი, რომელიც თავის მხრივ მომდინარეობდა *ყაბა-ურ-ი ვარიანტისაგან. გ. გვანცელაძის ვარაუდი ემყარება ჰ. ფენრიხისა და ზ. სარჯველაძის შემდეგ მსჯელობას ყბა სიტყვის ეტიმოლოგიის შესახებ: ყბ-ა, შდრ. ძვ. ქართ. ნი-ყბ-ერი „ყბა“ („იძრვის ნიყბერი“, იხ.: უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ექუსთა დღეთაჲსა“ და გრიგოლ ნოსელის თარგმანებისა „კაცისა აგებულებისათჳს“. გამოსცა ილ. აბულაძემ. თბ., 1964: 159, 8), სვან. ჰა-ყბ-ა „ყბა“ და ყაბ „წვერი“ (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990: 360). იმერული დიალექტის მონაცემთა საფუძველზე გ. გვანცელაძე მიიჩნევს, რომ ყბის აღმნიშვნელ ფორმათაგან უძველესია სვანურში შემორჩენილი ჰაყბა ვარიანტი, რომლის ამოსავალი უნდა ყოფილიყო *ჰაყბა „ყბა; წვერი“: *ჰაყბა „ყბა; წვერი“ > ჰაყბა (რეალურად შემონახულია სვანურში) > *ყაბა > ერთი მხრივ ყაბ „ყბა, წვერი“ (შემორჩენილია სვანურში წვერის სემანტიკით) და მეორე მხრივ *აყბა > ძვ. ქართ. ყბა. რაც შეეხება აპეურის ზემოთ დასახელებულ საბასეულ აპა-ურ-ი და იმერულ აყბო-ურ-ი // აპყო-ურ-ი სახელებს, ისინი მომდინარეობენ ჰაყბა ფორმისაგან -ურ სიტყვათმაცარმოებელი სუფიქსის დართვით ასეთი გარდაქმნების გზით: *ჰაყბა-ურ-ი „ყბისა, აპეური“ > ჰაყბა-ურ-ი > *აყბა-ურ-ი > აყბა-ურ-ი (შდრ. ქვ. იმერ. ყბა-ი „ყბა“: ყბაი მტკივა) > ზ. იმერ. აპყა-ურ-ი. ეს იმას ნიშნავს, რომ სამწიგნობრო ქართულში უკვე უძველეს ტექსტებშივე დადასტურებული სიტყვა ყბა უნდა იყოს საბასეული აპა-ურ-ი და თანამედროვე აპე-ურ-ი ვარიანტების საყრდენი ფორმა, ხოლო ქვემოიმერულსა და ზემოიმერულ კილოკავებს შემოუნახავთ საბასეული აპა-ური (*აყბა-ურ-ი < *აყბა-ურ-ი < *ჰაყბა-ურ-ი) სახეობის ისტორიული გზის მიმნიშნებელი შუალედური ფორმები. ჩვენ ვიზიარებთ გ. გვანცელაძის ამ საყურადღებო მოსაზრებას.

გირკალი (მთიულ., ხევს.) // გირკალჷ (თუშ.) // კირკალი (აჭარ.) - მოხრილი წნელი საქონლის დასაბმელად (ჭინჭარაული 2005: 287; სურმავა 1990: 6). შდრ. ძველქართული გრკალი „რკალი“ (სარჯველაძე 1999: 417). ამრიგად, გირკალი > ძვ. ქართ. გრკალი > კირკალი // რკალი, ანუ ამოსავალი სრულხმოვნიათი გირკალი სახეობა დღემდეა შემონახული ხევსურულ, მთიულურ და თუშურ დიალექტებში.

თავკაპი (მესხ., აჭარ.) - საქონლის საბლის გასაყრელი რკალი (მგელაძე 2018: 192).
თავტაპიკი (იმერ.) - დიდი ტაპიკი (ჩვეულებრივ, რკინის უღელი მოძრავად არის დამაგრებული ხელნის თავში) (გაჩეჩილაძე 1976 :72).

ზეგარდა (ქართლ.) - ბაგაზე საქონლის დასაბმელი რკალის გადასაჭერი (ღლონტი 1974: 229), შდრ. **ზედაგარდა** - მოკლე თოკი ან წნელი საქონლის დასაბმელი რკალის ბოლოების შესაკრავად (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 211).

კადონი „ცხოველის მისაბმელი ხარიხა სადგომში“

სიტყვა **კადონი** გავრცელებულია მთიულურ-გუდამაყრულში და აღნიშნავს თავლაში ცხენების დასაბმელად გადებულ ლატანს. იმავე სიტყვის ვარიანტი **კადო** გავრცელებულია ოკრიბაში და წარმოადგენს ხარიხას, კადონს, რომელიც მიჭედებულია ბაგაზე: კადოზე ებმება საქონელი (ღლონტი 1984: 265). ერთი და იმავე სიტყვის გავრცელების ფაქტი გეოგრაფიულად ძალზე დაშორებულ ორ მხარეში - მთიულეთ-გუდამაყარსა და ოკრიბაში (ტყიბულის მუნიციპალიტეტი) უდავოდ მიგვანიშნებს იმაზე, რომ სიტყვა **კადონი** წარსულში გვხვდებოდა როგორც მინიმუმი ქართლსა და მთელ იმერეთში მაინც.

კანდრიბი // **კანდრივი** „საქონლის დასაბმელი საშუალება“

ზემოიმერულში **კანდრიბი** არის ხარის დასაბმელი დაგრეხილი წნელი ან თოკი, ხოლო რაჭაში გავრცელებული **კანდრივი** - წნელის ოდრიკალია საქონლის ბაგაზე დასაბმელად (ღლონტი 1974: 269). **კანდრივი** (იმერ.) - 1.ხის რკალი, ორ ასეთ რკალში შემას ჩააწყობენ, რკალის თავებს შეკრავენ და შემას ცხენს აჰკიდებენ. 2. ასეთივე უფრო მომცრო და ღვლერჭით შესაკრავი და საქონლის კისერზე შესაბმელი რკალი, მასზე გამობმული თოკით აბამენ პირუტყვს - **კანდრიბი** (გაჩეჩილაძე 1976: 78); **კანდრივი** (ქართლ.) - ხის რკალი საქონლის დასაბმელად (ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 241). სიტყვის წარმომავლობა საკვლევეია.

კაპი // **თავკაპი** // **კალი** (აჭარ.) - 1. საქონლის დასაბმელი მოღუნული ჯოხი. 2. კავიანი ჯოხი, რომელზედაც აასხამენ ყურძნის მტევნებს. 3. საბლის შუა ადგილას

გამობმული ხის რიკი ტვირთის აკიდებისას თოკის ბოლოების გასაყრელად (ნიჟარაძე 1971: 221).

კონტი (მთიულ.) - უღელში გაყრილი მსხვილი ჯოხი ხარის შესაბმელად, მასზე გამობმულია წნელი, რითაც ხარი თივას ან შეშას ეზიდება, **კვანტი** (ქიზიყ.) - გუთნის ნაწილი. წინა ხარების მოსაბმელი ლატანია ჭაპნის მაგიერ (ღლონტი 1974: 282, 299). შდრ. **კვანტი** იგივეა, რაც სარმა (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 263); **კვანტი** უღლეულთ გარდასაბმელი ლატანი (საბა 1991: 369).

ლაყაბუჩი (აჭარ.) - ლაგამი აღვირვით პირში ამოსადები, შესკვნილი თოკი ან მოკლე და წვრილი ჯოხი, რომელსაც ხბოს ანდა თიკანს თავზე თოკით ამაგრებდნენ, მოზრდილ ერთი წლის ხბოს, “ბერწიას“, ძროხის ძუძუს არ აწოვებდნენ და ლაგამსაც ამ მიზნით უკეთებდნენ, რომ ძუძუს გადასჩვეოდა, საშუალება არ მისცემოდა, მეწველი საქონელი გამოეწოვა (ნიჟარაძე 1971: 237).

ნოკორუ (ლაზ.) - საქონლის დასაბმელი საბელი (თანდილავა 2013: 577). სიტყვის **კორ-** ძირი აშკარად შეკვრა ზმნის **კარ-** ძირის ფონეტიკური ვარიანტია, ხოლო **ნო-**უ - სიტყვათწარმოქმნელი აფიქსები.

ნუსტა (თიან.) - თხის ბეწვის ან კანაფის ავშარა (ღლონტი 1984: 424). სიტყვის წარმომავლობა საკვლევა.

სიტყვა **პაჭანაკი** ლექსუმურ დიალექტში ორ რამეს ნიშნავს: 1. „საკოჭური, საწვივე“; 2. „ხის ლაგამი, რომელსაც ხბოს უკეთებენ, რომ ძროხა არ მოწოვოს“ (ღლონტი 1984: 436). საბას მოჰყავს ამ სიტყვის უფრო ძველი პაჭანაკი ვარიანტი და განმარტავს როგორც „საკოჭური პაიჭისა“. ქეგლის მიხედვით, პაჭანაკი არის ფეხისგულზე ამოსადები ზონარი პაიჭის, ან მამაკაცის გრძელი საცვლის დასამაგრებლად (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 368); ლექსუმურში დადასტურებული ფონეტიკურ ვარიანტ **პაჭანაკის** მეორე მნიშვნელობა ამ ზოგადქართულ მნიშვნელობას უკავშირდება: ორივე შემთხვევაში დაბმას უკავშირდება.

რკალი // **კალი** „პირუტყვის დასაბმელი ხის ტოტის რკალი“

ვარიანტები **რკალი** // > **კალი** დასტურდება აჭარულ და მესხურ დიალექტებში სპეციფიკური სემანტიკით. ჟ. ფეიქრიშვილის აღწერით, ეს არის რკალის ფორმის ხის ტოტი, რომლითაც აბამენ პირუტყვს ბაგაზე. ოვალურად მოხრილი ჯოხი. მის ერთ

მხარეს ნახვრეტში თოკი იყო გამოხმული, რომელიც რკალის მეორე მხარეს ებმებოდა და კბილში იყო ამოღებული. რკალი დრეკადი იყო და მასზე გადადებულ თოკს ჭიმავდა. იგი საქონლის დასაბმელად გამოიყენებოდა, რკალს ძირითადად წაბლის ხის ნედლი ტოტისგან ოვალურად მოხრილს თლიდნენ, თუმცა მცირედ გაშლილ მდგომარეობაში გაახმოვდნენ. ერთ მხარეს ნახვრეტს, ხოლო მეორე მხარეს კბილს დააჭრიდნენ, საქონლის დაბმის დროს მოსწევდნენ და კბილზე თოკს ამოსდებდნენ (ფეიქრიშვილი 1992: 67).

საბელა (თუმ.) - თხის ბალნის ან ცხენის ძუისაგან ხუთპირად ნაწნავი თოკი, სიგრძით ხუთი მხარია.

სამბურაჭ (თუმ.) - პირუტყვის დასაბმელი მოწყობილობა (ცოცანიძე 2002: 288, 301).
შდრ. სამბური (მესხ., ხევს., ფშ., მთიულ.) - სამბური თოკი ან ჯაჭვი, რომლითაც ბაგაზე ან პალოზე საქონელს აბამენ (ფეიქრიშვილი 1992: 68; ჭინჭარაული 2005: 287), წინდის ბოლოზე დატოვებული, ფეხზე შემოსახვევი თასმა (დლონტი 1984: 468); **სამბული** (იმერ.) - საქონლის დასაბმელი ადგილი // თოკი, რითაც აბამენ საქონელს (საბელი) (გაჩეჩილაძე 1976: 118). სიტყვის თავდაპირველი სრული მნიშვნელობა იმერულ დიალექტშია შემონახული.

სამალდე (კახ., ქართლ., ფშ.) - ხარის ან კამეჩის უღელში შებმისას ტაბიკების სამბური; აპეური; თხის ბალნისაგან დაწნული თოკი, რომლითაც ღვედს გამწევ უღელთან აბამენ, მას აპეურადაც იყენებენ (დიალექტ., 641); თოკის მოკლე მონაჭერი, ბაწარი (დლონტი 1984: 467).

სამირო (ქართლ.) - ბაგაზე საქონლის მისაბმელი წნელი (ქსნის ხეობა) - პალო, რომელზედაც საქონელს აბამენ (დლონტი 1984: 485). **სამირე** // **სამირი** (აჭარ.) - რკალის დასაკავშირებელი თოკი ბაგაზე (დაახლ. ნახევარი მეტრ.) საქონლის დასაბმელად (მგელაძე 2018: 385).

საყბაური (აჭარ.) - პირუტყვის დასაბმელი თოკი (კობერიძე 2011: 25; მგელაძე 2018: 381); **საყბავრი** (ინეგოლ.) - პირუტყვის ბაგაზე დასაბმელად გამოსაყენებელი ბაწარი, “საყბავრი გუუწყვეტია ძროხასა” (ფუტყარაძე 1993: 559) < ***საყბაური**.

სატუჩარი (მესხ.) - წვეტიანი ჩხირებით მოწნული პირბადე, ხბოს პირზე ამოსაკრავი, რომ ძროხამ არ მიიკაროს და ვერ მოწოვოს (ფეიქრიშვილი 1992: 69), შდრ. ქვ. იმერ. **სატუჩური** - მავთულებისგან მოწნული პირბადე ხარებისათვის, რომ ხვნის დროს სიმინდი არ შეჭამონ (ცნობა მოგვაწოდა თ. გვანცელაძემ).

ტაბიკი // ტაპიკი

ტაბიკი არის უღლის შემადგენელი ნაწილი, იგი უღელში გაკეთებულ ნახვრეტშია ჩაშვებული. ორი ასეთი ტაბიკი უღელი ხარის კისერზე ჩამოეცმებოდა, ტაბიკის ბოლო გახვრეტილი იყო, სადაც აპური - ბაწარი იყო გამოხმული, რომლითაც ტაბიკები იკვრებოდა (ჩიტაია 2001: 48, 502). სიტყვა **ტაბიკი** და მისი ვარიანტი **ტაპიკი** გავრცელებულია დიალექტთა უმრავლესობაში, მათ შორის აჭარულ (მგელაძე 2018: 411), იმერხეულ (ფუტყარაძე 1993: 573), ლაზურ (თანდილაძე 2013: 752), მეგრულ **ტაბიკი/ტაბუკი** (ქაჯაია 2001: 14), რაჭულ დიალექტებში. ამ ორი ვარიანტიდან ძირითადია პირველი, მეორე და მესამე მისგან მომდინარეობს. უფრო დეტალურად ვარიანტების გავრცელების გეოგრაფიის დადგენა გაგვიძნელდა. შდრ. საბა: **ტაბიკი** „უღლის სახელური“ (საბა 1993: 130).

ღოლი (ხევსურ., მოხ., თუშ., ფშ.) - საბელი; ნართავი ძაფის ერთი ღერი, ერთი წვერი; მატყლის დართული ძაფი (ჭინჭარაული 2005: 255); ერთი წვერი ძაფი, ბაწარი (ღლონტი 1984: 592). სიტყვის წარმომავლობა საკვლევეია.

შოლტა (მესხ.) - ხარის დასაბამი ტარი (ღლონტი 1984: 635).

ჩათო (ქართლ., მესხ., ჯავახ., ქიზიყ., თუშ., იმერ.) - თხის ბალნისაგან, ძროხის კუდის ბალნისაგან, ცხენის ძუა-ფაფრისაგან დაგრეხილი თოკი, საქონლის (ხბოს) დასაბმელად (ღლონტი 1984: 640; ბეროზაშვილი, მესხიშვილი, ნოზაძე 1981: 463; მარტიროსოვი 1984: 250). სიტყვის წარმომავლობა საკვლევეია.

ჩოინაკი (გუდამაყრ.) - ხბოს პირზე აკრული წვეტიანი ჩხირები, რომ ძროხამ აღარ მოაწოვოს ძუძუ (ლ. ლეონიძე; ღლონტი 1984: 661).

ჯარჯა // გირკალა (თუშ.) - მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის დასაბმელი მოწყობილობა, დასაბმელ ადგილას ბოლოში ყულფი აქვს, რომელშიც გაყრილია

გირკალი, დაახლოებით ცერის სიმსხო მოხრილი ჯოხი, გირკლის ერთ ბოლოზე გამოზმულია კვალი - მტკავლამდე სიგრძის წნელის გრებილი, ბოლოში ყულფით გირკლის მეორე ბოლო წაბრტყელებულია და აქვს ნაჭდევი. გირკალი პირუტყვის ყელზე ჩაედება, კვალი ქედზე გადაეტარება და გირკლის ნაჭდევიან ბოლოზე გამოდებით შეიკვრის (ცოცანიძე 2002: 484).

ხარჩოლი // ხჩოლი „წნელის რგოლებიანი საქონლის დასაბმელი“

მესხური **ხარჩოლი** არის ბაგაზე თხილის წნელის რგოლებით გაკეთებული პირუტყვის დასაბმელი. ამ სიტყვის გამარტივებული სახეობაა აჭარული **ხჩოლი** „წნელის რგოლებით ასხმული საბმელი საქონლისა“ (ღლონტი 1984: 767, 741). სიტყვის წარმომავლობა და მორფოლოგიური სტრუქტურა ცხადი არ არის.

კარე (მეგრ.) - კარავი, მწყემსის საზაფხულო ბინა (ქაჯაია 2001: 109). ჩვენი ვარაუდით სიტყვის ისტორია ასეთია: **კარავი** > ***კარაი** > **კარე**.

თი სახლი (აჭარ.) - იაილებზე არსებული მწყემსთა საზაფხულო სახლი (მგელაძე 2018: 207). აჭარული დიალექტისთვის დამახასიათებელია თავკიდურა **მ** თანხმოვნის დაკარგვა: **თი** (მთის) გზა, **თი** (მთის) სახლი, **თი** კაცი...

მაღლაური სახლი (აჭარ.) - მთიანი სოფლების მცხოვრებთათვის მთის იალაღებზე აგებული სახლი (აჭარული დიალექტის ...2010: 28; მგელაძე 2018: 275).

ხულა სახლი (აჭარ.) - საზაფხულო იალაღებზე აჭარლების სადგომი. ხულა სახლში ქვემო სართული საქონლისთვის იყო განკუთვნილი, მეორეზე კი ადამიანები ცხოვრობდნენ. იგი სამი განყოფილებისაგან - იაზლულის, საცეცხლურისა და სარძიესგან შედგებოდა, სადაც რძის პროდუქტებს ამზადებდნენ და ინახავდნენ. „ვარაუდობენ, რომ ხულა სახლი ვიტრუვის მიერ აღწერილი კოლხური სახლის ფორმებს იმეორებდა და ქართველთა უძველესი საცხოვრისის განვითარებულ ფორმად წარმოგვიდგებოდა. ხულა საქართველოს ზოგიერთ მთიან კუთხეში მარცვლეულისა და სხვადასხვა სამეურნეო პროდუქტის შესანახ ნაგებობას, პატარა ბედელს ეწოდებოდა, რომელსაც მაღალზღურბლიანი კარი ჰქონდა. იგი დაგმანული იყო, რათა ბედლის შიგნით მდრღნელებს არ შეეღწიათ. ასევე საქართველოში ცნობილი იყო ბედელ-ოთახი, იგივე ხულა, - სამეურნეო პროდუქტების შესანახი სამეურნეო ნაგებობა, სათავსი. ტერმინი

ბეღელი ქართულ ენაში მეტად ძველია. ლინგვისტური მონაცემებით **ბეღელი** ქართულ-ზანური ენობრივი ერთიანობის ხანას მიეკუთვნება“ (ჯავახიშვილი, 1964; ქართული მატერიალური კულტურის...2011: 64, 65, 386).

ოდა (ქართლ.) - მოჯამაგირის საწოლი ადგილი ბოსელში (კირიონი); ბოსლის ის ნაწილი, სადაც ზღვეები არ აწყვია და საქონელი არ იმყოფება; **ოდა** (იმერ.) „ხის (ქვის) ბოძებზე დადგმული სახლი“ (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 361; ღლონტი 1984: 425). სიტყვა თურქულიდანაა შემოსული, სადაც ოთახს ნიშნავს, შდრ. **ოდა სახლი**.

ჩერგე (აჭარ.) - მთის საძოვარზე, იალაღებზე სახელდახელოდ აგებული ღამის გასათევი პატარა სათვალთვალო ფაცხა, საიდანაც მწყემსი საქონელს ნადირის თავდასხმისაგან იცავდა (ნიჟარაძე 1971: 400; მგელაძე 2018: 518).

ჯარგვალი (აჭარ.) - საქონლისა და მისი მომვლელის დროებითი საცხოვრებელი ხის მთლიანი მორებისაგან აგებული შენობა. ყველა სხვა ნაგებობა, რომელიც აღნიშნული წესით იყო ნაშენი, **ჯარგვალად** იწოდებოდა (სახოკია, 1985; გამყრელიძე 1973: 36; მგელაძე 2018: 613). სიტყვა დასავლეთ საქართველოს მხარეებში გავრცელდა მეგრულისაგან, სადაც **ჯარგვალი** „მრგვალი ხე“ (**ჯა** „ძელი, მორი“ + **რგვალი** „მრგვალი“) აღნიშნავს მორებისაგან ნაგებ ნებისმიერ ნაგებობას.

კვებო (რაჭ., აჭარ.) - ფანჯარა დუროიან სახლში; ბოსლის კედელში პატარა სარკმელი, სასინათლო და ჭრაქის დასადებელი, ნიში (დიალექტ. გვ. 685; მგელაძე 2018: 284).

სარძიე (აჭარ.) - რძის პროდუქტების მოსამზადებელი და შესანახი სათავსი აჭარულ სახლში, სამზარეულო ოთახი, სარძიე, ყოველთვის ცალკე ოთახი იყო და პატარა ზომის სათავსს წარმოადგენდა. იგი სხვა ოთახებისაგან იმით განსხვავდებოდა, რომ მას, როგორც წესი, ბუხარი არ გააჩნდა. საცხოვრებელში მისი დაგეგმარება ბოსელთან სიახლოვით განისაზღვრებოდა. შესაბამისად, სარძიე ხშირ შემთხვევაში სახლის უკანა მხარეს თავსდებოდა, საიდანაც იგი ბოსელთან იყო დაკავშირებული, რძის პროდუქტების შენახვა დაბალ ტემპერატურას მოითხოვდა, ამიტომ ალპურ ზონაში სარძიეში კედლის ფიცრებს შორის გამჭოლი გრძელი ღიობები იყო დატოვებული. მისი მეშვეობით ჰაერის მოძრაობა რეგულირდებოდა, ე.ი. სარძიე ისე იყო მოწყობილი, რომ

მასში ფანჯრებიდან და აგრეთვე კედლებში საგანგებოდ დატოვებული ვიწრო ჭუჭრუტანებიდან ჰაერის ცირკულაცია მომხდარიყო და დაბალი ტემპერატურა უზრუნველყოფილიყო, რაც აუცილებელი იყო რძის პროდუქტების შენახვისათვის (კობერიძე 2011: 24).

სენე (ხევსურ.) - რძის შესანახი სპეციალური ბინა ხევსურულ სახლში (დლონტი 1984: 490) // **სენა** (მოხ.) - სამეურნეო დანიშნულების სათავსოდ არის აგრეთვე გამოყენებული ალექსანდრე ყაზბეგთან: „მათი ხმა მოისმოდა სახლის უკანა კუთხიდან, სადაც **სენა** იყო გამართული“. აჭარული სარძიე ხევსურული კალოიანი სახლის „სენეს“ ანალოგად მიაჩნიათ, თუმცა მათ შორის ერთი საყურადღებო განსხვავებაც შეინიშნება. ხევსურულ სენეში რძის ყოველგვარი პროდუქტის გაკეთება წარმოებდა, აჭარულში კი ასე არ იყო: კარაქის შედღვება ყოველთვის სახლში მიმდინარეობდა (ჩიტაია 1947: 152; კახიძე 1974: 52).

მარანი (აჭარ.) - იგივეა, რაც **სარძიე**: რძის პროდუქტებისათვის სათავსი საცხოვრებელ სახლში, ზოგან საცხოვრებელი სახლის კიბის ქვეშ იყო მოწყობილი. მარეთის ხეობაში პროდუქტებისა და ჯამ-ჭურჭლის შესანახი ადგილი იყო: “უხდურს, სადაც ვინახავთ, მარანი იგია - სარძიე“ (ნოღაიდელი, კახიძე 1974: 42-43). მესამე ოთახი სასტუმროს დანიშნულებას ასრულებდა. მეცხვარეები, რომლებიც უმეტესად სამოვრების ზემო ნაწილთან იყვნენ დაკავშირებული, მუდმივი იაილის მაგივრად თხის მატყლისაგან მოქსოვილ სამგზავრო კარვებს დროებით დგამდნენ. ეს იმით იყო გამოწვეული, რომ ცხვარი ერთი ადგილიდან მეორეზე ხშირად გადაჰყავდათ და შესაბამისად კარავიც თან გადაჰქონდათ, კარვებში მხოლოდ მწყემსები ცხოვრობდნენ, პირუტყვი კი, ცხადია, ამ შემთხვევაში ღია ცის ქვეშ რჩებოდა. აჭარის იაილების ერთი არსებითი თავისებურება იმაში მდგომარეობდა, რომ რამდენიმე ათეული სახლი ერთ ადგილას იყო შეჯგუფებული და სოფელს ემსგავსებოდა, ეს მდგომარეობა კი მოსახლეობაში სხვადასხვა სახის სამეურნეო-კულტურული ღონისძიებების ჩატარებას საგრძნობლად აადვილებდა (ქართული მატერიალური კულტურის... 2011: 179).

ამ ქვედარგის ლექსიკაში ბევრია ნასესხები სიტყვები:

იაილა // **იეილა** (აჭარ., იმერხ.) - საზაფხულო იალადი, სამოვრები ასევე საზაფხულო შენობა მთის სამოვარზე, ქოხი. ჩვეულებრივ, აჭარის მთის სამოვარზე აგებულ დროებით საცხოვრებელ სახლებს **იაილას** უწოდებდნენ, მაგრამ იაილები საერთოდ საზაფხულო სამოვარსაც ნიშნავდა. ასე რომ, ფართო გაგებით სიტყვა **იაილა** ზონის დასახლებასაც აღნიშნავდა, ყოველ ასეთ იაილას - დასახლებას კონკრეტული სახელი ერქვა. ეს იყო ადგილი, სადაც ზაფხულობით მოსახლეობას ბარიდან პირუტყვი აჰყავდა, რამდენიმე თვე საცხოვრებლად რჩებოდა და ძირითადად მესაქონლეობას მისდევდა. გავრცელებული იყო როგორც ერთსართულიანი, ისე ორსართულიანი სახლები, როგორც ჯარგვალური, ასევე ფიცრული იაილები. იაილებს, აჭარისათვის დამახასიათებელი სამშენებლო ტრადიციების დაცვით, ხის მასალისაგან აგებდნენ. ერთსართულიანი იაილების დაგეგმარებაში ადამიანთა სამყოფ-საცხოვრისი და სამეურნეო სათავსები, მათ შორის, ახორიც გვერდი-გვერდ -საერთო გადახურვის ქვეშ ექცეოდა. ორსართულიანი შენობის შემთხვევაში კი ქვედა სართული პირუტყვისათვის იყო განკუთვნილი, ხოლო ზედა საცხოვრებლად გამოიყენებოდა. ეს უკანასკნელი რამდენიმე ოთახს მოიცავდა, წინა ოთახი, სადაც ცეცხლს ანთებდნენ, სამზარეულოს წარმოადგენდა, მეორე კი რძის შენახვისა და მისი გადამუშავებისათვის იყო გათვალისწინებული (ქართული მატერიალური კულტურის... 2011: 179). სიტყვა ნასესხებია თურქულიდან.

ადილი // **ჰადილი** (აჭარ., ინეგოლ. ინგილ., ფერეიდნ.) - ზაფხულში საქონლის დასამწყვდევი შემოკავებული ადგილი. შდრ.: **ქართა, ქალტა, ფარეხი** < თურქ. **agil** “იმდენი ჩომა ჰადილში ყავს შეყრილი“ (ინეგოლი) (ფუტკარაძე 1993: 690). **ჰარდილი** - (თურქ.) ჰარდილს საქონლის საზაფხულო სადგომს ეძახდნენ (უპირატესად აჭარაში), რომელიც ირგვლივ წნულის ანდა მესრის ღობით იყო შემოზღუდული და ფარეხის როლს ასრულებდა. იაილებზე მენახირეებს გარკვეული ტერიტორიები ჰადილებად ჰქონდათ შემოღობილი, რომლებშიც პირუტყვს კი არ აბამდნენ, არამედ ერთად შერეკავდნენ და დაამწყვდევდნენ (ნიჭარაძე 1949: 449).

კონახი (ქვ. იმერ.) - ბოსელი < თურქ. **konak** (დლონტი 1974: 299).

ახორი (აჭარ.)- საქონლის სადგომი, ბაგა, თავლა, გომური, ბოსელი. სახლს მიშენებული საქონლის ზამთრის სადგომი. აჭარაში ახორი საცხოვრებელი ნაგებობის პირველ სართულზე იყო მოთავსებული. ასევე ბოსელი ზოგჯერ კარ-მიდამოშიც იდგა, რომელიც პირუტყვის სამყოფად იყო გამოყენებული. ახორის გასწვრივ ორივე კედელზე ბაგები იყო გამართული, რომლებიც ალაგ-ალაგ გამოცხვირული იყო, მათზე გამობმული იყო ჩხროლა წკნელი, ხოლო მეორე ბოლოზე თავკაპი, რკალი იყო დამაგრებული, რომლის მეშვეობითაც საქონელს ბაგაზე აბამდნენ, ასევე ახორში გამართული იყო ზღვე, რომელიც ოთახის შუა ნაწილისაკენ ოდნავ დაქანებული იყო. აქ ბოსლის მთელ სიგრძეზე სანარწყული იყო გაყვანილი, რომლის კედელშიც ნაკელის გასაყრელი სანათური იყო გამოჭრილი, სანათური ბოლკოთი იხურებოდა, ადრე გურიასა და იმერეთშიც სახლს მიშენებული თავლა- ბოსელი გააჩნდა. **ახურ** არაბული სიტყვაა და საჯინბოს ნიშნავს თურქულსა და აზერბაიჯანულში. მან **ბაგას** მნიშვნელობა შეიძინა. ეს სიტყვა აჭარულ დიალექტში მხოლოდ ბოსელს აღნიშნავს, ხოლო გურულში, ლაზურსა და იმერულში სახლს ან სახლზე მიშენებულ ფიცრულს, სადაც ზამთარში საქონელს აბამენ. ე.ი. ესაა ბოსელი, მაგრამ მას იყენებენ სხვა დანიშნულებითაც, - კერძოდ, საოჯახო ძველი ნივთების საცავად. **ახორი** ძველ ქართულში იშვიათად ხმარებული სიტყვაა, ის დამოწმებული აქვს ილ. აბულაძეს (XI ს.) „მამათა ცხოვრების“ ტექსტიდან: შევალს ახორსა მათსა და აღჰქსნის კარაულსა მათსა (მ.ცხ. 107v). **ახორი** შემონახულია გურულში, ასევე აჭარულსა და იმერულ დიალექტებში. **ახორის** ფონეტიკური ვარიანტებია: **ახირი** // **ახური** (ლაზ.) - სახლი, სასახლე (ნ. მარი) (თანდილავა 2013: 43, 616, 699).

ახოროდა (ზ. აჭარ.) – 1. სადგომი, რომელიც ბოსლისაგან დარაბით იყოფოდა; 2. ხის სახლი. სიტყვა წარმოქმნილია ორი ნასესხები სიტყვის შეერთების გზით: **ახორ** + **ოდა**.

ახორიჰავლი (აჭარ.) - ახორის შესასვლელი სათავსი. ეს სიტყვაც ასევე წარმოქმნილია ორი ნასესხები სიტყვის შეერთებით: **ახორ** + **ჰავლი**.

აჭარულ დიალექტში წარმოდგენილია ჰიბრიდული კომპოზიტები, რომლებშიც ერთი კომპონენტი ქართველურია, მეორე კი თურქული:

ახორქვეშა - ბოსლის ქვემოთ არსებული სივრცე, წვრილფეხა საქონლის - თხის, ცხვრის დამატებითი სადგომი;

ახფუნი // ახფუნწყალი - ნაკელწყალი, საქონლის წყლიანი პატივი.

-ობა წარმომქმნელი სუფიქსით მიღებული: **ახორ-ობა** - ახორთან ბოსელთან დაკავშირებული საქმიანობა (მგელაძე 2018: 56, 57); მეგრული **აგვარ-ობა** „საქონლის საჩეხში შერეკვის სეზონი“ (ქობალია 2010: 8), მიღებულია აფხაზური **ა-გ'არა** „ეზო“ (ჯანაშია 1954: 80) სიტყვიდან. შდრ. აფხაზური **ა-გ'არაწარა** „საქონლის ბინაზე, სადგომზე მოსვლა“ (ჯანაშია 1954: 80).

მანდრე (ლაზ.) - ბოსელი, გომური (თანდილაძე 2013: 409). მიიჩნევა ბერძნულიდან ნასესხებად.

აჭარულ და იმერხელ დიალექტებში თურქული ენიდან დამკვიდრებულია შემდეგი სიტყვებიც:

არხაჯი - ქვებით ან ლასტებით შემოღობილი ცხვრის სადგომი.

ყორული - გაუძოვებელი (შემონახული) საძოვარი. ეს სიტყვა იმავე მნიშვნელობით სხვა დიალექტებშიც (მოხეურში, თუშურში, ქიზიყურში, მთიულურში, ხევსურულში, ფშაურში) გვხვდება. პირუტყვის საძოვრად შემოკავებული ადგილი, ნაკრძალი (ღლონტი 1984: 613). შდრ. თურქ. **Koruk** **დაცული**

გუბურ-ი < თურქ. **gubre** - ნეხვი, სასუქი, ნაკელი, „საქონლის გუბური კაია ყანაში დასაყრელად“.

იანაშმა (ინეგოლი)- ბოსელზე მიშენებული საქონლის სადგომი (ფუტყარაძე 1993: 531). შდრ. თურქ. **yanaşma** „მიშენება“.

ყიშლა < **kislak** - საზამთრო საძოვარი, მთასა და ბარს შორის საშუალო საძოვარი, საბალახო ადგილი. მთაში, როცა დათოვს, საქონელს ინახავენ ყიშლაში. ეს წესი დღესაც შემორჩენილია როგორც ზემო აჭარაში, ისე მუჰაჯირ ქართველებში- იმერხელში (ართვინში), „ყიშლიდამ წოუსხამს საქონელი მთაში“ (ფუტყარაძე 1993: 620).

ხარიათალი - საზაფხულო იალაღებზე ხარებისათვის შემოკავებული ადგილი (ხარის საწოლი) (გამყრელიძე 1973: 34; მგელაძე 2018: 575). **ხარი[ს] იათალი** - „ხარების საზაფხულო სამყოფი იალაღებზე“, შდრ. თურქ. **yatak** - ხარების ღამის სათევია ხარის

საწოლი (იალადებზე ცალკეა გამოყოფილი ხარის, ნახირის სამოვარი და ღამის სათევი),
“ხარები აათაღიდან ჩამეიყუანეს“.

ყაშავი - სამურველი, ძროხის სავარცხელი, პირუტყვის დასაფხანი. შემოსულია
თურქულიდან.

ჰავალამა - ბოსელში ორთქლის ასასვლელი, ე. წ. ვენტილაცია (ფუტკარაძე 1993: 531).

ალაფი (აჭარ.) - საქონლის საკვები ზამთრისთვის. გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“
განსხვავებული სემანტიკით, რაც დღემდე შემორჩა ამ სიტყვას ქართულ
სალიტერატურო ენაში: “ალაფობდეს საჭურჭლესა მისსა, ვითა ნათურქალსა“ (სტრ. 55).

მერეგი (მაჭახლ.) - პირუტყვის სარჩოს შესანახავი ადგილი, სპეციალური ნაგებობა
საბძლის მსგავსი, “მერეგი თივას რომე დაყრიან, იმა ქვია“ (ლივანური)“, „ამას მერეგ
ვებნევით“ (მაჭახლური) (ფუტკარაძე 1993: 504). თურქულიდან ნასესხები **მერეგი**
აღმოსავლური წარმოშობის **მარაგ**-ის ფონეტიკური ვარიანტია.

ნიშხაფ-ი (აჭარ.) „ახორის (ბოსლის) დამატებითი კარი, ჭიშკარი“ (ღლონტი 1984:
422); შესაძლებელია თურქულიდან იყოს დამკვიდრებული აჭარულში, **ნიშ-(ქ)ხაფი** <
kapi „კარი“. მისი სინონიმია **ახორიკარი** (აჭარ., ინეგ., იმერხ.) „ბოსლის წინა მხარე,
წინკარი, რომელიც დახურულია“, შდრ. **ახორსუკანი** „ბოსლის უკანა მხარე, სადაც
იყრება ნაკელი“ (მგელაძე 2018: 56).

ურდუმი „ნეხვის გარეთ გამოსაყრელი და გასანიავებელი სარკმელი ბოსელში“

სიტყვა ფიქსირებულია რაჭაში ილია ჭყონიას მიერ (ღლონტი 1974: 525). ნასესხები
უნდა იყოს.

თავი VIII

ზოონიმები ქართველურ დიალექტებში

ყველა ქართველურ დიალექტში ძალზე გავრცელებულია შინაურ ცხოველთა „პასპორტიზაცია“ სხვადასხვა წესითა და სხვადასხვა აფიქსებით გაფორმებული საკუთარი სახელებით, ანუ **ზოონომიმებით**. სამწუხაროდ, ზოონიმთა სრულად აღწერა პრაქტიკულად უძნელესი საქმეა, თუმცა სამეცნიერო ლიტერატურაში მაინც არის აღნუსხული და გაანალიზებული როგორც მათი სახელების მოტივაცია, ისე მორფოლოგიური თავისებურებანი. ჩვენ, ბუნებრივია, ვერც შევძლებდით და მიზნად არც დაგვისახავს ამ ლექსიკის სრულად აღწერა მათი გავრცელების გეოგრაფიის ნიშნით. ქვემოთ წარმოვადგენთ მხოლოდ იმ ზოონიმების ნაწილს და ინფორმაციას მათი ლოკალიზაციის შესახებ, რომლებიც აღნუსხულია სპეციალურ ლიტერატურაში.

ა- წარმომქმნელი აფიქსით ნაწარმოები სახელები:

ალისტან-ა (აჭარ.) „ხარის სახელები“ (ნიჟარაძე 1971: 83, 446);

ბაგვ-ა (მეგრ.) „საქონელი, მალე რომ იღლება ისეთი საქონელი“ (ქაჯაია 2001: 210);

ბარდღალა (ქიზიყ.) „ბანჯგვლიანი საქონელი“ (ს. მენთეშაშვილი; ღლონტი 1974: 59);

ბიცინკელა (იმერ.) „პატარა, ჩია ტანის უჯიშო საქონელი“ (ღლონტი 1974: 75);

ბლუსკა (აჭარ.) „ურქო ან რქამოტეხილი ცხოველი“ (ღლონტი 1974: 77; კობერიძე 2011: 110);

ბოკოლა (გუდამაყრ., ფშ.) „მოკლე და სქელრქიანი საქონელი“ (ღლონტი 1974: 79);

ბოკორ-ა (ქართლ.) „ურქო, ღონიერი დოლა ხარი“ (ღლონტი 1974: 79);

ბუსკ-ა (მეგრ.) „ხარის ან კამეჩის სახელი“ (ქაჯაია 2001: 272); ქიზიყურში **ბუსკვნა** ბავშვის ან პატარა ცხოველის ძალზე გაძდომდა (ღლონტი 1974: 95); **ბუსკუნჩულა** (იმერ.) „ჩასკვნილ-ჩასუქებული, ჩამრგვალებული (გაჩეჩილაძე 1976: 28); **ბუსკუნჭულა** (გურ.) „დაბალი ტანის, ჩაფსკვნილი“ (ღლონტი 1974: 95), აჭარ. **ბუსკუტა** „ბუთხუზა“ (ღლონტი 1974: 95); იგივე ფუძე **ბუსკ** გამოხატავს სხვა მნიშვნელობასაც: იმერული **ბუსკნაობა** „საქონლის თავ-რქით ჭიდაობა“ (ღლონტი 1974: 95) შდრ. **ბუსკუნაფობა** (თუშ.) „კოტრიალი“ (ბუსკუნაყობს) (ცოცანიძე 2002: 72);

გინგლი-ა // განგლი-ა (აჭარ.) „დასვრილი, უსუფთაო საქონელი“ (კობერიძე 2011: 14);

დემფილა (ქართლ.) „მსუქანი ძროხა“ (ღლონტი 1974: 206);

ირემ-ა (გურ.) „ხარის სახელია“ (ღლონტი 1974: 261);

კაკუჩაი (აჭარ.) „იტყოდნენ მოხრილ, მოკაკულრქიან საქონელზე“ (სახოკია 1985: 316; მგელაძე 2018: 226);

კვანწურ-ა (რაჭ.) „ძროხის სახელია“ (ღლონტი 1974: 283);

კვებულ-ა (ქართლ.) „1-2 წლის დეკეული, მოზვერი ან ზაქი“ (ღლონტი 1974: 284);

კოხტ-ა-ი (მესხ.) „საქონლის სახელი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 54);

კუდსეულა (მთიულ.) „კუდმოგრებილი საქონელი“ (ღლონტი 1974: 311);

ლერწამ-ა (აჭარ.) „ძროხის სახელი“ (მგელაძე 2018: 264);

მანძილ-ა (ხევს.) „ხვნას ნაჩვევი ხარი“ (ღლონტი 1974: 343);

ნაზარ-ა (ლაზ.) „ძროხის სახელია“ (თანდილაშვილი 2013: 564);

ნელ-ა-(მთიულ.) „ძროხა, რომელიც გვიან გაზაფხულზე იგებს“ (ღლონტი 1984: 420);

ნისლ-ა-(ქართლ.) „ნისლისფერი საქონლის სახელი“, შდრ. (ქეგლ, V, 1958: 1493; ღლონტი 1984: 422);

პუჭაკი-ე // პუჭაკი-ა (ლექს.) „უჯიშო ძროხა, დაკნინებული საქონელი“, შდრ. პუწიკ-ა (ინგილ.) „საალერსო სიტყვაა, ფუჩინა“ (ღლონტი 1984: 443);

ფესანგ-ა (ფშ.) „თეთრხალიანი ხარი“ (ღლონტი 1984: 540);

ფიჯინ-ა-ი (ჯავახ., აჭარ.) „უდროოდ ხბოს მომგები დეკეული“ (ქეგლ, VII, 1962: 131; ღლონტი 1984: 545);

ქერ-ა-ი (სვან.) - „ქერა“ ხარის სახელწოდებაა (დონდუა 2001: 305);

ქორ-ა (ფშ. ხევს.) „თეთრი ხარი“; „რქათეთრი ხარი“; (თუშ.) „თან მოჰყავთ „სამხვეწროდა“ თეთრი ქორა ხარი“ (ვაჟა) (ქეგლ, VII, 1962: 346; ღლონტი 1984: 574);

ქოჩი-ა (ქვემოიმერ.) „ახლადმოხილი ხბო“ (ღლონტი 1984: 576);

ლოჯერ-ა-ი (აჭარ.) „რქაგადაჭდობილი, ჯვარედინრქიანი, უსწორო-კბილებიანი“ (ღლონტი 1984: 594);

ყვიჭიპ-ა (იმერ.) „მუცელგამობერილი, დიდმუცელა საქონელი“ (დლონტი 1984: 609);

ყორად-ა-ი (მესხ., ჯავახ.) „უშნოდ დიდი და უხეში ნივთი“, „დაბერებულ ცხოველზე იტყვიან“ (დლონტი 1984: 613);

შექარ-ა (მთიულ.) „ორბისფერი ხარის სახელია“ (დლონტი 1984: 629);

ცალთ-ა-ი (მოხ.) „ცალი ხარი“, გადატ. „უტვირთო“ (დლონტი 1984: 670);

ცხეკურ-ა (ლეჩხ.) „ცეკურა, წითელი და თეთრი ფერით ჭრელი ხარის სახელია“ (დლონტი 1984: 680);

წებლ-ა (მთიულ., აჭარ.) „წაბლისფერი ძროხა, წაბლა“ (დლონტი 1984: 698);

წიგნარ-ა (მთიულ.) „ჭრელი ძროხის სახელი“ (დლონტი 1984: 701);

ჭოტ-ა (ქიზიყ., ლეჩხ., კახ.) „კოხტად რქებაწეული საქონელი, სწორი და წვრილი რქები“. ნ. „რქაფსიტა“ (დლონტი 1984: 729);

ჭუნტალა (აჭარ.) „უმწიფარი საქონელი, ანდა ბოსტნეული“ (კობერიძე 2011: 18);

ხატისა (მთიულ.) „პირველად დაბადებული ხბოს სახელი“ (დლონტი 1984: 741);

ჯეირან-ა (აჭარ.) „ყელმოღერებული საქონელი“ (კობერიძე 2011: 19);

ჯვარელა ხარი (ფშ.) „ჭრელი ხარი“ (დლონტი 1984: 778);

ჯიხგვარქ-ა-ი (გურ.) გადატ. „მსხვილი რქოსანი საქონელი“ (დლონტი 1984: 782);

ჯუმარდ-ა (აჭარ.) „ხარის სახელი“ (ნიჟარაძე 1971: 83, 446);

ჯურჯ-ა (ფშ.) „დიდი, ზორბა, უზარმაზარი ხარი“ (დლონტი 1984: 786);

ჯღუნ-ა (ზემორაჭ.) „ხარის სახელია“ (დლონტი 1984: 787);

ლაზურ დიალექტში: გიშერ-ა „შავფერა საქონელია“, მბურაკ-ა „ნაცრისფერი საქონელი“; ტალახ-ა „გაურკვეველი ფერის ძროხა“; ტერტელ-ა „ჭრელი“ (პირუტყვი); კიკე „მსხვილფეხა საქონელზე იტყვიან“ (თანდილაშვილი 2013: 120, 367, 418, 751, 754).

აჭარულ დიალექტში გავრცელებულია ამ მოდელის სხვა სახელებიც: ყვავილაი, წაბლაი, მასკლიაი (შუბლზე თეთრნიკორიანი პირუტყვი), ნარინჯაი, შვინდაი, ტურიბი, შავრაი, თაგვაი, თეთროი, ნისლიაი, კაკილა, კაზმულა, ჭაჭუკაი, ჭრელი, გიშერაი (შავი პირუტყვი), „ტალღაი (შავში გარდამავალი მუქი წითელი ფერი), ჭერემა, სანათა, ჭრომახაი // ჭოროხაი, თეთრა, ტრედიბი, კუდმელაი „კუდთეთრა“, დედიფერაი, ირემაი,

კეთილა (მორჩილი ცხოველი), აპრილა -აპრილის თვეში დაბადებული ძროხის სახელია (სურმავა 1990: 12).

მდგომარეობისა და წირის ამსახველ ლექსიკას განეკუთვნება შემდეგი ვიწრო ლოკალური სიტყვებიც:

ბუდაყი (მთიულ.) „ძალზე გასუქებული საქონელი“ (ღლონტი 1974: 90);

ბუჩაკი // ბუჩაკე (ლევხ.) „ცუდი მეწველი ძროხა“. ნ. „ბაჩაკი“ (ღლონტი 1974: 97);

გაბანებული (აჭარ.) „გასუქებული“ (ჯაჯანიძე 1961: 105);

მესხურ დიალექტში გაზიზინებულიაო 1) „გამამღარ, გაბერილ, 2) მოსაგებ საქონელზე იტყვიან“, გათანთალებული (მესხ.) „მეტისმეტად ჩასუქებული საქონელი“ (ფეიქრიშვილი 1992: 30);

გასანსალებული // გასისული (იმერ.) „ძლიერ გასუქებული (გამამღარი) პირუტყვი“ (გაჩეჩილაძე 1976: 41);

გაურავებული (იმერ.) „საქონელი მეტი პატივით განებივრებული“ (გაჩეჩილაძე 1976: 42);

გაპეყილი // გაპეყილი (იმერ., აჭარ.) „ძალზე გამამღარი, ფერდებსავსე პირუტყვი“ (ღლონტი 1974: 132);

გაჭელისებული (მთიულ.) „შინ გასუქებული საქონელი“ (ღლონტი 1974:149);

მაკე ფურის ეპითეტებია: დასაყრელი (ქართლ.) „მაკე ცხოველი, რომელმაც მალე უნდა დაყაროს“ (ღლონტი 1974: 186);

კურანტი (მეგრ.) „მსუქანი“ (ქაჯაია 2001: 168);

მედგარი (ქვემოიმერ.) „უღელში ერთმანეთის მოქიშპე ხარი“ (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 287 ; ღლონტი 1974: 354);

მეჩვევი ჯარი (ხევს.) „ხვანაში გაუწაფავი ხარი“ (ჭინჭარაული 2005: 588; ღლონტი 1974: 358);

მლეწავი (მთიულ.) „მოზვერი 3 წლის მერმე“ (ღლონტი 1974: 366);

მყევარი (ქიზიყ.) „ყევარი“, „ორუღელი მუშა საქონელი“ (მენთეშაშვილი 1943: 206 ; ღლონტი 1974: 393);

მაჭაკარაი // მაჭეკარი (აჭარ.) „მარქენალი“ (მგელაძე 2018: 276);

მეღობიაი // მეყანური (აჭარ.) „ყანებში მოსიარულე საქონელი“ (კობერიძე 2011: 24);

მატეკარი // მაჭედარი (აჭარ.) „მოჭიდავე“ (ღლონტი 1974: 347);

მერუყეი (ხევს.) „პირუტყვი, რომელიც ჭირნახულში სიარულსაა დაჩვეული“ (ღლონტი 1974: 357);

მოჩოჩინებული (იმერ.) „მოგების პირზე მისული მაკე პირუტყვი, ძლივს რომ დადის“ (ღლონტი 1974: 383);

მოხახინებული (ოკრიბ.) „მოსაგებად მომზადებული საქონელი“ (ღლონტი 1974: 386);

მტოკავი (მთიულ.) „მწიხლავი საქონელი“ (ღლონტი 1974: 389);

მწიხლავი (ხევს.) „ძროხა, რომელიც წველის დროს წიხლებს იქნევს“ (ღლონტი 1974: 395);

მქეჩავაი (მოხ.) „ვაცი, თხა, რომელიც წინ მიუძღვის ცხვრის ფარას“ (ღლონტი 1974: 393);

ნაბოშარი (ქიზიყ.) „სხვადასხვა ჯიშის (მაგ., ქართულისა და უცხოური ჯიშის) შენაჯვარედიანები საქონელი“ (უფრო ღორზე იტყვიან); გადატ. „უჯიშო, უხეირო“ (მენთეშაშვილი 1943: 128; ღლონტი 1984: 400);

ნამზველი (ხევსურ.) „ხბონაყოლი ძროხა ან სხვა პირუტყვი“ (ჭინჭარაული 2005: 654; ღლონტი 1984: 407);

ნარწყული (ლექხ.) „წყალნასვამი პირუტყვი“ (ღლონტი 1984: 410);

ნაფერი (ქიზიყ.) „ნარევი სისხლის საქონელი“ (ღლონტი 1984: 411);

ნაპარევი (მთიულ.) „ბიჭა-ბატკანი“, „ადრეულა ბატკანი“ (ღლონტი 1984: 409);

ნასხლეტი (მთიულ.) „ფარას ჩამორჩენილი რამდენიმე ცხვარი ან ცხვრის ფარის ერთი ნაწილი“ (ღლონტი 1984: 410);

ნაბოტარი (ფშ., ქიზიყ.) „თხა დაუკოდავი“, ნაბოტარი ხევსურულში სპეციფიკური სუნია, რომელიც თხა-ვაცს უდის ბოტობის დროს (ჭინჭარაული 2005: 646; ღლონტი 1984: 400);

ნაყოჩარ-ი (ქიზიყ.) „დაკოდილი ყოჩი“, ნაშაქარ-ი (ქიზიყ.) „ყოფილი შაქი“ (ნ) „ორნაყოლი დედალი ცხვარი“ (მენთეშაშვილი 1943: 134; ღლონტი 1984: 414);

სანჩხვე (იმერ.) „სათესური, მოსაშენებლად გაშვებული საქონელი, ფრინველი“, მისი სინონიმია **საოსხეა** (თუშ.) „დასაკლავად გასუქებული პირუტყვი“ (დლონტი 1984: 472), შდრ. ძვ. ქართ. **უსხი** „მსუქანი“, „ჭამებული“ (აბულაძე 1973: 433);

საღინი (ინგილ.) „მეწველი საქონელი“ (დლონტი 1984: 481); ნასესხებია თურქულისგან.

საწოლ (ინგილ.) „საწველი ძროხა“ (დლონტი 1984: 485);

საშუალო (მთიულ.) „ძროხა, რომელიც წელგამოშვებით იგებს“ (დლონტი 1984: 483);

სანაშენო (აჭარ.) „გასამრავლებლად გამოყოფილი პირუტყვი“ (კობერიძე 2011: 24);

საფერვე (მოხ., ფშ., თუშ., მთიულ.-გუდამაყრ.) „საჯდომი ცხენი“ (დლონტი 1984: 478).

უდგამი (ხევსურ.) „მეწველი საქონელი, რომელსაც რძე აქვს, მაგრამ არ იძლევა“ (ჭინჭარაული 2005: 852; დლონტი 1984: 522);

უსულადო (ქართლ., მთიულ.) „უდანოდ, სისხლგაუდენლად მკვდარი საქონელი, ყელგამოუჭრელად მკვდარი საქონელი“ (დლონტი 1984: 527); შდრ. **უდმი** // **უსულოდი** (აჭარ.) „უდანოდ, სისხლგაუდენლად მკვდარი საქონელი“ (კობერიძე 2011: 114).

უჭმა (ხევსურ.) „საქონელი, რომელიც ცოტას ჭამს“ (ჭინჭარაული 2005: 233);

უხბოვრო (ზემოაჭარ.) „უხბოო ფური“ (დლონტი 1984: 530);

ფოფხალი (ხევსურ., ფშ.) „ჯანსაღი საქონელი“ (დლონტი 1984: 548);

ქარმატეული (ხევსურ.) „მაკე ძროხა, მაკეობის პირველ პერიოდში“ (ჭინჭარაული 2005: 904; დლონტი 1984: 562);

შამდგარი (ხევსურ.) „მაკე ძროხა, მაკეობის ბოლო პერიოდში“. ნ. „საზვები, სამზველი“ (ჭინჭარაული 2005: 965; დლონტი 1984: 621);

კამეჩის მდგომარეობა-ნირის აღმნიშვნელი სიტყვებია: **ხოკი** (ჯავახ.) „ბებერი კამეჩი“ (დლონტი 1984: 758); **ლაჩინა** (ქიზიყ.) „მძიმე, ზორბა კამეჩის სახელია“ (მენტეშაშვილი 1943: 100; დლონტი 1974: 325); **ლოხი** (ქართლ.) „მძიმე, ზანტი, უღონო ცხოველი (მაგ. კამეჩი), მალე რომ მოეშვება, განსაკუთრებით სიცხეში“ (დლონტი 1974: 335).

ცხენის მდგომარეობა-ნირის ასახავენ შემდეგი სიტყვები:

ახტა „მამალი ცხენი და ვირი“, ბეჟანია „ცხენის ჯიშია ერთი“, ამლაკი „ჭრელი ცხენი“, თოხარიკი „ცხენი კარგ მოსიარულე“ (საბა 1991: 51, 85, 101, 311); ხრდალი „დედალი ცხენი“. ამჟამად სიტყვა ახტა მივიწყებულია, მაგრამ ზოგიერთ დიალექტში გვხვდება მხდალი (მთიულ.), ხდალი (ხევს.) „დედალი ცხენი, ჭაკი“ (ღლონტი 1984: 397).

თოვზა (მეგრ.) „თუხარიკი. თოვზა ცხენი“, თოხარიკი „თოხარიკი“ (ქაჯაია 2001: 55, 63).

საბას განმარტებით, სახედარი არის „აღსაჯდომელი ცხენი“, ხოლო კარაული - „აღსაჯდომელი ვირი“ (საბა 1991: 353). მოგვიანებით კარაული არქაიზმად იქცა და სახედარ-მა შეცვალა. ამ სიტყვის ხედ- ძირიდან მომდინარეობს მ-ხედ-არ-ი, რაც არსებით სახელად ქცეული მიმღეობაა.

ხევსურულ დიალექტში რემა „კარგი ცხენის ეპითეტია“ (ღლონტი 1984: 452), ასევე თუშურ დიალექტში შემონახულია ლაღი ცხენის აღმნიშვნელი სიტყვაფორმა რემაყი (ცოცანიძე 2002: 283). თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში კი რემა „ცხენის ჯოგია“. სულხან-საბას განმარტებით: რემა „უხედნი მამალია“, რემაკი - „უხედნი დედალი“, რემა „უმწყსთა პირუტყვთათვის ითქმის“, უმწყსი „გაუწვრთელთა“ ზოგადი სახელია (საბა 1993: 9).

მეგრულში ცხენის მდგომარეობასთან დაკავშირებული ეპითეტებია: აკეკენია „პატარა ცხენი“, გავრი „ცუდი გასახედნი ცხენი“, გარჯაყანი „ფეხმარდი და გამძლე ცხენი“, გაურებული „ნაპატივეები ცხენი“ (ქაჯაია 2001: 116, 280, 292, 293).

ზემოიმერულში კვიტია არის „რაში“ (ღლონტი 1974: 287); ჯერანიე (იმერ.) ეპითეტია „კარგი ცხენის, რაშისა“ (გაჩეჩილაძე 1976: 180), ხოლო დონდარი (იმერ.) „ჩალვადრის ცხენია, ეჟენებით გაწყობილი, წინ უძღვის სხვა კურტნიან ცხენებს“ (ღლონტი 1974: 211).

„ლაფშური ცხენი“ სამოდრაოდ, საუკეთესოდ, სანდოდ და ფრთხილ ცხენად ითვლებოდა აჭარაში (ჯავახიშვილი 1962: 230);

გეგგეჯი (აჭარ.) ცუდად მოსიარულე ცხენია (ღლონტი 1974: 150).

თუშურში შიშველაყ არის „უბელო შეუკაზმავი ცხენი“ (ცოცანიძე 2002: 318).

ნიავექარ-ი (რაჭ.)- „ცხენის ეპითეტია“ (დლონტი 1984: 421). ეპითეტი „**ნიავექარი**“ ცხენის სისწრაფის, მოქნილობის დამადასტურებელია, ისევე როგორც ვაჟა-ფშაველასთან: „ქუსლი ჰკრა, წითლა გამალდა, **ნიავექარივით** მავალი“ (ალუდა ქეთელაური).

ორქაფი, ოლქაფი (ხევს.) „კარგი ცხენის ეპითეტები“, **სულწუხი** (ხევს.) - „სადოლე ცხენი, გიჟი, ჩქარი“ (ჭინჭარაული 2005: 243; დლონტი 1984: 429, 501), **მარბოლი** (ხევს.) „სადოლე ცხენია“ (დლონტი 1974: 344).

მთიულურში **ჭარმაგი** არის „ბედაური“ (დლონტი 1984: 717). ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, **ჭარმაგი** ხანში შესული ვაჟკაცური იერის მქონე მამაკაცია (ქეგლ, ერთტომეული, 1986: 569), შდრ. სპარს. **ჩარმაგ** - „თეთრი ცხენი“, „ორნი **ჭარმაგნი** შავ-თეთრნი რბიან და არ დაშვრებიან“ (შაჰნამე).

მეგრულში **ნოდია** „მხდალსაც“ ნიშნავს და „ნელმავალ, ოჩან, ზანტ ცხენსაც“ (ქაჯაია 2002: 394). თურქულიდან ნასესხები აქვს ლაზურს **ინადი** (inat „ჯიუტი“) (ჯიქია 1975: 63). ჯავახურში **ინადი** არის „ქიშპი, სიჯიუტე“, ქართლურში - **ინადი ქნა** „გაჯიუტდა“, იმერხეულში - **ინათი** „ჟინიანობა, სიჯიუტე“, აჭარულში - **ინათიანი** „ჯიუტი ცხენი“. იგივე სიტყვა დასტურდება აფხაზურ ენაში დამოუკიდებელ ლექსიკურ ერთეულად და კომპოზიტის ნაწილადაც: **ა-ნადი, აჩოგნადი** „ლობი ცხენი“ (ჯანაშია 1954: 202; არშა 1980: 87); ვ. კვარჭიას ვარაუდით, ამოსავალი უნდა იყოს სპარსული **ენად**, რაც „სიჯიუტეს, ურჩობას, შეუსმენლობას“ ნიშნავს (კვარჭია 1981: 90).

ქიზიყურში **ტანაჯორი** იგივეა, რაც **ტანავირი** „ერთზამთარგამოვლილი მუტრუკი“, ამავე დიალექტში სახედარი ვირსაც ჰქვია და ჯორსაც (მენტეშაშვილი 1943: 173; დლონტი 1984: 506); **ტანაჯორი** „ვეფხისტყაოსანში“ : „ბრუნავს ვითა **ტანაჯორი**“ (სტრ. 453), ჭინჭარაულის განმარტებით, ახალგაზრდა გაუხედნავი ჯორია, იგი ფიცხია, ბრუნავს და წიხლებს ისვრის. მისი სინონიმია **ტმუკიანი** (ხევსურ.) „მწიხლავი, უწვრთნელი, ჯიუტი ჯორი“ (დლონტი 1984: 514).

თხისა და ცხვრის მახასიათებელი ლექსიკიდან აღსანიშნავია შემდეგი ვიწრო ლოკალური სიტყვები:

ბაკაკა (ქიზიყ.) „ცხვარი“ ბავშვის ენაზე (მენტემაშვილი 1943: 13; ღლონტი 1974: 56).
შდრ. ბეკეკა.

გრიჭა (ქართლ.) „მაგარი თხა“ (კირიონი) (ღლონტი 1974: 161).

კიდო (ქართლ., მოხ., ხევს., ფშ.) „უციკნო თხა“, (ქეგლ, IV, 1955: 1198); „უბატკნოდ მეწველი ცხვარი“ (ღლონტი 1974: 289).

კადა//კადაჭ (თუშ.) „უბატკნოდ დამრჩალი დედა ცხვარი“ (ცოცანიძე 2002: 187; ღლონტი 1974: 265). კიდო ფშაურში უბატკნოდ მეწველი ცხვარია (ხორნაული 2000: 124).

ნაქცი (ხევს.) „მეორედ გაპარსული ბატკანი“ (ჭინჭარაული 2005: 252); (მოხ.) „გაზაფხულზე ნაპარსი მატყლი“ (ღლონტი 1984: 413).

პარპალაჲ (აჭარ.) „თხის ეპითეტია“ (შ. ნიჭარაძე; ღლონტი 1984: 435). შესაძლოა, მოტივირებული იყოს თვალების ხამხამის ნიშნით.

ჩიხტა (ფშ., მთიულ., გუდამაყრ.) „უხეირო, უვარგისი ცხვარი“ (ღლონტი 1984: 660).

ხამი შაქი (ქიზიყ.) „ერთნაყოლი ცხვარი, ორი წლისა“ (მენტემაშვილი 1943: 253; ღლონტი 1984: 737).

სხვადასხვა ენიდან ნასესხები ლექსიკა დიალექტებში შეიძლება სრულიად იდენტური, ან განსხვავებული ბგერითი შედგენილობით იყოს წარმოდგენილი. სიტყვები ზოგჯერ უცვლელადაა შემოსული გამსესხებელი ენიდან, ხშირად კი სერიოზულადაა შეცვლილი ერთ, რამდენიმე, ან ყველა დიალექტში. ქვემოთ წარმოვადგენთ ნასესხებ სიტყვათა ნაწილს:

ბოდოზაი (აჭარ.) „გაუმადლარი, სულწასული პირუტყვი“ (ინფორმატორის ცნობა). სიტყვა თურქულია. Bogaz. ბოდოზი „ყელი“ .

ასევე თურქულიდანაა ეთლიგი (აჭარ.) „სახორცე-დასაკლავი პირუტყვი“ (ჯაჯანიძე 1961: 169).

იმავე ენის შუამავლობით ჩანს ნასესხები ყადიმი (ქიზიყ.) „ცხენის ჩლიქის მაგარი ნაწილი, ფრჩხილი“ (მენტემაშვილი; ღლონტი 1984: 599). შდრ.: არაბ. კადამ, თურქ. kadem.

ტორათი (აჭარ.) „წითელი ცხენი“ < თურქ. torat (ღლონტი 1984: 515).

არაბული სიტყვა **ყურბანი** გურულსა და ქვემო იმერულში გამოიყენება ადამიანის მახასიათებლად და მისი სემანტიკაა: „ყრუ, უბირი, გაუნათლებელი“ (დლონტი 1984: 616), აჭარულში კი იგივე **ყურბანი** მხოლოდ დადებითი კონოტაციის მქონეა და „სამსხვერპლო ცხოველს“ ნიშნავს (კობერიძე 2011: 19). ამ მნიშვნელოვან სხვაობას განაპირობებს ისლამისადმი მორწმუნე მაჰმადიან აჭარელთა და ქრისტიან იმერელ-გურულთა განსხვავებული დამოკიდებულება.

ყირსი // **ყისირი** (აჭარ.) „ბერწი“ (სურმავა 1990: 9). თურქ. *kisir*.

ამ სახელებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ მათი უმრავლესობის ეტიმოლოგია გამჭვირვალეა და ზოგჯერ ჭირს იმის გადაჭრით თქმა, ესა თუ ის სიტყვა ნამდვილი ზოონიმი, თუ საზოგადო სახელი.

დასკვნა

ამრიგად, ჩვენ მიერ განხილული ემპირიული მასალა საფუძველს გვაძლევს შემდეგი დასკვნების გამოტანისათვის:

1. ენათმეცნიერთა თაობების მიერ ყველაზე უკეთ შესწავლილი და დოკუმენტირებულია საქართველოს ამჟამინდელ საზღვრებში გავრცელებული დიალექტებისა და უფრო მცირე ტერიტორიულ ვარიანტებში გავრცელებული უმდიდრესი ლექსიკა, რომელიც უკავშირდება მესაქონლეობას. ამ მიმართულებით უფრო ნაკლებად არის შესწავლილი თურქეთის რესპუბლიკაში, აზერბაიჯანის რესპუბლიკაში, ირანის ისლამურ რესპუბლიკასა და რუსეთის ფედერაციაში კომპაქტურად მცხოვრებ ქართველთა მშობლიური დიალექტები და მათი მიკროვარიანტები. ეს ფაქტი სერიოზულ ნაკლს წარმოადგენს დიალექტური ლექსიკის გავრცელების სრული სურათის დასადგენად და დიალექტური ატლასის შესაქმნელად;
2. არსებობს ზოგი ქართველური დიალექტის ლექსიკის ამსახველი ვრცელი ლექსიკონები და ტექსტები, მაგრამ ჯერ კიდევ არ შედგენილა დიალექტთა ერთი ნაწილის თუნდაც საშუალო სისრულის ლექსიკონები და არ გამოქვეყნებულა ტექსტების კორპუსი, რაც ასევე ხელს შეუშლის სრულყოფილი დიალექტოლოგიური ატლასის შექმნას;
3. დადასტურდა, რომ მესაქონლეობასთან დაკავშირებული დიალექტური ლექსიკის ძალიან დიდი ნაწილი წარმოქმნილია საერთოქართველური ენის კუთვნილი ძირებისაგან სხვადასხვაგვარი ფონეტიკური პროცესების ამოქმედების შედეგად, განსხვავებული მორფოლოგიური ინვენტარის გამოყენებით და/ან სემანტიკის მეტ-ნაკლები ცვლით (სემანტიკის გადაწევა, დავიწროება, ან გაფართოება). შესაბამისად, შეიძლება გამოიყოს საერთოქართველური წარმომავლობის სიტყვათა ფონეტიკური დიალექტური ვარიანტები, მორფოლოგიური დიალექტური ვარიანტები და სემანტიკური დიალექტური ვარიანტები, თუმცა

არცთუ იშვიათად დიალექტური ფორმები შეიძლება მიღებული იყოს ორი (ფონეტიკურ-მორფოლოგიური, ფონეტიკურ-სემანტიკური, მორფოლოგიურ - სემანტიკური), ან სამივე ფაქტორის მოქმედებითაც.

4. ძალზე ფართოა მესაქონლეობასთან დაკავშირებული საერთოქართველური წარმოშობის სიტყვათა გავრცელების გეოგრაფიული არეალი: იგი ხშირად თითქმის ყველა დიალექტს, ან დიალექტთა უმრავლესობას მოიცავს.
5. პრაქტიკულად ყველა დიალექტში აღმოჩნდა წარმოდგენილი მეცხოველეობის ის ლექსიკაც, რომელიც ვერ ადის საერთოქართველური ენის არსებობის დონემდე, მაგრამ არც ნასესხები უნდა იყოს და გავრცელებულია დიალექტთა მცირე ჯგუფში, თუ მხოლოდ ერთ დიალექტში. ლექსიკის ეს ლოკალური ჯგუფები ქრონოლოგიურადაც ახალი უნდა იყოს. ყურადღებას იპყრობს ის შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე დიალექტს მოეპოვება ერთი და იმავე სიტყვის რამდენიმე ვარიანტი და არ ჩანს ამ ვარიანტთა გავრცელების შემზღუდავი გეოგრაფიული საზღვრები. მაგალითად, მეგრულში უნაგირის ცნებას სიტყვა **უნაგირის** 12 ფონეტიკური ვარიანტი გამოხატავს (მ. ბუკია).
6. ფონეტიკური, მორფოლოგიური, სემანტიკური და კომპლექსური ვარიანტები აქვს სხვა ენებიდან შემოსულ მესაქონლეობის ლექსიკასაც. მრავალი უცხოური წარმოშობის სიტყვა გავრცელებულია დიალექტთა უმრავლესობაში იდენტური, ან განსხვავებული ფონეტიკურ-მორფოლოგიური ფორმით, თუ იგივე, ან სხვადასხვა სემანტიკით. ზოგი ნასესხები სიტყვა კი ვიწრო, ლოკალური გავრცელებისაა და შეიძლება თითო-ორი დიალექტში იყოს წარმოდგენილი.
7. გამოვლინდა ის მოსალოდნელი ფაქტი, რომ საერთოქართველური წარმოშობის მესაქონლეობის ლექსიკას ყველაზე ხშირად აქვს განცდილი ფონეტიკური ცვლილებები სვანური და ზანური ჯგუფების დიალექტებში, სხვა დიალექტებში კი ცვლილებათა სიხშირე შედარებით ნაკლებია, თუმცა არც ისე იშვიათად ამ უკანასკნელებშიც საკმაოდ ღრმა ცვლილებები შეინიშნება.

8. ლექსიკის ისტორიისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს იმ შემთხვევებს, როცა აბსოლუტურად იგივე, ან თითქმის იდენტური ფონეტიკურ-მორფოლოგიური და სემანტიკური ვარიანტები არსებობს ერთიმეორისაგან გეოგრაფიულად ძალიან დაშორებულ დიალექტებში, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ეს სიტყვები წარსულში ბევრად უფრო ვრცელ ტერიტორიაზე იყო გავრცელებული.
9. გამოვლინდა მრავალი ისეთი შემთხვევა, როცა ერთსა და იმავე ცნებას, ერთ საგანს, ან მოვლენას დიალექტებში მრავალი სინონიმი შეესაბამება, რაც ფასდაუდებელი საუნჯეა ქართული სალიტერატურო ენის ლექსიკის გასამდიდრებლად და გასამრავალფეროვნებლად.

დამოწმებული ლიტერატურა

1. აბაშვილი 2009: აბაშვილი (კუზიბაბაშვილი) ვ., ქართული ენის ინგილოური დიალექტი, თბ., 2009;
2. აბაევი 1958 : В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1. Москва-Ленинград, 1958;
3. აბაევი 1989: В. И. Абаев. ИЭСОЯ, т. 4. Ленинград. 1989;
4. აბულაძე 1973: აბულაძე ი., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973;
5. აბუსერისძე 1941: აბუსერისძე ტბელი, ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მატთანე, თბ., 1941;
6. ანდრონიკაშვილი 1966: ანდრონიკაშვილი მ., ნარკვევები ირანულ- ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, თბ., 1966;
7. არაბული 1989: არაბული ა., ცხოველთა ასაკისა და სქესის ასახვა მესაქონლეობის ლექსიკაში. – დიალექტოლოგიური კრებული, თბ., 1989;
8. არშბა 1980: Н. В. Аршба. Словарь животноводческих терминов. Абхазско-русский, русско-абхазский. Сухуми. 1980;
9. ასათიანი 1974: ასათიანი ი., ჭანური (ლაზური) ტექსტები. I. ხოფური კილოკავი. თბ., 1974;
10. აჩუგბა 1983: აჩუგბა თ., ხალხური საოჯახო სამართლებრივი ნორმები აჭარაში-სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, X, თბ., 1983;
11. აჭარული დიალექტის ... 1976: აჭარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, I, 1976;
12. აჭარული დიალექტის... 2010: აჭარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, XI, თბ., 2010;
13. ბართაია 2010: ბართაია ნ. ქართულში შემოსული სპარსული ლექსიკა, თბ., 2010;
14. ბაღათურია 1996: ბაღათურია ნ. ლაფშა-ს ეტიმოლოგიისათვის. ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები. VI. თბ., 1996;
15. ბერიძე 1912: ბერიძე ვ., სიტყვის კონა რაჭულ და იმერულ თქმათა. სანქტ-პეტერბურგი., 1912;

16. **ბეროზაშვილი... 1981:** ბეროზაშვილი თ., მესხიშვილი მ., ნოზაძე ლ., ქართული დიალექტის ლექსიკონი, თბ., 1981;
17. **ბუკია 1999:** ბუკია მ., ცხენოსნობისა და მეცხენეობის ლექსიკა ზანურში (მეგრული დიალექტის მიხედვით), სადისერტაციო ნაშრომი ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1999;
18. **ბუკია 2003:** ბუკია მ., ლაზურ-თურქული და მეგრულ-აფხაზური ენობრივი შეხვედრები, თბ., 2003;
19. **ბუკია 2006:** ბუკია მ., მეცხენეობისა და ცხენოსნობის ლექსიკა ზანურში თბ., 2006;
20. **ბუკია 2013:** ბუკია მ., ნარკვევები ქართველურ-აფხაზური ლინგვოკულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან (ნაწილი პირველი) თბ., 2013;
21. **ბუკია 2017:** ბუკია მ., დიალექტოლოგიური კრებული, თბ., 2017;
22. **გამყრელიძე 1959:** გამყრელიძე თ., სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი. თბ., 1959;
23. **გამყრელიძე 1973:** გამყრელიძე ბ., სამეურნეო ბაზების საკითხისათვის აჭარაში (აჭარული ჯარგვალი) სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის საკითხები, I, თბ., 1973;
24. **გაჩეჩილაძე 1976:** გაჩეჩილაძე პ., იმერული დიალექტის სალექსიკონო მასალა, თბ., 1976;
25. **გელენიძე 1974:** გელენიძე ლ., ადამიანის ანატომია ფიზიოლოგიასთან დაკავშირებული ლექსიკა ძველ ქართულში. თბ., 1974;
26. **გვანცელაძე 1988:** გვანცელაძე თ., ბატკან- და მწევარ ფუძეთა ისტორიისათვის, ეტიმოლოგიური ძიებანი, თბ., 1988;
27. **გვანცელაძე 2005:** გვანცელაძე გ. ცხოველთა სახელები, როგორც ადამიანის მახასიათებლები ქართულში. ნაწილი I. ქართული ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურისა და „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით. თბ., 2005;
28. **გვანცელაძე 2009:** გვანცელაძე გ. ცხოველთა სახელები, როგორც ადამიანის მახასიათებლები ქართულში. ნაწილი II. თბ., 2009;

29. **გვანცელაძე 2009:** გვანცელაძე გ. ადამიანი და ცხოველები. ცხოველებთან დაკავშირებული ლექსიკის პრაგმატული ლექსიკონი. თბ., 2009;
30. **გიგინეიშვილი...1961:** გიგინეიშვილი ი., თოფურია ვ., ქავთარაძე ი., ქართული დიალექტოლოგია, თბ., 1961;
31. **გოგებაშვილი 1999:** გოგებაშვილი ც., ფერის აღმნიშვნელ ლექსემათა სემანტიკურ-სტრუქტურული ანალიზი სვანურ ენაში. ავტორეფერატი ფილოლ. მეცნ. კანდ. სამეცნ. ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაციისა. თბ., 1999;
32. **გრიშაშვილი 1997:** გრიშაშვილი ი., ქალაქური ლექსიკონი: (საარქივო მასალა) გამოსაცემად მოამზადა რუსუდან კუსრაშვილმა. – თბ.: სამშობლო, 1997;
33. **გუდავა 1979:** გუდავა ტ., ზაგისმიერი თანხმოვნები ჩქამიერთა წინ მეგრულში. საენათმეცნიერო კრებული. თბ., 1979;
34. **გულია 2004:** გულია დ., ქართულ-მეგრულ-აფხაზური ლექსიკონი, „მახარია“, # 1, თბ., 2004;
35. **დადიანი 2013:** დადიანი ე., ზოგი ლექსიკური ერთეულის სემანტიკური ცვლილებებისათვის ტაოურში, ჟურნალი „წელიწდეული“: ქუთაისი, 2013;
36. **დავითაძე 1973:** დავითაძე ალ., მეფუტკრეობასთან დაკავშირებული ხის იარაღ-ინვენტარი აჭარაში. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის საკითხები, თბ., 1973;
37. **დავითაძე 1974:** დავითაძე ალ., ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ხის დამუშავება და გამოყენება აჭარის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), ბათუმი, 1974;
38. **დავითაძე 1978:** დავითაძე ალ., სახვნელი იარაღების დამზადების ისტორიიდან აჭარაში-სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიისა და ეთნოლოგიის საკითხები, -აჭარის მუზეუმის „შრომები“ IX, ბათუმი, 1978;
39. **დავითაძე 1983:** დავითაძე ალ., ქართული ხალხური ტრანსპორტის ისტორიიდან, ბათუმი, 1983;
40. **დანელია 1984:** დანელია კ., მეგრულ-ქანური ლექსიკა ს.ს. ორბელიანის ლექსიკონში, თბ., 1984;

41. **დონდუა 2001:** დონდუა კ., სვანურ-ქართულ-რუსული ლექსიკონი, თბ., 2001;
42. **ელერდაშვილი 2006:** ელერდაშვილი ალ., (უნივერსალური ენციკლოპედიური ლექსიკონი, თბ., <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=14&t=168308> ;
43. **ელიავა 1997 :** ელიავა გ., მეგრულ-ქართული ლექსიკონი. მარტვილი, თბ., 1997;
44. **ზედგინიძე 2014:** ზედგინიძე გ., ჯავახური ლექსიკონი. თბ., 2014;
45. **თანდილავა 2013:** თანდილავა ალი, ლაზური ლექსიკონი, თბ., 2013;
46. **თოფურია... 2000:** თოფურია ვ., ქალდანი მ., სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000;
47. **კაიშაური 1967:** კაიშაური ლ., მთიულურის დარგობრივი ლექსიკა, თბ., 1967;
48. **კაიშაური 1978:** კაიშაური ლ., მთიულური ტექსტები. თბ., 1978;
49. **კასლანძია 2005:** В. А. Касландзия, Абхазско-русский словарь, т. I, Сухуми, 2005;
50. **კახიძე 1973:** კახიძე ნ., მესაქონლეობა მაჭახლის ხეობაში -სამხრეთ -დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის საკითხები, I, თბ., 1973;
51. **კახიძე 1974:** კახიძე ნ., ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი, ბათუმი, 1974;
52. **კახიძე 1990:** კახიძე ნ., ხელოსნობა აჭარაში-სამხრეთ -დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, XVII, თბ., 1990;
53. **კვარჭია 1981:** В. Е. Кварчия. Животноводческая лексика в абхазском языке, Сухуми, 1981;
54. **კლიმოვი 1964:** Г.А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков. М., 1964;
55. **კლიმოვი 1965:** Г.А. Климов, Абхазско-адыгские этимологии (исконный фонд). Этимология, Москва, 1965;
56. **კლიმოვი 1969:** Г.А. Климов, Абхазо-адыгско-картвельские лексические параллели. Этимология-1967, Москва;
57. **კლიმოვი 1986:** Г.А. Климов, Введение в кавказское языкознание, Москва, 1986;
58. **კობახიძე 1987:** კობახიძე ალ., რაჭული დიალექტის ლექსიკონი. თბ., 1987;
59. **კობერიძე 2011:** კობერიძე მ., ზემოაჭარულის დარგობრივი ლექსიკა, თბ., 2011;
60. **კუნჭულია..2016:** კუნჭულია თ., კიკალიშვილი შ., პური ჩვენი არსობისა: წიგნი I/ სოფლის მეურნეობა/, თბ., პალიტრა L, - 2016;
61. **ლეონიძე 1925 :** ლეონიძე ლ., მესაქონლეობის ლექსიკონი. თბ., 1925;

62. **ლიპარტელიანი 1994:** ლიპარტელიანი ა., სვანურ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1994;
63. **ლომთათიძე 1955:** ლომთათიძე ქ., ზგერათა პროცესებისა და ზგერათა შესატყვისობების ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში, საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. XVI, # 10, თბ., 1955;
64. **ლომთათიძე 1988:** ლომთათიძე ქ., შინაურ ცხოველთა ზოგადი სახელისათვის ქართული ენის დიალექტებში“, „დიალექტოლოგიური კრებული“ თბ., 1988;
65. **ლომთათიძე 1996-ა :** ლომთათიძე ქ., აფხ. აშო („ყველი“) სიტყვის თავდაპირველი სახეობისათვის (ძველი ქართულის წერილობითი ჩვენების გათვალისწინებით), არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათნეცნიერების ინსტიტუტის 55-ე სამეცნიერო სესიის თეზისები, თბ., 1996;
66. **მაკალათია 1933:** მაკალათია ს., თუშეთი, თბ., 1933;
67. **მარი 1910:** Н. Я. Марр. Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматией и словарем. С-Пб. 1910;
68. **მარტიროსოვი 1984:** მარტიროსოვი ა., ქართული ენის ჯავახური დიალექტი, თბ., 1984;
69. **მასალები საქართველოს...1986 :** მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის, ტ. IV, ნარკვ. I, მესაქონლეობა, თბ.,1986;
70. **მგელაძე 1965:** მგელაძე ვლ., ღორჯომის ხეობის სამეურნეო ყოფის ზოგიერთი საკითხი-აჭარის მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის საკითხები, თბ., 1965;
71. **მგელაძე 1965:** მგელაძე ვლ., მესაქონლეობა ზემო აჭარაში-„მუზეუმის მაცნე“,V, ბათუმი, 1965;
72. **მგელაძე 1966:** მგელაძე ვლ., მასალები ქართული ენის აჭარული დიალექტის ლექსიკონისათვის, ბათუმი,1966;
73. **მგელაძე 2015:** მგელაძე ნ., კლარჯ მუჰაჯირთა ყოფისა და კულტურის საკითხები-აჭარა (ისტორია და თანამედროვეობა), II, ბათუმი, 2015;
74. **მგელაძე 2018:** მგელაძე ნ., ქართველი ხალხის ეთნოლოგიური ლექსიკონი - აჭარა, ბათუმი, 2018;

75. **მელიქიძე 1974** : მელიქიძე ს. ჯავახურის დარგობრივი ლექსიკა. სადისერტაციო ნაშრომის ფილოლოგიის მეცნ. კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად (ხელნაწერი). თბ., 1974;
76. **მელიქიშვილი 1975**: მელიქიშვილი ი. ე > ი პროცესი ზანურ დიალექტებში და ხმოვანთა შესატყვისობის ერთი დარღვევა ქართველურ ენებში. მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია. #4. თბ., 1975;
77. **მენტეშაშვილი 1937**: მენტეშაშვილი სტ., აჭარის ეთნოგრაფიული მასალები,- ენიმკის მოამბე, II, ტფილისი, 1937;
78. **მენტეშაშვილი 1943** : მენტეშაშვილი სტ., ქიზიყური ლექსიკონი. თბ., 1943;
79. **ნანობაშვილი 1973**: ნანობაშვილი ი., ტყავის დამუშავების ხალხური წესები საქართველოში, თბ., 1973;
80. **ნარაკიძე 1983**: ნარაკიძე ც., ლაზური ლექსიკის ზოგიერთი საკითხი. აჭარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, IV. თბ., 1983;
81. **ნიჟარაძე 1948**: ნიჟარაძე ნ., აჭარის ალპური მეურნეობა (საიალალო მეურნეობა), ბათუმი, 1948;
82. **ნიჟარაძე 1957**: ნიჟარაძე შ., ზემოაჭარულის თავისებურებანი, ბათუმი, 1957;
83. **ნიჟარაძე 1971**: ნიჟარაძე შ., ქართული ენის აჭარული დიალექტი, ლექსიკა, ბათუმი, 1971;
84. **ნიჟარაძე 1975**: ნიჟარაძე შ., აჭარული დიალექტი, ბათუმი, 1975 ;
85. **ნოლაიდელი 1971**: ნოლაიდელი ჯ., ნარკვევები და ჩანაწერები, I, ბათუმი, 1971;
86. **ნოლაიდელი 2015**: ნოლაიდელი ჯ., აჭარული კილოს სალექსიკონო მასალები-XX ს. 30-50-იანი წლები, ბათუმი, 2015;
87. **ჟღენტი 1938**: ჟღენტი ს., ჭანური ტექსტები. არქაბული კილოკავი. თბ., 1938;
88. **რალ 1964**: Русско-абхазский словарь, гл. ред. Х. С. Бгажба, Сухуми. 1964;
89. **როგავა 1941**: როგავა გ., სიტყვაწარმოების საერთო საფუძვლებისათვის ქართველურსა და აფხაზურ-უბიხურ -ადიღურ ენებში. მოამბე, ტ. II, #5, თბ., 1941;
90. **საბა 1949**: ორბელიანი ს.ს., სიტყვის კონა, თბ., 1949;

91. **საბა 1928:** ორბელიანი ს.ს., ქართული ლექსიკონი (ი. ყიფშიძისა და შანიძის რედაქციით), ტფილისი, 1928;
92. **საბა 1991:** ორბელიანი ს. ს., ლექსიკონი ქართული (ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ) თბ., 1991;
93. **საბა 1993:** ორბელიანი ს.ს., ლექსიკონი ქართული (ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ) თბ., 1993;
94. **სამსონია 1986:** სამსონია ი., ხალხური სამზარეულო აჭარაში. - სამხრეთ - დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, XII, თბ., 1986;
95. **სამსონია 2005:** სამსონია ი., ხალხური ტანსაცმელი აჭარაში, ბათუმი, 2005;
96. **სამუშია 1971:** ქართული ხალხური პოეზიის მასალები (მეგრული ტექსტები). მოამზადა კ. სამუშიამ. თბ., 1971;
97. **სარჯველაძე 1997:** სარჯველაძე ზ., ძველი ქართული ენა, თბ. 1997;
98. **სახოკია 1985:** სახოკია თ., მოგზაურობანი (გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი), თბ., 1985;
99. **სურმავა 1990:** სურმავა ნ. მესაქონლეობისა და რძის ნაწარმის შემზადების ლექსიკა აჭარულში. აჭარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა. VII. თბ., 1990;
100. **სუხიშვილი 1989:** სუხიშვილი მ., წველის აღმნიშვნელი სვანური ლ შგი ტერმინისათვის. ეტიმოლოგიური ძიებანი. თბ., 1989;
101. **ფეიქრიშვილი 1992:** ფეიქრიშვილი ჟ., მესხური დიალექტის სალექსიკონო მასალა, ქუთაისი, 1992;
102. **ფენრიხი ...1990:** ფენრიხი ჰ., სარჯველაძე ზ., ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1990;
103. **ფოჩხუა 1974:** ფოჩხუა ბ., ქართული ენის ლექსიკოლოგია, თბ., 1974;
104. **ფოჩხუა 1987:** ფოჩხუა ბ., თანამედროვე ქართული ენის იდეოგრაფიული ლექსიკონი. ნაკვეთი I. თბ., 1987;

105. **ფუტკარაძე 1984:** ფუტკარაძე შ., საველე დღიურები: დიალექტოლოგია და ლექსიკა.-იბ.: პირადი არქივი, ბათუმი, 1984;
106. **ფუტკარაძე 1990:** ფუტკარაძე შ., მეცხვარეობის ლექსიკისათვის აჭარულში. აჭარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, VII. თბ., 1990;
107. **ფუტკარაძე 1993:** ფუტკარაძე შ., ჩვენებურების ქართული, წიგნი პირველი, ბათუმი, 1993;
108. **ქავთარაძე 1985:** ქავთარაძე ი., ქართული ენის მოხეური ლექსიკონი, თბ., 1985;
109. **ქეგლ 1986:** ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი (ერთტომეული) თბ., 1986;
110. **ქეგლ –** ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი 8 ტომად. არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით. თბილისი, 1950-1964;
111. **ქერქაძე 1974:** ქერქაძე ი., ცხოველების აღმნიშვნელი ლექსიკა ძველ ქართულში. თბ., 1974;
112. **ქართული მატერიალური ...1974:** ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ხის დამუშავება და გამოყენება აჭარის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), ბათუმი, 1974;
113. **ქართული მატერიალური ... 2011:** ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი (პროექტის ავტორი და სამეცნიერო ხელმძღვანელი ელდარ ნადირაძე), თბ., 2011;
114. **ქაჯაია 2001:** ქაჯაია ო., მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 2001;
115. **ღამბაშიძე 1988:** ღამბაშიძე რ., ქართული ენის ინგილოური კილოს ლექსიკონი / თბ., 1988;
116. **ღლონტი 1974:** ღლონტი ალ., ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1974;
117. **ღლონტი 1984:** ღლონტი ალ., ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984;
118. **ყიფშიძე 1914:** И. А. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем. С-ПБ, 1914;
119. **შამილაძე 1960:** შამილაძე ვ., მსხვილფეხა მესაქონლეობა ზემო აჭარაში.- საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, თბ.,1960;

120. **შამილაძე 1966:** შამილაძე ვ., მსხვილფეხა საქონლის დაავადებები და მკურნალობის ხალხური საშუალებები აჭარაში.-აჭარის მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის საკითხები, თბ., 1966;
121. **შამილაძე 1967:** შამილაძე ვ., ცნებისათვის „მთური მესაქონლეობა“-აჭარის მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის საკითხები, თბ., 1967;
122. **შამილაძე 1969:** შამილაძე ვ., მესაქონლეობასთან დაკავშირებული სამეურნეო ნაგებობანი აჭარაში.-აჭარის სოფელი, თბ., 1969;
123. **შამილაძე 1969:** შამილაძე ვ., ალპური მესაქონლეობა საქართველოში (აჭარის მესაქონლეობის ეთნოგრაფიული შესწავლა), თბ., 1969;
124. **შანიძე 1984:** შანიძე აკ., მთის კილოთა ლექსიკონი. თბილისი, ტ. 1. თბ., 1984;
125. **შარაშიძე 1938 :** შარაშიძე გ. გურული ლექსიკონი. ქართველურ ენათა ლექსიკა. I. პროფ. ვ. ბერიძის რედაქტორობით. თბ., 1938;
126. **შეროზია, მემიშიში 1994 –** ხალხური სიბრძნე. I. მეგრული და ლაზური ანდაზები. შემდგენლები რ. შეროზია და ო. მემიშიში. თბილისი. 1994;
127. **ჩიტაია 1997:** ჩიტაია გ., ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფა და მატერიალური კულტურა. შრომები, I, თბ., 1997;
128. **ჩიტაია 2001:** ჩიტაია გ., მასალა ეთნოგრაფიულ ტერმინთა განმარტებითი ლექსიკონისათვის. შრომები, V, თბ., 2001;
129. **ჩიქოზავა 1936 :** ჩიქოზავა არნ., ჭანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ. თბ., 1936;
130. **ჩიქოზავა 1938:** ჩიქოზავა არნ., ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი. თბ., 1938;
131. **ჩიქოზავა 2008:** ჩიქოზავა არნ., ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 2008;
132. **ჩიქოვანი 1960:** ჩიქოვანი თ., ზემო აჭარული სახლი (1958 წლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის წინასწარი სამეცნიერო ანგარიში). ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის „შრომები“ ,I, ბათუმი, 1960;
133. **ჩუბინაშვილი 1887:** ჩუბინაშვილი დ., ქართულ-რუსული ლექსიკონი, ს.-პბ დ. Чубинашвили, Грузино-русский словарь, С.-Пб;

134. **ჩუბინაშვილი 1961:** ჩუბინაშვილი ნ., ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმნითურთ. თბ., 1961;
135. **ჩუხუა 2003:** ჩუხუა მ., ქართველურ ენა -კილოთა შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 2003;
136. **ჩუხუა 2007:** ჩუხუა მ., იბერიულ -იჩქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა, თბ., 2007;
137. **ჩუხუა 2017:** ჩუხუა მ., ქართულ-ჩერქეზულ-აფხაზური ეტიმოლოგიური ძიებანი, თბ., 2017;
138. **ცაგარელი 1880:** ცაგარელი ალ., მეგრული ეტიუდები, თბ., 1880;
139. **ცოცანიძე 2002:** ცოცანიძე გ., თუშური ლექსიკონი, თბ., 2002;
140. **ცოცანიძე 2012:** ცოცანიძე გ., თუშური ლექსიკონი, თბ., 2012;
141. **ძოწენიძე 1974:** ძოწენიძე ქ., ზემოიმერული დიალექტი, თბ., 1974;
142. **წერეთელი 1938:** წერეთელი ბ., ზემოიმერული ლექსიკონი. ქართველურ ენათა ლექსიკა. I. პროფ. ვ. ბერიძის რედაქტორობით. თბ.,1938;
143. **ჭარაია 1997:** ჭარაია პ., მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1997;
144. **ჭინჭარაული 1989:** ჭინჭარაული ა., **ლოყა და ღაწ** სიტყვათა ისტორიისათვის. ეტიმოლოგიური ძიებანი. თბ..1989;
145. **ჭინჭარაული 2005:** ჭინჭარაული ა., ხევსურული ლექსიკონი, თბ., 2005;
146. **ხორნაული 2000:** ხორნაული გ., ფშური ლექსიკონი,თბ., 2000;
147. **ხუბუა 1945:** ხუბუა მ., სპარსული წარმოშობის სიტყვები მეგრულში, თბ., 1945;
148. **ხუბუტია 1969:** ხუბუტია პ., თუშური კილო : ლექსიკა. - თბ., 1969;
149. **ჯავახიშვილი 1937:** ჯავახიშვილი ი., ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფ.1937;
150. **ჯავახიშვილი 1946:** ჯავახიშვილი ი., მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, მშენებლობის ხელოვნება ძვ. საქართველოში, თბ.,1946;
151. **ჯავახიშვილი 1964:** ჯავახიშვილი ი., მასალები ქართული ენის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, თბ., 1964;

152. **ჯავახიშვილი 1986:** ჯავახიშვილი ი., მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის., თბ., 1986;
153. **ჯანაშია 1954:** ჯანაშია ბ., აფხაზურ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1954;
154. **ჯაჯანიძე 1961:** ჯაჯანიძე პ., აჭარული ლექსიკონის მასალები. - ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის „შრომები“, XXIII, თბ., 1961;
155. **ჯიქია 1975 :** ჯიქია ს., თურქულ-ლაზური ენობრივი ურთიერთობებიდან. 4. თურქული ლექსიკური ელემენტებისათვის ლაზურში. ტ. 164. თბ., 1975.

დანართი 1.

მეცხოველეობის დიალექტური ლექსიკის გავრცელების ამსახველი საცდელი რუკები

ცხრილი #1

ხზო

დიალე ქტე- ბი ასაკი	ქართლ.	კახ.	ინგილ.	ფშ.	მთი ულ- გუდამა ყრ.	მოხე- ური	ხევს.	თუშ.	იმერ.	რაჭ.	ლეჩხ.	გურ.	აჭარ.	მესხ.	ჯავახ.	იმერხ.	მეგრ.	ლაზ.	სვან. ლაშხ.	ლენ- ტეხ.
1 წლამდე	ტანა ფუჩინა ხზო მოცადი ბოჩიკა	ხზო ხზორი ტანა ფუჩინა ბოჩიკი	ვზო ტანად ბაგალაი	ვზუ ბოჩოლა ზვარა	ფუჩინო ზორა	ვზო ზორად	ვზო ხეჩუა	ვზოი კუჭი- ლაი კუჭილო	ხმო ხპო ხფო ხზო ქოჩია	ზვარა ბოჩიკი	ხპო ხმო ხფო ხზო	ფხო ხფო ხზო ბატკი დოჩი	ფუჩა ფუჩად ტანად ხფო ხოზო ხპო დოჩი	ხზო ფუჩიკა ფუჩვე		ფუჩაი ფუჩიკი ფუჩინა პუჩინა ხოზო ვზო	კოკია ქაბულა ქაბულა გენი გინი	პეპენა ბოჩოლა ხოჯიტ- იკინა	ლაზნა	ლაზენა
1 წლის ზევით	ძროხე ული დეკვე ული კვებუ- ლა დეკნიკა ბოჩოლა ბოჩიკა		დეკველ	ბოჩოლა	წიქარა დეკეუ- ლი			დეკვე- ლაყი ტანაყი	ჯელკია ჯაკელი ჯაკელა უშობე- ლი დოჩინა			ჯაკელა	ერინჯი დეკეუ- ლი მოცვე- თი დეკნა ბერწიკი უგვი		უშობე- ლა სადგამი ბოჩოლა		ჯაკელა ჯაკელი ჯაკეი	უშობე- ლი	დეკვე- ილ დეკეულ დეკეილ მეისნავი	
ზრდა- სრული	ფური ძროხა	ფური	ფურ ზროხა	ფური ძროხა	ფური ძროხა			ძროხა					ძროხა		ძროხა	ზროხა ძროხა	ფუჯი	ფუჯი	ფურ	

ცხრილი # 2
ხარი

დია- ლექტ- ები ასაკი	ქართლ.	კახ.	ინგილ.	ფშ.	მთი ულ.- გუდამა ყრ.	მოხ.	ხევს.	თუშ.	იმერ.	რაჭ.	ლევხ.	გურ.	აჭარ.	მესხ.	ჯავახ.	იმერხ.	ტაოუ რი	მეგრ.	ლაზ.	ლაშხ. //ლენ- ტეხ..
1წლამდე	ხბო	ხბორი მზვარა ტანაი ფუჩინა ბოჩიკი	ვბო ტანად ბაკალაი	ბოჩოლა	ფუჩინო ზორა	ვბეები ხბოები ხბორები ზორად ზორა	ხეჩუა	ვმოი კუჭი- ლოი	ხმო ხბო ხფო ხბო ქოჩია	ზვარა ბოჩიკი	ხპო ხმო ხფო ხბო	ფხო ხფო ხბო ბატკი დოჩი	ფუჩად ტანად ხფო ხოხო ხპო დოჩი	ხბო ფუჩიკა		ფუჩაი ფუჩიკი ფუჩინა პუჩინა		კოკია ქაბულა გენ გინი კინა	პეპენა ბოჩოლა ხოჯიტი კინა	ღაბნა/ღა ბენა
1 წლის ზევით	ტანა მოზვე- რი მოზვე- რი მოცადი ბოჩიკა	მაზვერი		კურატი		ჭოჭყი მაზორი ბოლიჩაი	ჭოჭყი აზადი	ტანაყი ჭუჭყაყი ჭოჭყი	მოზი მოზიკი ბოიკი	მოზვი მოზვე- რი			მოზვე- რი					მოცო- როზი მოზვე- რი მოზვა- რი მოზარი მუზარი		მეისნავი
2 წლის დაუკო დავი	ბულა კურო მოცადო (ქსნის ხეობა) 2 წლის მოზვე- რი ან დეკუ- ლი	ბულა კურატი	კურატი	კურატი	კურატი ბოხიკი			ბოიკი ბულუ ცაყი გერზანა ყი	ბულა	ბოიკი		ბოიკი	ბულა სამტავ- რო			ბოლა		ბულა		ბულა მავრანდ
2 წლის და ზევით	ხარი ჯარი	ხარ	ჯარ ჭეღ ჭეღი	ხარ		ჯარი		ჯარ					ხარი	ხარი				ხოჯი		ჯან

ცხრილი # 3
ცხვარი

დიალექტი- ასაკი	ქართლ.	კახ.	ინგილ.	ფშ.	მთი- ულ.- გუდა- მყრ.	მოხ.	ხევს.	თუშ.	იმერ.	რაჭ.	ლეჩხ.	გურ.	აჭარ.	მესხ.	ჯავახ.	იმერხ.	ტაო- რი	მეგრ.	ლაზ.	სვან.
1 წლამდე	თიკანი კრავი თოხლი კრავე- ლი ბუწი	თოხლი	კორიგ კორნიგ წიკოდ	თოხლი	თოხლი შურთი		თოხლი	თოხლი	თოლხი ბათი- კან			ბათიკ- ან ბატკი	კრავი ბატკანი კაკუნაი კაკანაი კაკუნე- ბი	თოხლი		კაკუნაი		თილი კირიბ ბატკანი თორხი		ჟინალ
1 წლის	ქოსტი შიშაქი შიშაგი შიშაგა- ნა	შაქი			შიშაქი	შიშაქი		შიშაქი					შიშელი					ქვაშთი	შიშელი მომჰკო მური	ნელაშტ მეწხალ დ
ზრდას- რული	ცხუ ცხვარი მანგე მცხვა- რი	ცხვარი	ჩუხ ჩუხი ცხორ ცხროვ	ცხვარ ბუჟიე- რი	მდედ- რო ცხორი მანგე	ცხორი		ცხვარი ცხვარ										ჩხური შხური	ჩხური მჩხური	ლოლი- აქ ღველი- აქ ზურა

ცხრილი # 4
ვერძი

დიალექ- ტები ასაკი	ქართლ.	კახ.	ინგილ.	ფერეი დნ.	ფშ.	მთი- ულ.- გუდა- მყრ.	მოხ.	ხევს.	თუშ.	იმერ.	რაჭ.	ლეჩხ.	გურ.	აჭარ.	მესხ.	ჯავახ.	იმერხ.	ტაო- რი	მეგრ.	ლაზ.	სვან.
1 წლამდე	გეცარი																		ქაცა- რი	ოდ- ლადი	ჟინალ
1 წლის და ზევით	ჭედილა	ჭედილა					ჭედილა			ჭედილა									ერჯა- კა		მეწხა- ლდ
დაუკოდავ ი მამალი ცხვარი	ყოჩი	ყოჩი	ყოჩი	ყოჩი	ყოჩი	ყოჩი	ყოჩი			ყოჩი				ყოჩი			ყოჩი			ყოჩი	
ზრდასრუ- ლი	ვერძი ვერკემალი ერკემალი ვერკამელი	კაპუეტი ყოჩი	ბორძ ბაგ ბოჯ		ვერკამ ელი		არკამ- ელი												ერჯი ორჯი თილი	ბოჩი	გიცარ ვერძი

ცხრილი # 5

თბა

დია- ლექ- ტი- ბი	ქართლ.	კახ.	ინგილ.	ფშ.	მთი- ულ- გუდა- მაცრ.	მოხ.	ხევს.	თუშ.	იმერ.	რაჭ.	ლეჩხ.	გურ.	აჭარ.	მესხ.	ჯავახ.	იმერხ.	ტაო- ური	მეგრ.	ლაზ.	სვან.
ასაკი																				
1 წლა- მდე	ფოთრი ქოსტი	წალი	ბაჭა- ლაი							ბეციკი			პიტაი წალი	ტიკანი	ტიკანი	ბატკი		ქვაშთი დარგა		ნელაშდ ნელეშტ ნელეშთ
1 წლის და ზევ- ით დედა- ლი	კიდო კიდუ					წალი ჩეზიჩი	წალი	წალი	დარგა	ბეციკი		დარგა						ბატკი	ჩეზიჩი ჩეზიჭი ქოშატი	დარგ
ზრდას რული დედალ ი თბა	თბა		დოახან															თბა	თბა მთბა	დაკალ ზურა

ცხრილი # 6

ვაცი

დია- ლექ- ტი- ბი	ქართლ.	კახ.	ინგილ.	ფშ.	მთი- ულ- გუდა- მაცრ.	მოხ.	ხევს.	თუშ.	იმერ.	რაჭ.	ლეჩხ.	გურ.	აჭარ.	მესხ.	ჯავახ.	იმერხ.	ტაო- ური	მეგრ.	ლაზ.	სვან.
ასაკი																				
1 წლა- მდე ასაკის	ვაცი ქოსტი თაქა		ქეჩი ბოჩიკა	ვაცი	ვაცუნა	ვაცა- ლაჲ	ვაცი ვაცუნი	ვაცუნა- ცი ჩეზი- შაყი					პოსი პოსი ვაცი					ოჩი	ბოჩ	დარგ
1 წლის და ზევით																				
ზრდას რული	ტიბურ ი ბოტი					ნაბოტა რი			ვაცი დაკოდ ილი				ბოტი	ბოტი		ბოტი უსთ		ბეტარი ბოტარი ბოჩო	თექე	ფიკა ფიკვ ბოტა ბეტა

ცხრილი # 7

ცხენი

დია- ლექ- ტი- ბი	ქართლ.	კახ.	ინგილ.	ფშ.	მთი- ულ- გუდა- მაცრ.	მოხ.	ხევს.	თუშ.	იმერ.	რაჭ.	ლეჩხ.	გურ.	აჭარ.	მესხ.	ჯავახ.	იმერხ.	ტაო- ური	მეგრ.	ლაზ.	სვან.
ასაკი																				
1 წლა- მდე ასაკის დედა- ლი	კვიცი		ბაყ ბაყილ					ქვირანა ც ი						ქურიკა				ქვირა ქვირან კვიცი		ფაშატ ბელ
1 წლის და ზევით დედა- ლი	ჭაკი	ქურანი			მხდა- ლი		ხდალი											ფაშატი ჭაკი	კისრა- ლი	ჭაგ ,ჭაკ, ჭგ
მამალი 1 წლის და ზევით	ვაყა ვარყაი ულაყი		ულაყი					აჯირდა ც ი	ვაყა			ვაყა	ვაყა					ურა ვორყა ფაშატი ომარკინ დაში		ყვარილ
ზრდას რული	ჩუ მოცე- დი ცხენი	ქურანი ჩუა	და დოი ცხენი	ცხენი	ქარმა- გი ცხენი	ივარდა	მარბოლი (სადოლე ცხენი)							იორდა				ჩუ ჩაჯი ჩხენი ონჭყაში ვარყა	ნცხენი	ტაიჭი ჩუ ჩაყ შხირ შხენ ჩხენ

ცხრილი # 8

ვირი

დია- ლექ- ტი- ბი	ქართ ლ.	კახ.	ინგილ.	ფშ.	მთი- ულ- გუდა- მაცრ.	მოხ.	ხევს.	თუშ.	იმერ.	რაჭ.	ლეჩხ.	გურ.	აჭარ.	მესხ.	ჯავახ.	იმერხ.	ტაო- ური	მეგრ.	ლაზ.	სვან.
ასაკი																				
1 წლა- მდე ასაკის	ქვირა- ნაცი	ჩოკინა ჩუტრუკი	გოურ	ჩოკი	ქვირა ჯორიკა ჯორაკა	ჯორიკა	ჯორიკა	ქვირა- ნაცი		ჩოჩიკა	ჩოჩიკა		ჩოჩია		ქოქიშა ტომიკი			გოყი ქვირა		
1 წლის და ზე- ვით																				
ზრდას რული	ვირი გვირი ჯორი		გოურ		ჯორი	ჯორი	ჯორი ჩოჩი				ჩოჩი		ყათირი		გოლუ- გი გოლე- გი			გურუნი გურინი გირინი გუშია ჯორი	გირინი გურუ- ნი ნჯორი	წელ ჰულ (ჯორი) ჰულილ ჯორი ჰულ